D.DIDPO

DENIS DIDEROT

OEUVRES CHOISIES

TOME II

JACQUES LE FATALISTE ET SON MAÎTRE

Traduction ukrainienne de
VALÉRIEN PIDMOHYILNY

«RADJANSKA LITERATOURA»
KHARKIV 1933

ДЕНІ ДІДРО

ВИБРАНІ ТВОРИ

ТОМ

II

ЖАК-ФАТАЛІСТ І ЙОГО ПАН

ПЕРЕКЛАД
В. ПІДМОГИЛЬНОГО

«РАДЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРА»
ХАРКІВ 1933

Редактор *Н. Рибак*
Техредактор *Л. Позін*
Художник *І. Падалка*
Коректор *І. Якубовський*

Видання № 9. Здано до складання 8/VIII 1933 року. Підписано до друку 23/XI 1933 р. Формат паперу 1/32 72×105 см. Вага метр. стопи 48 кг. Друк. знаків на аркуші 52 тис.

Головліт № 4033 (841). Зам. 1172. 8 5/16 арк. Тир. 3.150.

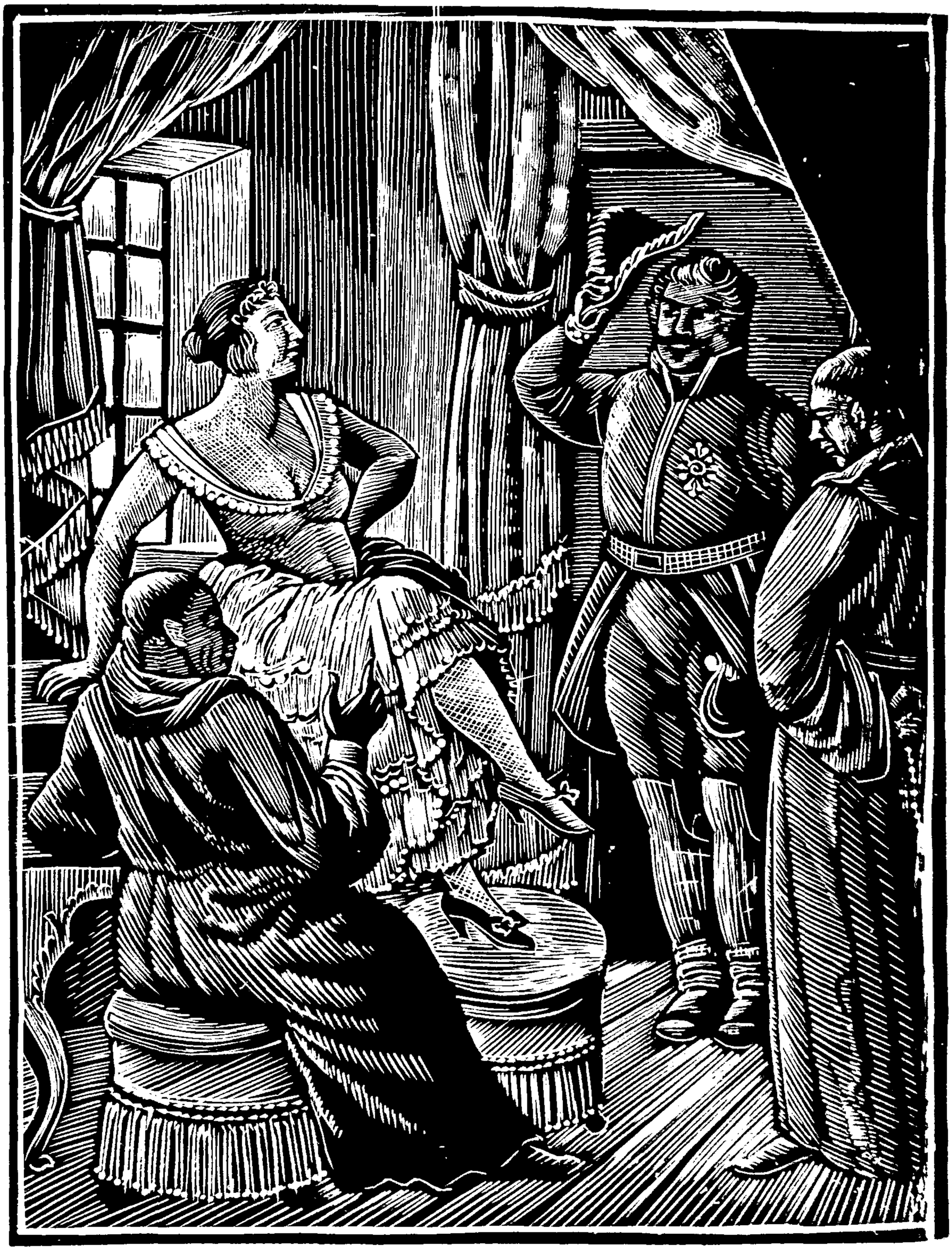

ЖАК-ФАТАЛІСТ І ЙОГО ПАН

Як вони зустрілись? Випадково, як і всі люди. Як вони звалися? А що це важить? Звідки вони їхали? Знедалека. Куди їхали? А хіба знаєш, куди їдеш!? Що казали? Пан мовчав, а Жак казав — капітан мені говорив, що все добре й лихе, що нам трапляється на землі, написано на небі.

Пан. Не велика новина.

Жак. Капітан казав іще, що кожна куля, яка виходить з рушниці, має адресу.

Пан. І мав рацію...

По короткій павзі Жак скрикнув:

— Чорти б забрали шинкаря з його шинком!

Пан. Навіщо посилати к чорту свого ближнього? Не по-християнському.

Жак. А через те, що, впившись його поганеньким винцем, я забув напоїти коней. Батько помітив, розгнівався. Я голову похилив, а він узяв ціпка й добренько

набив мені плечі. Тут якраз полк проходив на Фонтенейські позиції; я з досади й записався. Прийшли ми, розпочався бій.

Пан. І ти дістав кулю на свою адресу.

Жак. Ви вгадали; постріл у коліно, і тільки господь бог знає, до яких добрих і лихих пригод цей постріл спричинився. Коли б не цей постріл, не був би я, наприклад, ні закоханим ніколи в житті, ні кривим.

Пан. Так ти був закоханий?

Жак. Ще б пак не був!

Пан. І то через постріл?

Жак. Через нього.

Пан. Про це ти ніколи нічого не казав мені.

Жак. Атож.

Пан. А чому?

Жак. Бо ні раніш, ні пізніш це не могло бути сказаним.

Пан. А саме оце надійшла хвилина розказати про своє кохання?

Жак. Хто зна.

Пан. Починай усе таки, про всяк випадок...

Жак почав історію свого кохання. Було це по обіді; спека стояла, пан заснув. Ніч захопила їх у полі. Ось заблудили вони. Як не розгнівається ж тоді пан, як не візьметься щосили шмагати свого слугу батогом, а той тільки приказує щоразу:

— І це, мабуть, на небі написано...

Бачиш, читачу, — на добрій дорозі я, і тільки від мене залежить примусити тебе рік, два й три чекати повість про кохання Жака, розлучивши його з паном і кожного з них повівши по всіх, яких тільки схочеться мені, пригодах. Що перешкодило б мені одружити пана й зробити з нього рогоносця? Спровадити Жака на острови? Вирядити туди й пана і вернути їх обох до Франції на одному кораблі? Як легко писати опові-

дання! Але досить з них лихої ночі, а з вас — цієї затримки.

Розвиднилось. Знову сіли вони на коні, рушили далі. Та куди ж вони їхали? Це вдруге ви вже питаєте мене про це, і вдруге я вам відповідаю: що вам до того? Якщо почну про їхню подорож, — прощай тоді Жакове кохання... Якийсь час вони їхали мовчки. Коли кожен трохи отямився від своєї печалі, пан сказав слузі:

— Ну, Жак, на чому ж ми спинились у твоєму коханні?

Жак. Либонь, на розгромі ворожого війська. Ті тікають, ті женуться, кожен за себе дбає. Я зостався на бойовищі у величезній купі вбитих і поранених. Другого дня мене та ще десяток інших кинули на воза й приставили до одного з наших шпиталів. Ох, пане, немає, мабуть, лютішої рани, як у коліно!

Пан. Покинь ти жартувати, Жак!

Жак. Богом, пане, свідчуся, що не жартую. Там же тих кісток та сухожиль та ще всякої всячини, яку вони по-свойому якось називають.

Щось ніби селянин, що йшов за ними, несучи на спині якусь дівчину, почув їхню мову та й собі озвався:

— Ваша, пане, правда...

Не знати, до кого саме стосувалося це звертання, але Жак та його пан зустріли його незичливо, і Жак сказав до нескромного розмовника:

— А тобі яке діло?

— Таке діло, що моє це ремество; я — хірург, до послуг панових, і зараз доведу вам...

Жінка, що він ніс на спині, промовила до нього:

— Пане доктор, ходімо своїм шляхом і облишмо цих добродіїв, бо їм доводи не до вподоби...

— Ні, — відповів їй хірург, — я хочу довести їм і доведу...

І обернувшись, щоб доводити, штовхнув свою супут-

ницю, вивів її з рівноваги й упустив додолу, а її нога заплуталась у полах його сукмани, і спідниці закотились їй на голову. Жак злазить, визволяє ногу бідного створіння й відкочує спідниці. Не знаю вже, чи перше він спідниці відкотив, чи ногу визволив, тільки ж як міркувати про стан цієї жінки з її галасування, — образилася вона тяжко. А пан Жаків казав хірургові:

— Ось воно що — доводити.

А хірург:

— Ось воно що — не хотів ти доводів слухати...

А Жак до жінки, що впала й була підведена:

— Заспокойтесь, моя хороша, це ж не ваша, не пана доктора, не моя і не мого пана причина: то на небі написано, щоб сьогодні, на цім шляху, об цій годині пан доктор був балакучий, а пан мій і я — непривітні, і щоб ви голову собі забили та показали свій задок...

Чим би стала в моїх руках ця пригода, коли б мені захотілось вам досадити! Я цій жінці важності надав би, зробив би її небогою кюре з сусіднього села, збунтував би тамтешніх селян, підстроїв би бійки та кохання, бо, зрештою, ця селянка гарна була під сорочкою. Жак із своїм паном помітили це, а кохання не завжди навіть чекає такої спокусливої нагоди. Чому Жак удруге не закохався? Чому він удруге не став суперником, і то вподобаним суперником свого пана? — А хіба була вже йому така пригода? — Знову питання! Так ви не хочете, щоб Жак продовжив повість про своє кохання? Скажіть раз назавжди: цікаво вам це чи нецікаво? Якщо цікаво, — посадимо знову селянку на спину її носієві, хай собі йдуть, і вернімось до наших двох подорожніх. Цей раз заговорив Жак і сказав панові:

— Отак воно на світі буває: ви ж ніколи в житті не були зранені й не знаєте, що таке постріл у коліно,

а кажете мені, в кого коліно потрощене було і хто шкутильгає вже двадцять років...

Пан. Може й твоя правда. Але через цього нахабного хірурга ти ще й досі на возі з своїми товаришами, далеко від шпиталю, далеко від свого одужання й далеко від свого закохання.

Жак. Хоч що ви з вашої ласки про це думаєте, а коліно мені боліло люто, від труського воза, від вибоїстого шляху біль ще збільшувався, і від кожного поштовху я кричав несамовито.

Пан. Бо тобі на небі було написано кричати?

Жак. Напевне! Я геть зійшов кров'ю, і смерть мені була б, якби наш віз, останній у валці, не зупинився коло якоїсь хатчини. Тут я попросив, щоб мене зняли, і мене поклали на землю. На порозі стояла молода жінка; вона пішла до хати, та зразу й вернулась із склянкою і пляшкою вина. Я хильнув похапцем раз чи двічі. Вози, що поперед нас, рушили. Мене збирались кинути назад до гурту, але я, вчепившись міцно за вбрання тієї жінки і за все, що було коло мене, сказав, що на воза не хочу, що коли вмирати мені, то краще помру тут, ніж за два льє далі. Сказавши це, зомлів. Коли очутився, — побачив, що лежу роздягнений на ліжку в кутку хатчини, а коло мене стоїть селянин, хазяїн хати, його жінка, та сама, що мене порятувала, та кілька дітлахів. Жінка намочила край фартуха в оцет і натирала мені ніс та виски.

Пан. О, ледащо! О, дурисвіте!.. Поганцю, я бачу, до чого ти ведеш!

Жак. По-мойому, нічого ви, пане, не бачите.

Пан. Хіба не в ту жінку ти закохаєшся?

Жак. А коли б і закохався, — що з того? Хіба в нашій волі закохатись чи не закохатись? А коли закохався вже, — хіба в нашій волі робити так, як ніби ти не закохався? Якби це було написано на небі, я й сам сказав би собі все, що ви збираєтесь мені ска-

зати; та хоч надавав би собі ляпасів, хоч головою об стіну бився б, хоч волосся на собі рвав би, а нічого від того не змінилося б — дістав би мій добродійник роги.

Пан. Та коли по-твойому міркувати, — всякий злочин можна заподіяти з спокійною совістю.

Жак. Тим, що ви оце зауважили, я й сам голову собі не раз сушив; та хоч як я розважав, а завжди вертаюсь до слів мого капітана: «Все добре й лихе, що трапляється нам на землі, написано на небі». Чи знаєте ви, пане, якийсь спосіб стерти те писання? Чи можу я бути не собою? А бувши собою, чи можу я робити інакше, ніж я роблю? Чи можу я бути собою й іншим? І відколи я на світі, чи була хоч єдина мить, щоб воно не так було? Проповідуйте, скільки хочете, може ваші доводи й гарні, та коли в мені або на небі написано, щоб вони для мене були погані, — що ж я тут зроблю?

Пан. Про одне думаю: чи твій добродійник рогатим став через те, що так написано на небі, чи так на небі написано через те, що ти приставив роги своєму добродійникові?

Жак. І те, і те написано поряд. Усе написано заразом. Це — ніби великий сувій, що горох розкручується.

Уявляєте, читачу, як міг би я тут роздмухати цю розмову на тему, що на неї стільки говорено й стільки писано за дві тисячі років, не зрушивши її з місця? Якщо ви невдячні мені за те, що я пишу, — будьте вдячні за те, чого я не пишу.

Поки два наші теологи сперечалися, не розуміючи один одного, як воно буває в теології, заходила ніч. Вони проїздили місцевість, за всіх часів непевну, а тоді ще непевнішу, бо через кепське врядування та злидні там розвелося без ліку лиходіїв. Спинились вони в пре-

паскудній корчмі. Їм поставили пару розкладачок у кімнатці з перетинок, нещільно припасованих. Запитали вони вечерю. Їм принесли брудної води, чорного хліба й скислого вина. Вигляд у хазяїна, хазяйки, дітей і слуг був лиховісний. Поруч вони чули настримний сміх і галасливі веселощі дюжини розбійників, що випередили їх і захопили ввесь харч. Жак був досить спокійний, а його пан зовсім навпаки. Походжав стурбовано сюди й туди, поки його слуга пожирав кілька шматків чорного хліба й поглинав, кривлячись, кілька склянок поганого вина. В той час вони почули стук у двері — то був слуга, якого ті зухвалі й небезпечні сусіди примусили віднести на тарілці двом нашим подорожнім усі маслачки із з'їденої вже курки. Обурений Жак бере панові пистолі.

— Куди ти йдеш?

— Пустіть мене.

— Куди ти йдеш, питаю тебе?

— Провчити ту погань.

— Чи знаєш ти, що їх ціла дюжина?

— Хоч би й сотня, число не важить, коли на небі написано, що не їхня сила.

— Щоб тебе чорти забрали з твоєю безглуздою приказкою!..

Жак виривається в пана з рук, заходить до тих шибайголів у кімнату з набитим пистолем у кожній руці.

— Лягати зразу, — каже їм, — першому, хто ворухнеться, я прострелю голову...

Вигляд і голос у Жака були такі завзяті, що ці негідники, які життям дорожили не менш, ніж чесні люди, — мовчки повставали зза столу, пороздягались і полягали. Пан, тремтячи, чекав його, не знаючи, чим закінчиться ця пригода. Жак вернувся з манаттям тих пройдисвітів, а забрав його на те, щоб їм не кортіло вставати; світло в них погасив і на два поверти замкнув їхні двері, ключа ж тримав при одному з пистолів.

— Тепер, пане, — мовив він, — треба тільки заставити ці двері ліжками й спокійно спати.

І він сам узявся присувати до дверей ліжка, байдуже й коротко розповідаючи панові подробиці свого походу.

Пан. Що ти в біса за людина, Жак! Так ти віриш...

Жак. Не вірю і не не вірю.

Пан. А коли б вони відмовились лягти?

Жак. Цього не могло бути.

Пан. Чому?

Жак. Бо вони ж лягли.

Пан. А як встануть?

Жак. Тим гірше або тим краще.

Пан. А якщо... якщо... і...

— Якщо, якщо! Якщо море кипить, то в ньому, кажуть, риби вареної багато. Що за чорт, пане! Допіру ви гадали, що я наражаюсь на велику небезпеку, і то хибно було; тепер гадаєте, що ви самі в небезпеці, а це гадка, мабуть, ще хибніша. Всі ми в цій господі одні одних боїмося, а це показує, що всі ми — дурні...

І розважаючи отак, роздягся, ліг і заснув. Його пан, і собі гризучи шматок чорного хліба та п'ючи склянку поганого вина, все прислухався довкола, дивився на Жака, що хропів, і казав: «Що воно в біса за людина!» За прикладом свого слуги, пан простягся на ліжищу, алеж не заснув. Вдосвіта Жак почув, що його штовхає чиясь рука — то пан гукав його стиха:

— Жак! Жак!

Жак. Що там?

Пан. Розвидняється.

Жак. Може бути.

Пан. Уставай же.

Жак. Чого?

Пан. Рушаймо звідци мерщій.

Жак. Чого?

Пан. Бо нам тут зле.

Жак. Хто зна, і чи краще ж нам буде інде?

Пан. Жак!

Жак. Ну, «Жак», «Жак»! Що ви в біса за людина?

Пан. Що воно в біса за людина! Жак, друже мій, прошу тебе!

Жак протер очі; позіхнув разів кілька, потягся, підвівся, одягся повагом, відсунув ліжка, вийшов з кімнати, зійшов униз до стайні, осідлав і загнуздав коні, розбудив хазяїна, що спав іще, сплатив видатки, ключі від обох кімнат лишив у себе, і от наші подорожні рушили.

Пан хотів гнати на всю ристь, Жак хотів їхати ступою, і то все за своєю системою. Коли вони були вже на чималій відстані від сумної ночівлі, пан, почувши у Жака в кишені якийсь брязкіт, спитав його, що там таке. Жак сказав йому, що то два ключі від кімнат.

Пан. А чом було їх не віддати?

Жак. Адже треба виважити двоє дверей: до наших сусід, щоб визволити їх із в'язниці, і наші, щоб звільнити їхню одіж, а це дасть нам часу.

Пан. Дуже добре, Жак! Але навіщо вигравати час?

Жак. Навіщо? Їйбогу, не знаю.

Пан. І коли ти хочеш виграти час, чому тоді їхати ступою, як ти їдеш?

Жак. Бо, не знаючи того, що на небі написано, не знаєш, ні чого хочеш, ні що робиш, а йдеш за примхою, яку звуть розсудком, або за розсудком, що буває часто лише небезпечною примхою, яка виходить то на добре, то на зле. Мій капітан гадав, що обачність — це таке припущення, за яким ми на підставі досвіду вважаємо обставини, що в них ми перебуваємо, за причини певних бажаних чи загрозливих наслідків у майбутньому.

Пан. І ти щонебудь у цьому розумієш?

Жак. Напевне, я ж помалу-малу та й принатурився до його мови. Але, казав він, хто може похвалитись, що в нього досвіду досить? Хіба ніколи не шиється в дурні той, хто має себе за найкраще досвідченого? Та й чи здібен хтонебудь вірно зважити обставини, що

в них він перебуває? Обрахунок, що ми складаємо в своїй голові, і той, що до небесного реєстру заведений, то два дуже відмінні обрахунки. Хто кого веде — ми свою долю, чи вона нас? Скільки безглуздих намірів здійснилося і скільки ще здійсниться! Отак казав мені капітан після здобуття Бергоп-Цоома й Пор-Магона; і казав також, що обачність не забезпечує нам удачі, але розраджує нас і виправдує в невдачі; тому напередодні битви він спав у наметі, ніби в своїм гарнізоні, й у вогонь ішов, як на бал. От про нього ви сказали б: що то в біса за людина!

Пан. Чи можеш ти сказати мені, що таке безумець і що таке мудрець?

Жак. А чому ж!.. Безумець... Стривайте... Це — нещасний; отже, щасливий — це мудрий.

Пан. А що таке щасливий і нещасний?

Жак. Це вже легко. Щасливий той, кому щастя написано на небі; отже, кому на небі написано нещастя, той нещасний.

Пан. А хто ж то написав на небі щастя і нещастя?

Жак. А хто створив великого сувоя, де все написано? Один капітан, мого капітана приятель, охоче дав би екю, щоб про це дізнатися; а він не дав би й обола, та й я не більше. Бо навіщо воно? Чи обминув би я яму, де мушу звернути собі в'язи?

Пан. По-мойому, міг би.

Жак. А по-мойому, ні. Бо тоді мусів би бути хибний рядок у великому сувої, що містить істину, лише істину і всю істину. Тоді б у великому сувої стояло: «Жак зверне собі в'язи такого то дня» і «Жак не зверне собі в'язи». Чи це ж можливо, на вашу думку, хто б там не був творець великого сувою?

Пан. Про це багато можна говорити...

На цім місці вони почули ген позад себе тупотняву й крики; обернувшись, вони побачили, що до них що-

духу біжить юрба людей з кілками та списами. Ви подумаєте, що то люди з корчми, їхні слуги та розбійники, про яких була мова. Ви подумаєте, що вранці, через брак ключів, вони виважили двері й уявили собі, що наші подорожні дали ходу, забравши їхнє маннття. Так подумав Жак і бурмотів крізь зуби: «Будь прокляті ключі й примха чи розсудок, що примусили мене забрати їх! Будь проклята обачність» і т. ін., і т. ін. Ви подумаєте, що це невеличке військо нападе на Жака з його паном, що тут станеться криваве побоїще, посипляться вдари, залунають постріли; і тільки від мене залежало б усе це вчинити, але тоді прощай правдивість історії, прощай повість про Жакове кохання! За нашими подорожніми ніхто не гнався; що там сталося в корчмі, коли вони поїхали, — я не знаю. Вони рушили далі, все вперед, не знаючи, куди вони їдуть, хоч і знали приблизно, куди хочуть їхати, нудьгу й стому збуваючи мовчанкою та балачкою, як це водиться поміж тими, що їдуть, а часом і поміж тими, що сидять.

Річ очевидна, що я не роман пишу, бо нехтую тим, що романіст не проминув би використати. Хто прийме моє писання за правду, мабуть, менш помилиться, ніж той, хто прийме його за вигадку.

Цей раз перший заговорив пан і розпочав із звичного рефрену:

— Ну, Жак, а історія твого кохання?

Жак. Не знаю, на чім спинився. Мене так часто уривали, що годилося б, мабуть, знову розказати спочатку.

Пан. Ні, ні. Ти був зомлів на порозі хатчини, а очуняв на ліжку, оточений людьми, що там жили.

Жак. Гаразд! Найпильніша була річ — покликати хірурга, а його й за льє навкруги не було. Добряга посадив на коня одного з дітей і послав його куди ближче.

Тим часом добра жінка нагріла міцного вина, подерла стару чоловікову сорочку, і коліно мені промито, перев'язано й забінтовано. У вино, що пішло мені на перев'язку, вона кинула кілька грудочок цукру, обсмоктаного мурашнею, і я те вино випив; потім порадила мені терпіти. Було вже пізно; господарі сіли до столу вечеряти. От і повечеряли, а ні дитини, ні хірурга не було. Батько сердитись почав. Та й на вдачу він був дражливий, усе жінку гриз, усе йому не так було. Гримнув на дітей, щоб спати йшли. Дружина сіла на лаві до прядки. А він туди й сюди по хаті походжав, та все чіплявсь до неї, щоб полаятись.

— Коли б поїхали до млина, як я тобі казав, то... — і кивав головою на моє ліжко.

— Завтра поїдемо.

— Сьогодні треба було б поїхати, як я тобі казав... А солома ото в клуні — доки їй, по-твойому, лежати?

— Завтра скидаємо.

— Бо далі вже нікуди, отак воно в нас; краще було б сьогодні скидати, як я тобі казав... А ту купу ячменю, що на горищі, ти, закладаюсь, і не подумала пересипати.

— Діти пересипали.

— Самій треба було б. Коли б була на горищі, то не стояла б на порозі...

Аж ось прибув один хірург, за ним — другий, потім — і третій разом з хлопчиною.

Пан. У тебе хірургів стало, як у святого Роха капелюхів [1].

Жак. Першого не було дома, як хлопець до нього приїхав, але його дружина дала звістку другому, а третій з хлопцем приїхав. «Добривечір, куми, то й ви тут?» — сказав перший до тих двох. Вони поспішали якомога, спека була, спрагли вони. Сіли до столу, з

[1] Св. Рох мав три капелюхи. *Прим. фр. вид.*

якого скатертини ще не прибрали. Жінка лізе в льох, приносить пляшку. Чоловік бурчить крізь зуби: «Що вона в біса робила на порозі?..» П'ють вони, розмовляють про хвороби місцеві, починають рахувати своїх хворих. Я стогну, а мені кажуть: «Зараз ми до ваших послуг станемо». Після тої пляшки ще одну просять в рахунок мого лікування, потім третю й четверту, все в рахунок лікування, а чоловік за кожною пляшкою скрикує собі, як і перше: «І що вона в біса робила на порозі?»

Інший он як використав би цих трьох хірургів, їхню розмову за четвертою пляшкою, численні й чудесні випадки їхнього лікування, Жакову нетерплячку, висловлювання наших сільських ескулапів з приводу Жакового коліна, різні їхні погляди, бож один із них казав би, що Жакові нагла смерть буде, якщо йому ноги чимшвидше не відтяти, а другий — що треба витягти кулю й шматок одежі, що вона з собою потягла, а ногу все таки лишити цьому бідоласі. Побачили б ми, що сидить Жак на ліжку, дивиться з жалем на свою ногу й прощається з нею, як один з наших генералів між Дюфуаром та Луї [1], а третій хірург так заївся б, що між ними зчинилася б сварка, а від лайки й до чубів дійшлося б.

Та не буду мучити вас тим, що ви знайдете в романах, у старій комедії і на людях. Коли я почув, як хазяїн скрикує про дружину: «Що вона в біса робила на порозі?» — так і пригадав собі Мольєрового Гарпагона [2], коли він каже синові: «Чого він поліз на ту галеру?» І зрозумів, що йдеться не про те тільки, щоб бути правдивим, а що треба ще й бути втішним, тим

[1] Відомі французькі хірурги того часу. *Прим. пер.*

[2] Дідро приписує наведене далі речення Гарпагонові, героєві комедії «Скнара», але належить воно персонажеві іншої Мольєрової комедії («Скапенові викрутні») Жеронтові (дія II, ява 11).

то й казатимуть довіку: «Чого він поліз на ту галеру?» — а мого селянина слова — що вона робила на порозі — приказкою не зробляться.

Жак не побівся з своїм паном так стримано, як я з вами; він не проминув жадної обставини, рискуючи ще раз його приспати. Хворим заволодів коли не найвправніший із трьох хірургів, то, в усякому разі, найдужчий.

Чи не збираєтесь ви, скаже мені читач, витягати перед нашими очима бістуреї[1], різати м'ясо, точити кров і показати хірургічну операцію? А, по-вашому, то кепський смак? Ну, то облишмо й операцію, алеж дозвольте все таки Жакові сказати до свого пана:

— Ох, пане, яке то страшне діло — направити потрощене коліно!..

А його панові відповісти, як і перше:

— Покинь ти жартувати, Жак!..

Та вже ніза яке золото в світі не можу обминути того, що скоро тільки Жаків пан доказав свою зухвалу відповідь, його кінь спіткнувся й впав, а він боляче вдарився коліном об гострий камінь і закричав на все горло:

— Смерть моя! Розбив коліно!..

Хоч Жак, чоловік добрячий, був ніжно прив'язаний до свого пана, а хотілося б мені знати, що скоїлось у глибу його душі, коли не першої хвилини, то, принаймні, тоді, як він пересвідчився, що з цього падіння ніякого лиха не буде, і чи міг він стримати легенький порух таємної радості від випадку, який навчив його пана, що то є рана в коліні. І ще одне хотілося б мені почути від вас, читачу, — чи не волів би краще його пан поранитись хоч би й трохи тяжче, тільки не в коліно, і чи не допікав йому сором більше, ніж самий біль?

Очутившись трохи від падіння та страху, пан сів у сідло й разів кілька вдарив острогами коня, що помчав

[1] Хірургічні ножі. *Прим. пер.*

як блискавка; а за ним і Жаків кінь, бо між тими тваринами приязнь була така сама, як і між їхніми вершниками; то були дві пари друзів.

Коли задихані коні знову пішли своєю звичайною ходою, Жак промовив до пана:

— Ну, пане, що ж ви про це думаєте?

Пан. Про що?

Жак. Про рану в коліні.

Пан. Згоден з тобою, що то одна з найтяжчих.

Жак. У вашому?

Пан. Ні, ні! У твоєму, в моєму і в усіх колінах на світі.

Жак. Пане, пане, то ви не гаразд роздивилися: повірте, що ми завжди тільки себе жаліємо.

Пан. Що за вигадка!

Жак. Ох, коли б то я вмів так говорити, як думати вмію! Та так воно на небі написано, щоб у голові в мене було, а слів щоб бракувало.

Тут Жак пустився в запаморочливу, а мабуть правдиву таки метафізику. Він силкувався пояснити своєму панові, що слово біль — беззмістовне і що означувати щонебудь воно починає лише тоді, коли викликає в нашій пам'яті дізнане нами відчуття. Пан запитав його, чи траплялось йому родити дитину.

— Ні, — відповів Жак.

— А як, по-твойому, дуже боляче родити?

— Напевне!

— Шкода тобі жінок у пологах?

— Дуже.

— Виходить, ти не тільки себе жалієш?

— Жалію тих, хто заломлює руки, волосся на собі рве й кричить, бо з досвіду знаю, що такого без муки не роблять; але властивого жіночого болю в пологах не жалію, бо не знаю його, слава богу! Але вертаючись до страждання, обом нам відомого, історія мого коліна, що стала й вашою історією після того, як ви впали...

Пан. Ні, Жак: історія твого кохання, що стала моєю через мої колишні жалі.

Жак. Ось перев'язали мене, трохи полегшало; хірург пішов, пішли й хазяїни спати. Їхня кімната від моєї відділялась тільки нещільною перетинкою, обліпленою сірим папером з барвистими малюнками. Я не спав і почув, як жінка казала своєму чоловікові:

— Облиш, мені не до смішок. Он за дверима той нещасний помирає!..

— Потім розказуватимеш.

— Ні, не буде цього. Якщо не перестанеш, — я встану. Мені це не до втіхи, коли на серці тяжко.

— О, коли ти така прохана, — тобі ж гірше буде.

— Не тому, що я прохана, а тому, що ти нелюдський буваєш часом... тому... тому...

По короткій мовчанці чоловік сказав:

— Погодься ж хоч тепер, жінко, що через своє недоречне співчуття ти завела нас у скруту, з якої, мабуть, і порятунку немає. Рік поганий, насилу на себе та на дітей настачаємо. Хліба не докупишся! Вина й не питай. Ще чи й роботу знайдеш; багач і без наймита обходиться, а бідному заробітку нема; день працюєш, а чотири без діла сидиш. Ніхто тобі боргу не платить, а позичальники тебе за горло беруть, — і от об такій порі ти приймаєш до себе якогось зайду, чужака, що житиме в нас, поки богу завгодно та лікареві, а цей його гоїти не поспішатиме, бож лікарі хворобу дляють якомога довше; грошей у нього біг дасть, а видаток наш через нього вдвоє або втроє збільшиться. Як же ти, жінко, його спекаєшся? Говори, жінко, скажи мені що путнє.

— Хіба з тобою можна говорити?

— Ти кажеш — на вдачу я лихий, гризу тебе. А хто б то добрий був, хто б не гриз тебе? Було ще трохи вина в льоху; бозна, до чого воно ще дійдеться! А лікарі за один вечір випили його більше, ніж ми

й діти наші за цілий тиждень випиваємо. А лікар задурно не ходитиме, хто ж йому, по-твоєму, платитиме?

— Ото ж то й воно! Бо ти в цих злиднях тільки дітей мені робиш, неначе ще мало їх у нас.

— Та ні ж бо!

— Та так бо! Я певна, що завагітнію.

— Це ти щоразу кажеш.

— І ніколи не помиляюсь, коли мені вухо свербить після того, а воно свербить, як ніколи.

— Бреше твоє вухо.

— Не чіпай мене! Облиш моє вухо! Облиш но, чоловіче, чи не збожеволів ти? Лихо тобі буде.

— Ні, ні, це ж я вперше після Івана Купала.

— То й зробиш так щиро, що... А через місяць гризтимеш мене, ніби то моя провина.

— Ні, ні.

— А через дев'ять місяців ще гірше буде.

— Ні, ні.

— Так ти цього хочеш?

— Так, так.

— Не забудеш? Не казатимеш того, що раніш кожного разу казав?

— Так, так...

І отак, нікаючи й такаючи, цей чоловік розгніваний на свою жінку за те, що вона зворушилася людяним почуттям...

Пан. Це саме і я думав.

Жак. Чоловік той був не дуже послідовний, певна річ, але він був молодий, а його жінка гарна. Адже в злиднях найщедріше дітей добувають.

Пан. Ніхто так не плодиться, як жебраки.

Жак. Зайва дитина — то ніщо для них, адже їх годує благодійність. Та й потім, це ж єдина втіха, яка нічого не коштує; тож і розважаються вони безкоштовно вночі після денних злигоднів... Проте, той чоловік, зрештою, непогано міркував. Поки я це думав

сам собі, коліно мені люто заболіло, і я скрикнув: «Ох, коліно!..» І чоловік скрикнув: «Ох, жінко!..» І жінка скрикнула: «Ох, чоловіче!.. Але... але... Там же той!»

— Ну то що ж?

— Він, мабуть, чув нас!

— Хай собі чує.

— Завтра мені сором буде йому в вічі глянути.

— Це ж чого? Хіба ти не жінка мені? А я тобі не чоловік? Нащо ж тоді жінка чоловікові й чоловік жінці?

— Ой, ой!

— Та що тобі?

— Вухо...

— Та що вухо?

— Гірше, як колинебудь.

— Спи, воно пройде.

— Не засну. Ой, вухо, вухо!

— Вухо, вухо! Аби тільки язиком молоти.

«Не скажу вам, що там між ними діялося, але жінка разів кілька підряд проказала тихо й поквапно: «вухо, вухо», потім почала уривчасто бурмотіти по складах: «ву...у...хо», а після цього: «ву...у...хо» вже й не знати що шепотіла, тільки ж по тиші, яка настала, я уявив собі, що біль у її вусі втишився, байдуже, яким саме чином; це було мені приємно.

Пан. А їй? Жак, покладіть руку на серце й заприсягніться мені, що ви не в цю жінку закохались.

Жак. Присягаюсь.

Пан. Тим гірше для тебе.

Жак. Тим гірше або краще. Ви, мабуть, гадаєте, що жінки з таким вухом охочі слухати про кохання?

Пан. Я гадаю, що так на небі написано.

Жак. Я гадаю, що там далі написано, що вони недовго одного слухають і трошечки схильні послухати й другого.

 Пан. То теж можливо.

І пустились вони в нескінченну суперечку про жінок, бо один казав, що вони добрі, другий — злі і обидва мали рацію; один — дурні, другий — розумні, і обидва мали рацію; один — облудні, другий — щирі, і обидва мали рацію; один — скупі, другий — щедрі, і обидва мали рацію; один — вродливі, другий — бридкі, і обидва мали рацію; один — балакучі, другий — стримані; один — відверті, другий — затайливі; один — темні, другий — освічені; один — доброчесні, другий — розпусні; один — шалені, другий — розважливі; один — високі, другий — низькі, і обидва мали рацію.

За цією суперечкою, з якою вони могли б об'їхати навкруги світу, ні на мить не вмовкаючи і не дійшовши згоди, їх захопила гроза й примусила їх звернути... Куди? — Куди? Та й набридлива ж у вас, читачу, цікавість! Де воно в біса у вас береться? Чи полегшало б вам, якби я сказав — до Сен-Жермену, до Нотр-Дам-де-Лорет або до Сен-Жак-де-Компостель? Коли ви настоюєте, я скажу вам, що звернули вони до... атож, чому б і не так?.. до величезного замку, де на фронтиспісу стояло: «Я належу всім і нікому. Ви вже в мені перед тим, як зайшли, і ще в мені після того, як вийдете». — І що ж, зайшли вони в цей замок? — Ні, або напис був хибний, або вони вже були в замку перед тим, як зайшли. — Та чи ж хоч вийшли вони з нього? — Ні, або напис був хибний, або вони ще були в замку після того, як вийшли. — Що ж вони там робили? Жак казав те, що на небі написано, а його пан — те, що йому хотілось, і обидва мали рацію. — Яке товариство знайшли вони в замку? — Мішане. — Що в ньому говорили? — Трохи правди й багато брехні. — Чи були там розумні люди? — А де ж їх немає? І також прокляті розпитувачі, що від них тікають, як від чуми. Найбільше ж уразило Жака з його паном, коли вони ходили там... — Так там ходили? — Тільки те й робили, коли не сиділи й не лежали. Най-

більше вразило Жака з його паном те, що вони побачили там десятків зо два зухвальців, які захопили собі найкращі покої, де їм усе ще тісно було; наперекір звичаєвому праву й правдивому сенсові напису, вони твердили, що цей замок відписано їм у власність, і за допомогою певного числа підплачених негідників переконали в цьому багатьох інших підплачених негідників, що за дрібну монету ладні були повісити й забити першого-ліпшого, хто зважився б їм суперечити; проте, за часів Жака та його пана, дехто зважувався. — Безкарно? — Це вже як прийдеться.

Ви скажете, що я морочу вас, і, не знаючи, що робити з своїми мандрівцями, кидаюся в алегорію, звичайний засіб безплідних розумів. Я пожертвую задля вас своєю алегорією і всіма багатствами, які міг з неї добути; я погоджуся з усім, що ви хочете, але з умовою, що ви не мучитимете мене з цією останньою ночівлею Жака та його пана, — чи там доїхали вони до великого міста й ночували в повій; чи перебули ніч у давнього приятеля, який частував їх якнайкраще; чи прихистилися в жебрущих ченців, де з любові божої їх зле спати поклали й зле нагодували; чи прийнято їх у вельможній господі, де серед надлишку їм бракувало потрібного; чи вранці вийшли вони з великої корчми, де їх примусили дорого заплатити за погану вечерю, подану на срібних тарелях, і за ніч, проведену між одамашковими заслонами й вогкими збористими простирадлами; чи дістали вони гостинність у заможного сільського панотця, що побіг стягати данину з пташарень своїх парафіян, щоб почастувати їх яєшнею та смаженими курчатами; чи впивались вони чудовим вином, розкошували стравами й дістали належне нестравлення в багатому бернардинському абатстві, — бо, хоч усе це й здається вам однаково можливим, Жак думав інакше: дійсно можливим було лише написане на небі. Правда тільки

те, що хоч з якого місця забажається вам вирядити їх у дальшу путь, не проїхали вони й двадцяти кроків, як пан, нюхнувши своїм звичаєм табаки, сказав до Жака:

— Ну, Жак, історія твого кохання?

А Жак, замість відповіді, скрикнув:

— К бісу історію мого кохання! Адже я забув...

Пан. Що ти забув?

А Жак, замість відповіді, вивертав кишені й скрізь марно себе обшукував. Він забув свого дорожного гамана в головах ліжка, і не встиг ще він признатися в цьому своєму панові, як той скрикнув:

— К бісу історію твого кохання! Адже я забув годинника на каміні.

Жак не дав себе просити, зразу завернув і поїхав назад ступою, бож не поспішав ніколи... — До величезного замку? Ні, ні. Вибирайте сами, котра з можливих і неможливих ночівель, названих мною раніше, найкраще пасує до наявних обставин.

Тим часом його пан усе їхав уперед; але пан із слугою тепер розлучилися, і я не знаю, кому з них приділити свою увагу. Коли ви хочете стежити за Жаком, — стережіться; шукання гамана та годинника може так задлятись і ускладнитися, що він довго не прилучиться до свого пана, єдиного свого вірника, і прощай тоді Жакове кохання! Якщо ж покинувши його самого в розшуках гамана та годинника, ви наважитесь товаришувати його панові, — це буде ввічливо, але нудно без краю; ви ще не знаєте цього нікчему. У голові в нього думок негусто; коли й трапляється йому сказати щось розумне, то лише з чужого голосу або з надхнення. Очі в нього є, як і в нас з вами, алеж не знати, чи дивиться він здебільшого. Він не спить і не пильнує, він існує собі — це його звичайна життьова функція. То їхав перед

себе автомат, вряди-годи оглядаючись, чи не вертається Жак; злазив з коня і йшов пішки, знову сідав на тварину, проїздив чверть льє, знову злазив і сідав на землю, тримаючи коня за вуздечку й похиливши голову на руки. Коли стомлявся від такої пози, підводився і дивився в далеч, чи не видно Жака. Жака не було. Тоді сердився і, не знаючи гаразд, говорить він, чи ні, казав:

— Катюга! Собака! Шахрай! Де він? Що робить? Хіба стільки часу треба, щоб забрати гамана й годинника? Ой, натовчу ж його, атож, натовчу напевне.

Потім шукав годинника в кишеньці, де його не було, і кінець-кінцем впадав у розпач, бо не знав, що робити без годинника, без табакерки й без Жака: це були три великі підпори його життя, яке спливало в тому, що він нюхав табаку, дивився, котра година, розпитував Жака, і то в усіх комбінаціях. Тож, позбувшись годинника, йому лишалася тільки табакерка, яку він раз-у-раз відчиняв і зачиняв, як і я роблю, коли нудьгую. Надвечір рештки табаки в моїй табакерці прямо пропорційні розвазі й обернено — нудьзі мого дня. Благаю вас, читачу, призвичаїтись до цього способу вислову, запозиченого з геометрії, бо я вважаю його за точний і часто ним користуватимусь.

Та досить уже з вас пана, а що слуга до нас не вертається, то може ми до нього підемо? Бідний Жак! Коли ми оце про нього говоримо, він якраз скрикував скорботно:

— Виходить, так на небі написано, щоб мене одного й того самого дня заарештували як розбійника з великого шляху, що по ньому в'язниця плаче, і обвинуватили в зваблені дівчини!

Коли він під'їздив ступою до замку, — не до місця свого останнього ночування, — назустріч йому трапився один з тих мандрівних торгівців, що звуться коробейниками, і гукнув йому:

— Підв'язки, пане вершнику, пояси, шнурки до годинника, табакерки останньої моди, справжні жабаки[1], каблучки і годинник; годинник, пане, щирозлотий, різьблений, з подвійною покришкою, як новісінький...

А Жак йому:

— Шукаю я годинника, тільки не твого.

І далі поїхав, усе ступою. Їдучи, він ніби на небі написаним побачив, що годинник, якого той пропонував йому, то і є його пана годинник. Він вернувсь і сказав коробейникові:

— Друже, а покажіть но свого золотого годинника, — так здається мені, що він мені підійде.

— Їйбогу, не здивуюсь, коли так воно й буде, — сказав коробейник. — Він же гарний-прегарний, Жюльєнової[2] роботи. Оце хвилин лише кілька, як він у мене; я придбав його за шмат хліба й добре ним побаришую. Люблю я заробляти потроху, та часто, але час тепер злиденний, я й через три місяці не матиму такої знахідки. Ви здаєтесь мені людиною порядною, то й любіш мені, щоб ви з нього покористувались, а не хто інший...

Отак балакаючи, торговець поставив свого короба на землю, відчинив його, добув годинника, якого Жак пізнав відразу ж, ні трохи не здивувавшись; бо коли він не поспішав ніколи, то й дивувався рідко. Роздивився він на годинника. «Так, це він», — подумав сам собі. Тоді до коробейника:

— Ваша правда, гарний він, прегарний, і я знаю, що він путящий.

Потім поклав його в кишеню, а до коробейника мовив:

— Красно дякую, друже!

— Як то красно дякую?

[1] Якийсь час була мода на коштовності й новини, що продавалися в Жабака, вул. Сен-Меррі. *Прим. фр. вид.*

[2] Славетний годинникар XVIII ст. *Прим. фр. вид.*

— А так, що це мого пана годинник.

— Не знаю я вашого пана; це годинник мій, я його купив і заплатив за нього...

І схопивши Жака за комір, став доправлятись годинника.

Жак підійшов до коня, взяв одного пистоля, наставив його коробейникові в груди:

— Геть, а то вб'ю, — сказав йому.

Переляканий коробейник пустив його. Жак сідає на коня й рушає ступою далі до міста, сам собі думаючи: «Годинника знайдено, тепер ще гаман»...

Коробейник чимшвидше зачиняє свого короба, бере його на плечі, іде за Жаком і гукає:

— Злодій! Держіть злодія! Убивця! Гвалт! Рятуйте!

Було в жнива, на степу працівників повнісінько. Всі кидають серпи, збігаються до коробейника і питають, де ж злодій, де вбійник?

— Он він! Он він!

— Як? Отой, що їде ступою до міської брами?

— Він самий.

— Та ви божевільний, хіба злодії так їздять?

— Кажу ж вам, що злодій, він у мене золотого годинника заграбував...

Женці не знали, на що їм здатися — чи на крики коробейника, чи на спокійну Жакову ходу.

— Це розор мені, хлопці, як ви не допоможете, — провадив коробейник, — годинник коштує тридцять луї, як один ліар. Допоможіть мені, він забрав мого годинника, і коли надасть хóду, мій годинник пропав...

Якщо Жак не міг почути цих криків, то легко міг побачити стовпище, але швидше не поїхав. Пообіцявши нагороду, коробейник підохотив селян погнатися за Жаком. Отож, юрба чоловіків, жінок і дітей рушили, гукаючи:

— Держіть злодія! Злодія! Держіть убивцю!

І коробейник, поспішаючи за ними, скільки дозволяв йому короб, теж галасував:

— Держіть злодія! Злодія! Вбивцю!..

Вони ввійшли до міста, бо Жак із своїм паном ночували напередодні в місті, я допіру пригадав це. Жителі покидають будинки, пристають до селян та коробейника й сунуть, гукаючи в один голос:

— Держіть злодія! Злодія! Держіть убивцю!

Всі разом наздоганяють Жака. Коробейник кинувся до нього, але Жак почастував його закаблуком так, що той укрився п'ятами, але кричав невгаваючи:

— Шахрай, махляр, негідник! Віддай мого годинника, ти віддаси його, ще й на шибениці зависнеш...

Жак, заховуючи спокій, звернувся до юрби, що більшала дедалі, і промовив:

— Тут є поліційний суддя, ведіть мене до нього; там я доведу, що я не шахрай, а от чи він чесний, то побачимо. То правда, годинника я в нього взяв, але це мого пана годинник. Мене в цьому місті знають, позавчора ввечері ми прибули сюди з моїм паном і спинялись у пана губернатора, панового давнього приятеля.

Я не сказав вам раніш, що Жак із своїм паном проїздили через Конш і замешкали в тамтешнього губернатора, бо раніш це не спало мені на думку.

— Ведіть мене до пана губернатора, — казав Жак, злазячи з коня.

Він з конем і коробейник стали в центрі походу. Вони йшли і прийшли до воріт губернаторського будинку. Жак з конем і коробейник увійшли, тримаючи один одного за петельки. Юрба лишилась на вулиці.

Що ж робив тим часом Жаків пан? Він заснув край великого шляху, накинувши вуздечку на руку, а кінь попасався в траві круг сплячого, скільки дозволяла довжина вуздечки.

Побачивши Жака, губернатор скрикнув:

— А це ти, мій бідний Жак! Що привело тебе сюди самого?

— Годинник мого пана: він забув його, повісивши на ріжок каміна, а я знайшов його в коробі ось цієї людини; а також наш гаман, що я забув у головах ліжка; він знайдеться, якщо ви накажете пошукати...

— І якщо так написано на небі, — додав суддя.

Він зразу звелів покликати свою челядь, і зразу коробейник сказав, показавши на високого шалигана, нещодавно найнятого:

— Оцей продав мені годинника.

Суддя, прибравши суворого виразу, сказав коробейникові й лакеєві:

— Обидва ви заробили на каторгу, ти — за те, що продав, а ти — за те, що купив годинника... — До лакея: — Віддай йому гроші і негайно скинь убрання... — До коробейника: — Забирайсь мерщій геть з цього краю, якщо не хочеш сісти тут навіки. Ви обидва таке діло робите, яке призводить до лиха... Тепер ідеться про твого гамана, Жак...

Та, що привласнила його, зголосилась без запрошення — висока ладна дівчина.

— Гаман, пане, в мене, — сказала вона своєму господареві, — але я не вкрала, він сам мені його дав.

— Я вам дав гаман?

— Атож.

— Може бути, тільки хай чорт мене забере, коли я про це пам'ятаю...

— Ну, Жак, не з'ясовуймо цього далі, — сказав до нього суддя.

— Пане...

— Вона ж гарна й, бачу я, здатлива...

— Присягаюсь вам, пане...

— Скільки було в гамані?

— Ліврів дев'ятсот сімнадцять.

— Ох, Жавотто! Дев'ятсот сімнадцять ліврів за

ніч — це забагато для вас і для нього. Дайте мені гамана...

Висока дівчина віддала панові гамана, а той вийняв з нього шостифранковик.

— Маєте, — сказав він, кинувши їй гроші, — оце вам за послуги; ви варті кращого, але не для такого, як Жак. Бажаю вам удвоє більше щодня, тільки не в моїй господі, чуєте? А ти, Жак, сідай мерщій на коня й вертай до пана.

Жак уклонився судді й мовчки пішов геть, але сам собі казав:

— Нахаба! Дурисвітка! Виходить, так на небі написано, щоб хтось ночував з нею, а Жак щоб платив?.. Та заспокойся, Жак, — хіба ж не велике тобі щастя, що завернув панового гамана та годинника, ще й так дешево відбувся?

Жак сідає на коня й розтинає стовпище, що зібралося коло будинку судді; а що йому прикро було, що стільки люду мають його за шахрая, він добув годинника з кишені й поглянув, котра година; потім підострожив коня, що з цього дива помчав як шалений. Бо звичаєм Жак цілком здавався на його волю в їзді, уважаючи за недоречне спиняти його, коли він біг, і підгонити його, коли він ішов поволі. Нам здається, що ми керуємо долею, але завжди керує нами вона, а долею для Жака було все, до чого він торкався й наближався — кінь, пан, чернець, собака, жінка, мул, ворон. Отож, кінь щодуху мчав його до пана, що заснув край шляху, накинувши вуздечку від свого коня на руку, як я вже казав. Тоді кінь був при вуздечці, а коли прибув Жак, вуздечка лишилась на місці, а коня вже не було. Певно, якийсь шахрай підкрався до сплячого, тихцем перерізав вуздечку й забрав тварину. Від тупоту Жакового коня пан прокинувся, і перше його слово було:

— Іди, іди, псявіро, ось я тобі...

Тут він узявся позіхати на ввесь рот.

— Позіхайте, позіхайте, пане, досхочу, — сказав йому Жак, — тільки ж де ваш кінь?

— Мій кінь?

— Атож, кінь...

Помітив тоді пан, що коня в нього вкрадено, і намірився вже оперіщити Жака вуздечкою, але той сказав йому:

— Стривайте, пане, в мене не такий сьогодні настрій, щоб терпіти побої; перший удар прийму, але, присягаюсь, за другим підострожу коня, і лишайтесь тут здорові...

Ця Жакова загроза зразу втишила панові гнів, і він спитав лагідніше:

— А годинник?

— Ось він.

— А гаман?

— Ось він.

— Довго ти прогаявся.

— Не дуже, бо діла багато було. Ось слухайте. Я їхав, бився, збурив усіх селян у полі, збурив усіх жителів у місті, мене прийняли за злодія з великого шляху, повели до судді, вчинили мені два допити; через мене двох людей замалим не повісили, вигнали одного лакея і одну покоївку; обвинуватили мене в тому, що я ночував із кралею, якої я ніколи в вічі не бачив, а проте мусів заплатити; і ось я приїхав.

— А я, чекаючи тебе...

— На небі написано, щоб ви, чекаючи мене, заснули і щоб у вас украли коня. Що ж, пане, годі про це гадати! Кінь пропав, а може на небі написано, що він і знайдеться.

— Кінь мій! Мій бідний кінь!

— Хоч ви й до завтра лементуватимете, користі з того не буде.

— Що ж робити?

— Я візьму вас на крижі, або, коли вам більше до вподоби, скинемо чоботи, почепимо їх до мого коня на сідло, а сами рушимо пішки.

— Кінь мій, мій бідний кінь!

Вони вирішили йти пішки; пан скрикував уряди-годи: «Кінь мій, мій бідний кінь», а Жак розповідав докладніш про свої пригоди. Коли він дійшов до дівчининого винуваження, пан сказав йому:

— Ти й справді, Жак, з нею не ночував?

Жак. Ні, пане.

Пан. А заплатив їй?

Жак. Напевне.

Пан. Мені один раз ще гірше довелося.

Жак. Заплатили, переночувавши?

Пан. Так воно й було.

Жак. Може розкажете?

Пан. Перш, як починати історію мого кохання, треба кінчити історію твого. Атож, Жак, твого кохання, яке я матиму за перше і єдине в твоєму житті, не зважаючи на пригоду з покоївкою коншського губернатора, бо коли й ти заночував із нею, то не став від цього закоханим. Адже щодня ночують із жінками, яких не кохають, і не ночують із жінками, яких кохають. Але...

Жак. Що там за але?

Пан. Кінь мій!.. Не гнівайся, Жак, друже мій, постав себе на місце мого коня, припусти, що я втратив тебе, і скажи мені, хіба не став би ти більше мене шанувати, коли б почув мої крики: «Жак мій! Мій бідний Жак».

Жак посміхнувся і сказав:

— Я спинився, здається, на розмові мого хазяїна з жінкою тої ночі, що настала після мого першого перев'язання. Я трохи заснув.

Пан. Природна річ.

Жак. Прокинувшись, я відсунув заслону й побачив,

що хазяїн із жінкою та хірургом нишком розмовляють коло вікна. Після того, що я почув уночі, мені неважко було здогадатись, про що там була мова. Я кашлянув. Хірург сказав чоловікові:

— Він прокинувся; сходіть но, куме, до льоху, вип'ємо чарку, це додає певності руці; потім я здійму перев'язку, а там далі побачимо.

Пляшку принесли й випили, бо мовою митців випити чарку — це є, щонайменш, спорожнити цілу пляшку; тоді хірург підійшов до мого ліжка й запитав:

— Ну, як уночі було?

— Непогано.

— Вашу руку... Добре, добре, пульс непоганий, жару вже майже немає. Треба побачити коліно.., кумо, — сказав він до хазяйки, що стояла в ногах мого ліжка за заслоною, — допоможіть нам...

Хазяйка гукнула одного з дітей.

— Нам тут не дитина потрібна, а ви; через невдалий рух матимемо роботи на місяць. Ідіть но...

Хазяйка підійшла, спустивши очі....

— Держіть оцю ногу, серденько, а я до другої візьмуся. Тихше, тихше... До мене, ще трохи до мене... Поверніться трохи праворуч, друже, праворуч, кажу вам, отак...

Я держався обома руками за матраца, скреготав зубами, піт мені проступив на обличчі.

— Воно не солодко, друже.

— Почуваю.

— Отак. Покиньте, кумо, ногу, візьміть подушку; підсуньте стільця, покладіть на нього подушку... Надто близько... Трохи далеко... Дайте мені, друже, руку, обійміть мене міцніш. Кумо, станьте за ліжком і тримайте його під руку... Чудово... У пляшці нічого не лишилося, куме?

— Ні.

— То заступіть свою жінку, хай ще по одну схо-

дить... Добре, добре, наливайте повну... Облиште чоловіка, кумо, та йдіть до мене...

Хазяйка знову гукнула одного з дітей.

— Ет, сто чортів, казав же ж я вам, що тут дитина ні до чого. Станьте навколішки, просуньте руку під литку... Кумо, ви тремтите, ніби злочин який заподіяли; ну ж бо, сміливіш... А ліву внизу стегна, отам, над бандажем... Дуже добре!..

Ось шво розрізано, бінти скручено, перев'язку знято і мою рану відкрито. Лікар мацає зверху і знизу, з усіх боків, та й приказує, доторкаючись до мене:

— Неук! Осел! Дурбас! І воно сіпається до хірургії! Оцю ногу та щоб різати? Вона ще й другу переживе, за це я ручуся.

— Я видужаю?

— У мене не один уже видужав.

— Ходитиму?

— Ходитимете.

— Не кульгаючи?

— Це інша річ. Який бо ви в біса швидкий, друже мій! З вас того недосить, що я врятував вам ногу? А втім, хоч і кульгатимете, то річ пуста. Танці любите?

— Дуже.

— Якщо ходитимете трохи гірше, то танцюватимете ще краще... Кумо, гарячого вина... Ні, того спочатку: ще скляночку, і вашому перев'язанню воно на добре вийде...

Випив він; принесли гарячого вина, промили мені рану. наклали перев'язку, поклали мене на ліжко, порадили заснути, коли можу, закрили заслону, допили почату пляшку, принесли ще одну, і між хірургом, хазяїном та хазяйкою далі повелася розмова.

Хазяїн. Чи довго ж воно буде, куме?

Лікар. Довгенько... За ваше, куме!

Хазяїн. Та скільки ж? Місяць?

1172—2

Лікар. Місяць! Кладіть два, три, чотири, хто зна! Колінна чашка, кульшовий суглоб, велика гомілка... За ваше, куме!

Хазяїн. Чотири місяці! Боже милий! Навіщо було брати його? Що вона в біса робила на порозі?

Лікар. За моє, бо я ж таки попрацював.

Хазяйка. Знову ти, друже, тієї самої! Не те ти обіцяв мені сьогодні вночі, та дарма, ще ж тобі прийдеться.

Хазяїн. Та скажи мені, що з ним робити? Коли б хоч рік не такий лихий!

Хазяйка. Коли хочеш, я піду до кюре.

Хазяїн. Якщо хоч нога твоя там буде, скатую.

Лікар. А чому ж то, куме? Моя ходить.

Хазяїн. То ваша. справа.

Лікар. За хрищеницю! Як там вона ся має?

Хазяйка. Дуже добре!

Лікар. Ну, куме, за вашу й мою жінку; обидві вони добрячі.

Хазяїн. Ваша розсудливіша, вона дурниці не зробила б...

Хазяйка. Алеж є, куме, сестри-жалібниці!

Лікар. Ох, кумо, чоловік, чоловік та щоб у сестер! Крім того, є маленька перешкода, завбільшки з палець... Випиймо за сестер, то добрі дівчата.

Хазяйка. Яка перешкода?

Лікар. Ваш чоловік не хоче, щоб ви ходили до кюре, а моя жінка не хоче, щоб я ходив до сестер... Але, куме, ще чарку, вона, може, порадить нас. А його самого ви питали? Може в нього кошт якийсь є?

Хазяїн. У солдата?

Лікар. У солдата є батько, мати, брати, сестри, родичі, друзі, хтось такий під небом... Випиймо ще чарку, а ви йдіть, здайтеся на мене.

Така була дослівно розмова між хірургом, хазяїном

та хазяйкою, але якого звороту міг би я їй надати, впровадивши якогось негідника серед цих добрих людей! За мить Жак побачив би себе, або ви Жака побачили б стягнутого з ліжка й викинутого на шлях або в рівчак. — Чому не вбитого? — Вбитого, ні. Я зумів би гукнути когось йому на допомогу і цей хтось був би солдат із його сотні, але це до нудоти дхнуло б «Клевелендом»[1]. Правда, правда! Правда, скажете ви мені, часто буває холодна, утерта й плоска; наприклад, ваше оце оповідання про Жакове перев'язання правдиве, але що в ньому цікавого? — Нічого. Згоден. Коли й треба бути правдивим, то так, як Мольєр, Реньяр, Річардсон, Седен; у правди є втішні сторони, які й помічаєш, коли маєш хист. — Так, коли маєш хист, а коли його бракує? — Коли бракує, не треба писати. — А коли, собі на лихо, скидаєшся на того поета, що я послав у Пондішері? — Що то за поет? — Цей поет... Та коли ви перебиватимете мені, читачу, і коли я сам собі раз-у-раз перебиватиму, що ж станеться із Жаковим коханням? Повірте мені, облишмо поета...

Хазяїн з хазяйкою пішли собі...

— Ні, ні, історію поета з Пондішері!

Лікар приступив до Жакового ліжка...

— Історію поета з Пондішері, історію поета з Пондішері!

Якось прийшов до мене молодий поет, як і щодня вони до мене ходять... Алеж, читачу, який стосунок має це до подорожі Жака-Фаталіста з його паном?

— Історію поета з Пондішері!

Після звичайних компліментів моєму розумові, хистові, смакові, добродійності та інших слів, яким я аж ніякісінької віри не даю, хоч мені кажуть їх уже більш, як років двадцять, може бути й щиро, молодий поет добуває з кишені зошита: «це мої вірші», каже,

[1] Роман абата Прево (XVIII ст.). *Прим. пер.*

— Вірші!

— Так, пане, і я сподіваюсь, що ви будете ласкаві висловити про них свою думку.

— Ви правду любите?

— Так, пане, і хочу правди.

— Ви її знатимете.

— Як, то вам достало дурості повірити, що поет прийшов до вас шукати правди?

— Так.

— І навіть сказати йому правду?

— Напевне.

— Без пощади?

— Атож: пощада, хоч би й найкраще присмачена, була б грубою образою; коли її вірно витлумачити, вона означала б — поет із вас поганий, ще й людина нікчемна, бо я не добачаю у вас сили вислухати правду.

— І вам завжди щастило з відвертістю?

— Майже завжди...

Прочитав я вірші того молодого поета й кажу йому:

— Ваші вірші не тільки погані, а ще й доводять мені, що ви ніколи гарних не напишете.

— Значить, муситиму погані писати, бо не писати їх не можу.

— Що за жахливе прокляття! Чи розумієте ви, пане, до якого впослідження ви дійдете? «Ні боги, ні люди, ні колони[1] не прощають поетам пересічності», так сказав Горацій.

— Я це знаю.

— Ви багатий?

[1] Де книгар вивішував об'яву про книжки. Горацій. «Мистецтво поетичне» вірш, 373. *Прим. фр. вид.*

— Ні.

— Бідний?

— Ще й дуже.

— І ви до бідності хочете долучити ще й посміховище поганого поета; ви змарнуєте життя, постарієтесь. Старий, бідний і поганий поет — ох, пане, що за роль!

— Я розумію це, але мене пориває проти волі... (Тут Жак сказав би: «але так на небі написано»)

— Батьки у вас є?

— Є.

— Хто вони такі?

— Ювеліри.

— Допоможуть вони вам?

— Мабуть.

— Так от, побачтеся з батьками й попросіть у них трохи коштовностей. Рушайте кораблем у Пондішері, про подорож збиватимете погані вірші, а приїхавши, зіб'єте достаток. Коли матимете достаток, вернетесь сюди й писатимете погані вірші досхочу, аби тільки не друкували їх, бож не треба нікого руйнувати...

Минуло вже років з дванадцять, відколи я дав таку пораду тому юнакові, аж ось він заявивсь до мене, я його й не пізнав.

— Це я, пане, — сказав він, — той, кого ви послали в Пондішері. Я був там, набрав якусь сотню тисяч франків. Тепер вернувся, знову взявся до віршів, і ось приніс вам... Що вони, погані так само?

— Так само, алеж долю вашу влаштовано, і я не заперечую, щоб ви писали погані вірші.

— Так і я гадаю...

Коли лікар приступив до Жакового ліжка, той не дав йому й слова сказати.

— Я все чув, — сказав він.

Потім, звертаючись до пана, додав...

Хотів додати, але його пан спинився. Він стомився йти й сів край дороги, повернувши голову до якогось подорожнього, що йшов пішки назустріч їм, ведучи за вуздечку коня.

Ви подумаєте, читачу, що цей кінь — той самий, що вкрадено в Жакового пана, і ви помилитесь. У романі воно справді так трапилося б рано чи пізно, таким чи таким робом, але це — не роман, я вже казав вам це і кажу ще раз.

— Бачиш, до нас іде хтось?

Жак. Бачу.

Пан. Кінь у нього, здається, добрий.

Жак. Я в піхоті служив, на конях не знаюся.

Пан. А я кіннотою командував і знаюся на них.

Жак. Далі.

Пан. Далі? Мені хочеться, щоб ти пішов і запропонував йому відступити нам коня, за гроші, розуміється.

Жак. Річ безглузда, але я піду. Скільки ви за нього дасте?

Пан. До сотні екю.

Порадивши панові не заснути, Жак вийшов назустріч подорожньому, запропонував купити в нього коня, заплатив і привів його.

— Ну, Жак, — сказав йому пан, — якщо в тебе є передчуття, то в мене теж. Кінь — чудовий, баришник заприсягнеться тобі, що він без ганджі, але в кінській справі всі люди — гендлярі.

Жак. А в якій справі вони не гендлярі?

Пан. На ньому ти їхатимеш, а мені даси свого.

Жак. Згода.

От обидва вони на конях, і Жак провадив:

— Коли я кидав рідну хату, батько, мати й родичі

дали мені дещицю, кожен по своїй малій спромозі; та ще було в мене в запасі п'ять луї, що мій старший брат Жан подарував мені, коли від'їздив у нещасну подорож до Лісабону... (Тут Жак почав плакати, а пан — виставляти йому, що так на небі було написано). То правда, пане, я сам не раз собі отак казав, а все таки сльози ллються...

Отож, Жак ридав і плакав від щирого серця, а його пан нюхнув табаки та поглянув на годинника, котра воно година.

Узявши вуздечку від коня між зуби й утерши обома руками сльози, Жак повів далі:

— З п'ятьох Жанових луї, з платні та родичівських і приятельських подарунків утворилась у мене калитка, з якої я не витривав і шеляга. От вона й знадобилась... Що ви кажете, пане?

Пан. Тобі не можна було лишатись довше в тій хатчині.

Жак. Навіть платячи.

Пан. Але чого твій брат Жан подався до Лісабону?

Жак. Здається, ви заповзялись мене збивати з дороги. З вашими питаннями ми навкруги світу об'їдемо, а не дійдемо кінця в моєму коханні.

Пан. А що з того? Аби ти тільки говорив, а я слухав. Хіба ж не в цих двох точках уся справа? Ти докоряєш мені, а ще мусів би подякувати.

Жак. Брат мій до Лісабону подався шукати спокою. Жан був хлопець розумний, в цьому було його лихо; краще було б йому, коли б він був такий дурень, як я, але так на небі було написано. Там написано було, щоб кармелітський прохач, який кожної пори року приходив до нашого села жебрати яйця, вовну, прядиво, овочі та вино, мешкав у мого батька, щоб він звабив мого брата Жана і щоб мій брат Жан пішов у ченці.

Пан. Твій брат Жан був кармелітом?

Жак. Так, пане, і то босоногим кармелітом. Він був завзятий, розумний, промітний, адвокатував на все село. Умів читати й писати і ще за молодих літ розбирав та списував старі пергамени. Усі посади в ордені він пройшов, був воротарем, шафарем, ключарем, помічником куратора, скарбничим; йому там так ішлося, що він усіх нас збагатив би. Він віддав заміж, і добре віддав, двох наших сестер і ще кількох сільських дівчат. Як іде, було, вулицею, зразу до нього батьки, матері, діти сходяться та кричать: «Добридень, брате Жан! Як ся маєте, брате Жан?» То вже певно було, що коли він заходив десь у хату, за ним і благословення небесне сходило, і як була в тій хаті дівчина, то через два місяці по його одвідинах уже виходила заміж. Бідний брат Жан! Честолюбство погубило його. Куратор манастирський, у котрого він помічникував, був старий. Ченці казали, що він задумав заступити його по смерті, що для цього поплутав увесь архів, попалив старі реєстри і нові склав, щоб по смерті старого куратора сам чорт нічого не добрав у документах громади. Коли потрібен був якийсь папірець, — мусіли його цілий місяць шукати, та ще й не знаходили незрідка. Отці збагнули хитрощі брата Жана і його намір; повелися вони круто, і брата Жана, замість сподіваного кураторства, посадили на хліб та воду й давали канчуків, аж поки він не сказав, як добрати ладу в реєстрах. Ченці ж немилосердні. Добувши від брата Жана потрібні відомості, його настановили носити вугілля в лабораторії, де виробляють кармську воду[1]. Брат Жан, колишній скарбничий ордену й помічник куратора, тепер за вугляра! Брат Жан був запальний, він не міг знести такого убутку поважності

[1] Кармська або мелісова вода — алькогольний препарат, уживаний як збудний засіб. *Прим. пер.*

й пишноти і чекав лише нагоди, щоб здихатись цього впослідження.

На цей час прибув до того манастиря молодий чернець, що на ввесь орден славився своїм промовницьким хистом; звався він брат Анж. Мав гарні очі, гарне обличчя, руки й ноги мов різьблені. От він проповідує-проповідує, сповідає-сповідає; а святохи покидають своїх старих духівників і прихиляються до брата Анжа; проти неділь та великих свят у брата Анжа коло крамнички покутників та покутниць повно, а старі отці марно чекали покупця в своїх порожніх крамничках і дуже цим журилися... Та коли б я, пане, облишив Жанову історію й узявся знову до свого кохання, воно було б, мабуть, веселіше.

Пан. Ні, ні; понюхаймо табаки, погляньмо, котра година, та й далі кажи.

Жак. Погоджуюсь, якщо на те ваша воля...

Але кінь Жаків був іншої думки — зненацька він заїв вудила й кинувся в рівчак. Даремно стискував його Жак коліньми та напинав вуздечку; норовиста тварина вихопилася з рівчака й прожогом вискочила на горбок, де стала, наче прикипіла, а Жак, озирнувшись навкруги, побачив коло себе шибеницю.

Інший не проминув би, читачу, почепити на цю шибеницю здобич і припас би для Жака сумне впізнення. Якби я це написав, ви, мабуть, повірили б, бо бувають же дивні випадки, але правда від того потерпіла б: ця шибениця була порожня.

Жак дав віддихати коневі, що сам без принуки зійшов з гори, вибрався з рівчака й підвіз Жака до пана, що сказав йому:

— Ох, друже мій, потерпа́в же я за тебе! Думав, кінець тобі... Але ти задуманий, про що ти думаєш?

Жак. Про те, що на горі побачив.

Пан. Що ж ти там побачив?

Жак. Шибеницю.

Пан. Чорт, поганий знак! Але пригадай своє вчення. Коли це на небі написано, то хоч що робитимеш, а будеш повішений; а коли це на небі не написано, кінь збрехав. Якщо це не кінь-віщун, то, значить, норовистий, треба його остерігатись...

По хвилинній мовчанці Жак потер собі чоло й труснув головою, як то роблять, коли хочуть прогнати від себе прикру думку, і раптово повів далі:

— Ці старі ченці вчинили між собою раду й ухвалили за всяку ціну й усяким способом здихатись молодика, що їх принижує. Знаєте, що вони зробили?.. Та ви не слухаєте, пане.

Пан. Слухаю, слухаю, кажи.

Жак. Вони підкупили воротаря, що теж був, як і вони, старий шахрай. Цей старий шахрай обвинуватив молодого панотця, що він допустився вільностей з однією святохою в почекальні і потвердив присягою, що сам те бачив. Може то й правда була, може брехня, хто-зна. Цікаво те, що другого дня після цього винувачення пріора того манастиря з виказу одного лікаря притягнуто до права за допомогу в лікуванні й доглядані того негідника-воротаря під час венеричної хвороби... Але ви, пане, не слухаєте, і я знаю, що вам муляє; закладаюсь, що шибениця.

Пан. Не можу заперечувати.

Жак. Я помітив, що ви вдивляєтесь мені в обличчя; хіба щось лиховісне в мені вбачаєте?

Пан. Ні, ні.

Жак. Тобто: так, так. Що ж, коли я лякаю вас, то нам лишається тільки розлучитись.

Пан. Та ти, Жак, з глузду зсунувся, хіба ти себе непевен?

Жак. Ні, пане, та й хто себе певен?

 Пан. Усяка добра людина. Хіба Жак, чесний Жак,

не почуває огиди до злочину?.. Ну ж бо, кінчаймо цю розмову, вертайсь до свого оповідання.

Жак. Через ці наклепи й обмовництво воротареве бідного брата Анжа так збештали й обплутали, аж у голові в нього заморочилось. Тоді покликали підкупленого лікаря, який посвідчив, що чернець цей — божевільний і потребує подихати рідним повітрям. Коли б ішлось тільки про те, щоб спровадити чи замкнути брата Анжа, то з цим не забарилися б; але серед святох, що за ним упадали, були великі панії, що на них мусіли зважати. Їм говорили про їхнього духівника з лицемірним співчуттям: «Ох, бідний брат Анж, яка шкода! Це був орел нашої манастирської громади. Та що ж йому трапилось?» На це питання лише глибоко зідхали, підводили д'горі очі; коли ж ті не відступались, вони схиляли голову й мовчали. До цього кривляння додавали іноді: «Ох, боже ж ти наш!.. Іноді ще бувають у нього дивні хвилини... виблиски генія... Може, воно й минеться, але надії мало... Яка втрата для релігії»... — Тим часом підступи ще збільшувались; нічим не гребували, щоб довести брата Анжа до стану, який закидали йому; та й довели б, мабуть, коли б брат Жан не зворушився ним. Що ж вам іще сказати? Якось увечері, коли ми всі вже поснули, хтось постукав до нас у двері; ми встали й відчинили — то був отець Анж і брат мій, передягнені. Наступний день вони перебули в хаті, а другого дня вдосвіта подалися. Ішли вони не з порожніми руками, бо Жан, прощаючись зо мною, сказав мені: «Я віддав заміж твоїх сестер, і коли б лишився ще два роки в манастирі тим, чим був, ти був би одним з найбагатших фермерів в окрузі, але все змінилось, і ось що тільки я для тебе маю. Прощай, Жак. Якщо мені з панотцем поталанить, то я тебе не забуду».. І тицьнув мені в руку ті п'ять луї, що я казав, та ще п'ять для дівчини, яку він

останню віддав заміж, і яка породила щойно опецька похожого на брата Жана, як викапаний.

Пан (розчинивши табакерку й сховавши годинника). Чого ж вони поїхали до Лісабону?

Жак. Щоб зазнати землетрусу[1], який не міг без них обійтися; щоб їх розчавило, поглинуло й спалило, як на небі написано.

Пан. Ох, ченці, ченці!

Жак. Найкращий ламаного шеляга не варт.

Пан. Я це краще від тебе знаю.

Жак. Хіба й ви побували в їхніх руках?

Пан. Хай іншим разом розкажу.

Жак. Але чому вони такі злі?

Пан. Мабуть, тому, що вони ченці... А тепер вертаймося до твого кохання.

Жак. Ні, пане, не вертаймося.

Пан. Хіба не хочеш уже, щоб я знав про нього?

Жак. Я то хочу, але доля не хоче. Хіба не бачите, що скоро тільки я розкриваю про своє кохання рота, так і втручається якийсь чорт, якась пригода раз-у-раз трапляється і уриває мене на слові? Отож і не докінчу я, кажу вам, бо так на небі написано.

Пан. Спробуй, друже.

Жак. А що якби ви про своє кохання почали? Може, це розбило б чари, а потім і з моїм коханням пішлося б краще. По-моєму, в цьому вся причина; знаєте, мені здається іноді, що зо мною доля говорить.

Пан. І ти гадаєш, що то завжди добре слухати її?

Жак. Атож, про це свідчить той день, коли вона сказала мені, що ваш годинник на спині в коробейника...

[1] У Лісабоні 1755 р. був страшної сили землетрус, який знищив мало не все місто. *Прим. пер.*

Пан почав позіхати; позіхаючи, стукав пальцями по табакерці, а стукаючи по табакерці, дивився в далеч, а дивлячись у далеч, сказав Жакові:

— Чи не бачиш ти чогось ліворуч?

Жак. Бачу і закладаюсь, що те щось не схоче ні щоб я розказував далі свою історію, ні щоб ви свою розпочинали...

Жак мав рацію. Як те щось, побачене ними, посувалось до них, а вони посувались до нього, то ці два поступання в протилежному напрямку скоротили відстань, і незабаром вони помітили чорний повіз, запряжений четвериком коней у чорних попонах, що закривали їм голови й звисали до ніг; позаду — двох слуг у чорному, далі ще двох у чорній одежі на чорних конях у чорних попонах; на передку повоза — чорного фурмана у виложистому капелюху, оповитому довгим крепом, що спадав йому на ліве плече; фурман той похилив голову, попустив віжки, і коні правили ним більше, ніж він ними. Ось порівнялись наші мандрівці з тими мáрами. Ту ж мить Жак скрикує, як не падає з коня, рве на собі волосся, качається по землі, вигукуючи:

— Мій капітан, мій бідний капітан! Це ж він самісінький, он і герб його...

Справді, на мáрах була довга труна під погребним покривалом, на погребному покривалі — шпага з шнурком, а поруч труни — з молитовником священик, що читав псальми. Мàри їхали собі, Жак ішов за ними голосячи, пан за Жаком лаючись, а слуги впевняли Жака, що це і є жалібний похід його капітана, який помер у сусідньому місті, звідки його везуть до гробниці його предків. Відколи цей військовець, через смерть свого приятеля, капітана того самого полку, позбувся втіхи битися щонайменш раз на тиждень, він упав у тугу, яка сточила його за кілька місяців. Віддавши своєму капітанові останню данину шани,

жалю і сліз, Жак перепросив свого пана, сів на коня, і вони поїхали далі мовчки.

Але на бога, авторе, куди ж вони їхали?.. — Але на бога, читачу, відповім я вам, хіба ж знаєш, куди йдеш? От ви — знаєте, куди йдете? Чи мушу нагадати вам Езопову пригоду? Його пан Ксантіп якось увечері — влітку чи взимку, бо греки купались об усякій порі — сказав йому: «Сходи, Езопе, до лазень; якщо там людей не багато, ми скупаємось». Пішов Езоп. Дорогою перестріває афінську сторожу. «Куди йдеш?» — «Не знаю», — відповідає Езоп. «Ти не знаєш? То йди до в'язниці!» — «Чи ж не казав я вам, — відказує Езоп, — що не знаю, куди йду? Хотів до лазень іти, а от іду до в'язниці»... Жак ішов за своїм паном, як ви за своїм, а його пан за своїм ішов, як Жак за ним. — Алеж хто був пан Жакового пана? — Ото! Хіба таки бракує на цім світі пана? У Жакового пана їх була ціла сотня, як і у вас, але серед них жадного доброго, бо він їх щодня міняв. — Він був людина. — Людина пристрасна, як і ви, читачу; людина цікава, як і ви читачу, людина набридлива, як і ви, читачу; людина допитлива, як і ви, читачу. — А чому він питав? — Добре питання! Питав, щоб дізнатися й переповісти, як і ви, читачу...

Пан сказав Жакові:

— Ти, здається, несхильний розповідати історію свого кохання?

Жак. Мій бідний капітан! Він іде туди, куди ми всі йдемо, ще й дивуватись треба, що він раніш туди не прибув. О-о... О-о...

Пан. Та ви, Жак, здається, плачете?.. «Плачте ж незмушено, бо ви можете плакати, не соромлячись;

його смерть звільнила вас від дражливої добропристойності, що стримувала вас під час його життя. Затаювати горе у вас немає тих причин, з яких ви затаювали своє щастя; нікому на думку не спаде робити з ваших сліз ті висновки, що були б зроблені раніше з вашої радості. Нещастю прощають. Крім того, в цю хвилину треба показати себе чулим або невдячним, а, по добрій розвазі, краще виявити свою слабість, ніж дати запідозріти себе в пороку. Хай ваша скарга буде вільна, щоб бути менш болісною, і бурхлива, щоб бути менш тривалою. Пригадайте, навіть прибільшіть його якості; його проникливість в осягненні найглибших матерій; його тонкість у обговоренні найвищих; його непохитний нахил до найважливіших; його здібність запліднювати наймарніші; пригадайте, з якою майстерністю він боронив винуваченних: вибачливість надавала йому без міри більшого розуму, ніж винному — інтерес і самолюбство; він був суворий лише до себе самого. Невеличким похибкам, що траплялись у нього, він не тільки не шукав пробачення, але з усією злостивістю ворога прибільшував їх перед собою, а ціну своїх чеснот — з усією спритністю завидника применшував пильним розглядом мотивів, що, може бути, спричинили їх поза його свідомістю. Не обмежуйте своїх жалів ніяким терміном, крім того терміну, що призначить їм час. Втрачаючи друзів наших, корімося світовому ладові, як скоримося йому й тоді, коли йому вгодно буде розпорядити нами; приймаймо без розпачу осудний вирок долі над ними, як приймемо його без опору й тоді, коли він буде ухвалений над нами. Погребні обов'язки — це не останні обов'язки живих. Над тліном вашого коханого зараз зімкнеться земля, але ваша душа збереже всю свою чутливість».

Жак. Це чудово, пане мій, але на якого воно біса? Я втратив свого капітана, я горюю, а ви, як папуга,

торочите мені уривок розради, яку чоловік чи жінка давали іншій жінці, що втратила коханця.

Пан. По-моєму, жінка.

Жак. А по-моєму, чоловік. Але чоловік то, чи жінка — знову таки, на якого воно біса? Чи не вважаєте ви мене за коханку мого капітана? Мій капітан, пане, був порядна людина, а я завжди був чесний хлопець.

Пан. Та хто ж це заперечує, Жак?

Жак. На якого ж тоді біса ваша чоловіча чи жіноча розрада засмученій жінці? Може скажете мені, питаю вас?

Пан. Ні, Жак, сам мусиш додуматись.

Жак. Хоч би до кінця життя свого думав, не здогадаюсь, навіть до страшного суду.

Пан. Мені здавалося, Жак, що ви уважно слухали моє читання.

Жак. Завжди уважно слухаєш, коли тобі смішно.

Пан. Дуже добре, Жак!

Жак. Я замалим не зареготав на тому місці, де ото про сувору добропристойність, яка стримувала мене за капітанового життя і від якої я звільнився по його смерті.

Пан. Дуже добре, Жак! Отже, я досяг того, що мав на увазі. Скажіть мені, чи можна було добрати кращого способу, щоб вас розрадити? Ви плакали. Коли б я говорив вам про мету вашого горя, до чого це привело б? Ви плакали б ще більше, і я вкрай вас зажурив би. Я вас ошукав і смішністю своєї погребної промови, і невеличкою суперечкою, що з неї постала. Погодьтесь, що тепер думка про вашого капітана від вас так само далека, як і мари, що везуть його до останньої домівки. Отже, гадаю, ви можете продовжити історію свого кохання.

Жак. Я теж так гадаю.

— Докторе, — сказав я хірургові, — ви далеко звідци живете?

— За добрих чверть льє, щонайменш.
— Чи вигідне у вас помешкання?
— Досить вигідне.
— Чи є у вас зайве ліжко?
— Ні.
— Як! Навіть за плату, за добру плату?
— О, за плату й за добру плату, пробачте! Але, друже, ви не здаєтесь мені спроможним платити, і ще менше — платити добре.

— Це моя справа. І догляд за мною буде невеличкий?

— Якнайкращий. Моя жінка все життя хворих доглядала, а старша дочка, що голить кого хочете, перев'яже вас не гірш від мене.

— Скільки ви кладете мені за квартиру, харч і ваше лікування?

Хірург промовив, чухаючи вухо:

— Квартира... харч... лікування... Але хто ж поручиться за плату?

— Я платитиму поденно.

— Оце мені подобається, але... Та ви, пане, здається, не слухаєте.

Пан. Ні, Жак, так на небі написано, щоб цей раз, певно, що не останній, ти говорив і тебе не слухали.

Жак. Коли не слухають того, хто говорить, то або ні про що не думають, або думають про щось інше — а ви як саме?

Пан. Про інше. Я гадав про те, що один з чорних слуг, які супроводили мáри, казав тобі, що твій капітан, через смерть свого приятеля, позбувся втіхи битися щонайменш раз на тиждень. Чи добрав ти щонебудь у цьому?

Жак. А якже!

Пан. Для мене це загадка, яку було б ласкаво з твого боку пояснити мені.

Жак. А на якого воно вам біса?

Пан. Не на великого; та коли ти розповідатимеш, то, мабуть, захочеш, щоб тебе слухали?

Жак. Зрозуміла річ.

Пан. Так от, по щирості, я не можу за це поручитись, поки ті незрозумілі слова мулятимуть мені в мозку. Порятуй мене, прошу.

Жак. Час добрий! Та хоч заприсягніться ж мені, що не перебиватимете.

Пан. Присягаюсь про всяк випадок.

Жак. Річ у тім, що мій капітан, людина добра, порядна, визначна, один з найкращих офіцерів у корпусі, але трохи химерний, здибався й заприязнився з іншим офіцером того самого корпусу, людиною теж доброю, порядною і визначною, теж добрим офіцером, але теж химерним...

Жак починав отак історію свого капітана, аж раптом вони почули позад себе тупіт коней і гомін юрби. То вертались назад ті самі мáри. Вони були оточені... — Польовою сторожею? — Ні. — Жандармами? — Може бути. У всякому разі, попереду йшов священик у сутані й стихарі із скрученими за спиною руками; чорний фурман із скрученими за спиною руками і двоє чорних слуг із скрученими за спиною руками. Хто вкрай здивувався? Жак, що скрикнув:

— Мій капітан, мій бідний капітан не вмер! Слава богу!..

Потім Жак завертає коня, дає йому остроги, мчить щодуху назустріч гаданому походові. Не доїхав він і на тридцять кроків, як польова сторожа чи жандарми націляються в нього й кричать:

— Стій! Назад! Стрілятимемо!..

Жак з розгону спиняється, питається думкою долі; йому здається, що доля каже йому: «Вертай назад», так він і зробив. Пан каже йому:

— Ну, що там, Жак?

Жак. Їйбогу, не знаю.

Пан. А чому?

Жак. Більш нічого не знаю.

Пан. Побачиш, коли то не пачкарі, що наклали в труну забороненого краму, а їх продали сторóжі ті самі, в кого вони його купили.

Жак. Та чому ж на труні герб мого капітана?

Пан. Або це викрад. У труні сховали якусь жінку, дівчину, черницю. Саван ще мерця не робить.

Жак. Та чому ж на труні герб мого капітана?

Пан. Це вже міркуй, як знаєш; але докажи історію свого капітана.

Жак. Вам іще цікава ця історія? Але мій капітан, може, живий ще.

Пан. А що це важить?

Жак. Не люблю про живих говорити, бо часом доводиться червоніти за добре й лихе, сказане про них, бо добре вони псують, а лихе виправляють.

Пан. Не будь ні солодким хвалієм, ні гірким осудником; кажи так, як воно є.

Жак. Це не легко. Хіба нема в людини вдачі, інтересу, смаку, пристрастей, які змушують прибільшувати й применшувати? Казати так, як воно є!.. Такого, мабуть, не трапляється двічі на день у великому місті. Хіба той, хто слухає, має кращі нахили, ніж той, хто говорить? Ні. Звідки й мусить випливати, що у всякому великому місті від сили двічі на день тебе розуміють так, як ти кажеш.

Пан. Що за чорт, Жак! З такими засадами добре тільки заборонити користуватись язиком та вухами, заборонити говорити й слухати будь-що і будь-чому вірити! Проте, говори так, як я говорю; я тебе слухатиму так, як я слухаю, і повірю тобі так, як я зможу.

Жак. Якщо в цім світі не можна сказати майже нічого, що зрозуміли б так, як його кажеш, то ще

гірше те, що не можна зробити майже нічого, що судили б так, як його робили.

Пан. Мабуть, під небом немає другої такої голови, що містила б стільки парадоксів, як твоя.

Жак. А яке в цьому лихо? Парадокс не завжди фалш.

Пан. То правда.

Жак. Переїхали ми з капітаном до Орлеану. У місті тільки й мови було про недавню пригоду з одним громадянином, Лепельтьє на прізвище, таким спочутливим до нещасних, що він, витративши на щедру милостиню свій чималий достаток, ходив по хатах, шукаючи в чужих кишенях допомоги, яку неспроможний був уже черпати в своїй власній.

Пан. І ти гадаєш, що може бути дві думки про його поведінку?

Жак. Серед бідних — ні; але багачі, майже без винятку, мали його за божевільного, і родичі замалим не віддали його під опіку, як марнотратця. Поки ми підживлялись у корчмі, круг одного мов би промовця, вуличного цилюрника, зібралася гуляща юрба й казала йому: «Ви ж були там, розкажіть нам, як воно сталося». — «Залюбки, — відповів з кутка промовець, що й не просив нічого кращого, як просторікувати. — Один з моїх клієнтів, пан Оберто, що його будинок навпроти капуцинської церкви, стояв собі в себе на порозі; підходить до нього пан Лепельтьє та й каже: «Чи не дасте ви мені щонебудь для моїх друзів, пане Оберто?» А друзями, він, як ви знаєте, називає бідних. — «Сьогодні ні, пане Лепельтьє». — Пан Лепельтьє напосідає. «Якби ви знали, для кого я звертаюсь до вашої милосердності! Для бідної жінки, що породила допіру й не має шматки, щоб сповити дитину». — «Не можу». — «Для вродливої дівчини, якій бракує праці та хліба і яку ваша щедрість, може бути, врятує від розпусти». — «Не можу». — «Для

робітника, що заробляє на прожиток тільки власними руками й оце зломив собі ногу, впавши з риштовання». — «Не можу, кажу вам». — «Ну ж бо, пане Оберто, згляньтеся і будьте певні, що ніколи не трапиться вам нагоди зробити хвальніший учинок». — «Не можу, не можу». — «Мій добрий, мій милосердний пане Оберто!..» — «Дайте мені спокій, пане Лепельтьє; коли я хочу дати, то не примушую себе просити»... На цім слові пан Оберто повертається, іде до дверей у крамницю, і пан Лепельтьє за ним, а далі в кімнату при крамниці, звідти й до помешкання; тут пан Оберто, якому терпець урвався від напосідання пана Лепельтьє, дає йому ляпаса»... Тут мій капітан раптово підводиться і каже промовцеві: «І він його не вбив?» — «Ні, пане, хіба такі вбивають?» — «Ляпас же, сто чортів, ляпас! Та що ж він зробив?» — «Що зробив, діставши ляпаса? Посміхнувсь і сказав панові Оберто: «Це мені, а моїм бідним?..» — На цім слові всі слухачі скрикнули від захоплення, крім мого капітана, що казав їм: «Ваш Лепельтьє, панове, шарпак, ледащо, боягуз, негідник, проте ця шпага вчинила б за нього розправу, коли б я був там; а вашому Оберто велике щастя було б, якби він відбувся самим тільки носом та парою вух». — Промовець відказав йому на те: «Бачу, пане, що ви не дали б зухвальцеві навіть часу визнати свою помилку, впасти навколішки перед паном Лепельтьє і віддати йому свій гаманець». — «А певно, що ні!» — «Ви військовий, а пан Лепельтьє християнин; у вас різні поняття про ляпас». — «Щока у всіх чесних людей однакова». — «Євангелія про це іншої думки». — «Євангелія у мене в серці та в піхвах, іншої я не знаю»... А ваша, пане мій, не знати де; моя — на небі написана; кожен цінує образу й добродійство посвоєму, і, мабуть, не буває двох хвилин у житті, щоб ми мали про це однакову думку.

Пан. Далі, клятий балакун, далі...

Коли пан гнівався, Жак замовкав, поринав у задуму й часто порушував тишу лише словами, що були зв'язані в його розумі, але в розмові були недоладні, як висмикнуті з книги речення. Отак і тепер він промовив:

— Паночку мій...

Пан. А, нарешті тобі вернулася мова! Дуже радію за нас обох, бо я вже починав нудитися, не чуючи тебе, а ти — не говорячи. Кажи ж бо...

Жак. Паночку мій, життя точиться в непорозуміннях. Є непорозуміння в коханні, непорозуміння в приязні, непорозуміння в політиці, фінансах, церкві, суді, торгівлі, жінках, чоловіках...

Пан. Ет, облиш ти ці непорозуміння і спробуй собі втямити, яке прикре непорозуміння — плутатися в мораль, коли йдеться про історичний факт. Історія твого капітана?

Жак збирався вже почати історію свого капітана, аж це вдруге його кінь кидається геть із шляху праворуч, несе його по довгій рівнині за добрих чверть льє убік і спиняється раптом коло шибениці... Коло шибениці!.. Що за дивний норов у коня — везти свого вершника до шибениці!..

— Що воно за причина? — казав Жак. — Може, призвістка долі?

Пан. Не сумнівайтесь у цьому, друже. Ваш кінь — вістун, і найприкріше те, що з усіх цих призвісток, надхнень та знамен у снах і видивах ніякого нема пожитку — те, що має бути, все таки станеться. Любий друже, раджу вам упорядкувати гаразд свою совість, влаштувати свої справи й поспішитись якомога швидше з історією вашого капітана й вашого кохання, бо мені шкода було б позбутися вас, не дослухавши їх до кінця. Коли б ви турбувались навіть ще більше, ніж ви турбуєтесь, яка з того користь?

Ніякої. Вирок долі, двічі проголошений вам через коня, доконається. Подумайте, чи не винні ви кому чогонебудь? Звірте мені свою останню волю і будьте певні, що вона буде достоту виконана. Якщо ви в мене щось узяли, я вам це дарую, попросіть тільки в бога за це прощення, і протягом того довшого чи коротшого часу, що ми маємо ще прожити вкупі, не обкрадайте мене більше.

Жак. Марно перебираю я своє минуле, не бачу в ньому позвів з людським правосуддям. Я не вбив, не вкрав і не зґвалтував.

Пан. Тим гірш; якщо гаразд роздуматись, я волів би, щоб злочин був у минулому, а не в майбутньому, і то не без причини.

Жак. Алеж може бути, пане, що мене повісять не за моє, а чуже діло?

Пан. Можливо.

Жак. А може повісять мене вже після смерті?

Пан. Теж можливо.

Жак. А може й зовсім не повісять?

Пан. Сумніваюсь.

Жак. Може на небі написано, що я тільки буду при тому, як вішатимуть когось іншого, а хто-зна, пане, далеко чи близько той інший?

Пан. Пане Жак, будьте повішені, коли так велить доля і провіщає ваш кінь, але не будьте нахабою; облиште ваші зухвалі здогади й розповідайте мені швидше історію вашого капітана.

Жак. Не гнівайтесь, пане; іноді вішають дуже чесних людей; це — непорозуміння правосуддя.

Пан. Це сумне непорозуміння. Говорімо про інше.

Жак, трохи заспокоївши себе різноманітними тлумаченнями конячої призвістки, промовив:

— Коли я вступив до полку, в ньому було два офіцери приблизно однакового віку, роду, служби й заслуги. Одним з них був мій капітан. Єдина різ-

ниця між ними полягала в тому, що один був багатий, а другий не був. Мій капітан був багатий. Така подібність могла спричинитись або до найглибшої симпатії, або до найглибшої антипатії: вона спричинилась до того і до того...

(Тут Жак спинився і не раз спинявся під час своєї розповіді, скоро тільки його кінь повертав голову праворуч і ліворуч. Тоді, починаючи далі, він показував ще раз останнє речення, немов у нього була гикавка).

— ...вона спричинилася до того й до того. Іншими днями вони були найкращими друзями в світі, а іншими — смертельними ворогами. Днями приязні вони шукали, вітали один одного, обіймалися, розвідали свої болі, втіхи, потреби; радилися про найтаємніші свої справи, про свої хатні інтереси, надії, страхи й честолюбні заміри. А зустрічалися другого дня, то обминали один одного не дивлячись, або дивилися згорда, називали один одного «паном», казали один одному грубості, бралися до шпаг і билися. Коли траплялось так, що одного поранено, другий кидався до свого товариша, плакав, побивався, проводив його додому й не відходив від його ліжка, аж поки той не одужував. Через тиждень, два тижні, місяць все починалося знову, і два молодці... два молодці, два щирі приятелі щохвилини рискували один одного вбити, і, певна річ, не мертвого з цих двох треба було б більше жаліти. Їм не раз говорили про чудноту їхнього поводження; я сам — бо капітан дозволив мені — казав йому: «А якби вам трапилося вбити його, пане?..» На цьому слові він починав плакати, затуляв очі руками і біг до своєї кімнати, як божевільний. А за дві години або товариш приводив його пораненого, або він робив таку послугу товаришеві. Ні мої намови... ні мої намови, ні чужі ні до чого не призводили; одного тільки добрали на це засобу — розлучити їх. Про їх дивні й уперті

переходи від крайності до крайності повідомили військового міністра, і мого капітана призначили на коменданта з пильним наказом негайно з'явитись на свій пост і з забороною покидати його; друга заборона прип'яла його товариша до полку... Мабуть, збожеволію через цього клятого коня... Тільки но надійшли міністрові накази, мій капітан, немов щоб подякувати за одержану ласку, поїхав до двору, заявив, що він — багатий і що його вбогий товариш має таке саме право на королівську милість; що пост, на який його призначено, нагородив би службу його приятеля, поповнив би його невеличкий достаток і завдав би йому величезної радості. Як міністр мав на увазі лише розлучити цих чудіїв, а великодушні вчинки завжди зворушують, то й ухвалили... Чи держатимеш ти прямо голову, проклята тварюко?.. То й ухвалили залишити мого капітана в полку, а його приятеля призначити на коменданта.

«Ледве розлучились вони, так і відчули свою потребу один в одному; зажурилися вони дуже. Мій капітан випросив піврічну відпустку, щоб відвідати батьківщину; але за два льє від гарнізону він продав коня, перебрався за селянина й попростував до фортеці, де був комендантом його приятель. Здається, про це вони змовились. Прибув він... Та їдь ти, куди знаєш! Хіба знову десь є шибениця, і тобі кортить її навідати?.. Смійтеся, пане, воно справді дуже втішно... Прибув він; але на небі було написано, щоб, не зважаючи на перестороги, з якими вони приховували свою втіху від побачення і при зустрічі додержували зовні належної субординації між селянином і комендантом, у солдатів і декого з офіцерів, що випадково нагодилися на їхні сходини й знали про їхню пригоду, виникли сумніви, про які вони й повідомили плац-майора.

«А цей, людина обережна, посміхнувся на повідомлення, але надав йому всієї належної ваги. Він приставив до коменданта шпиків. Їхнім першим рапортом

було, що комендант з дому виходить рідко, а селянин не виходить зовсім. Неможлива була річ, щоб ці двоє людей прожили вкупі цілий тиждень і щоб їх не опанувала їхня дивна мáнія; так воно й сталося незабаром».

Чи бачите, читачу, який я гречний; адже лише від мене залежало б підхльоснути батогом коней, що везли мáри, зібрати докупи Жака, його пана, польову сторóжу, жандармів і решту процесії на порозі майбутньої ночівлі, урвати історію Жакового капітана й досхочу роз'ятрити ваше нетерпіння; але для цього треба було б брехати, а я брехні не люблю, хібащо тільки вона корисна й вимушена. Факт той, що Жак із паном не побачили вже тих мар і що Жак, усе турбуючись норовом свого коня, вів далі своє оповідання.

— Одного дня шпики сповістили майора, що між комендантом і селянином сталася дуже палка суперечка, що після того вони обидва вийшли — селянин попереду, а комендант за ним зовсім неохоче і що подалися вони до міського банкіра, де й зараз лишаються.

Згодом дізналися, що вони, не сподіваючись більше побачитись, вирішили битися на смерть, і мій капітан, людина багата, казав я вже, пильнуючи обов'язків найніжнішої приязні навіть у хвилину нечуваної люті, зажадав від свого товариша, щоб він приняв векселя на вісімдесят тисяч ліврів, який забезпечив би йому змогу прожити за кордоном, якщо той капітан уб'є його; інакше він не згоджувався битися, а його товариш відповідав на цю пропозицію: «Хіба ти гадаєш, друже, що я житиму, коли уб'ю тебе?..» Сподіваюсь, пане, ви не присудите мені до кінця нашої подорожі їхати на цій чудернацькій тварині...

Вони вийшли від банкіра й прямували до міської брами, аж тут їх оточили майор з кількома офіцерами. Хоч ця зустріч і мала вигляд зовсім випадкової —

наших двох приятелів, чи наших двох ворогів — як хочете назвіть їх — вона не ошукала. Селянин признався, хто він такий. Ніч вони перебули в хатині на краймісті. А другого дня на світанку мій капітан, поцілувавшись кілька разів із товаришем, розлучився з ним, щоб більше його не побачити. Вернувшись додому, він зразу ж і помер.

Пан. А хто тобі сказав, що він помер?

Жак. А труна? А мари з його гербом? Мій бідний капітан помер, я в цім не сумніваюсь.

Пан. А священик із скрученими за спиною руками; а слуги із скрученими за спиною руками; а польова сторожа й жандарми, а поворот жалібного походу до міста? Твій капітан живий, я в цім не сумніваюсь; але чи не знаєш ти чогонебудь про його товариша?

Жак. Історія його товариша — чудовий рядок великого сувою або того, що написано на небі.

Пан. Сповідаюсь...

Жаків кінь не дав йому доказати; він майнув блискавкою, не праворуч і не ліворуч, а просто вперед великим шляхом. Жак зник з очей, а його пан, бувши певний, що шлях веде до шибениці, брався за боки від реготу. Та що Жак і його пан цікаві лише вкупі й нічого не варті нарізно, як і дон Кіхот без Санча та Річардо без Феррагюса, чого не зрозумів достатньо продовжувач Сервантеса [1] і наслідувач Аріосто сеньйор Форті-Гверра [2], то поговорімо, читачу, між собою, поки вони знову не з'єднаються.

Ви приймете історію Жакового капітана за казку і ви помилитесь. Заявляю вам, що таке саме оповідання,

[1] Авелланеда, що видрукував 1614 р. «Продовження Дон Кіхота».

[2] Форті-Гверра (Фортегверрі) — італійський поет, автор поеми «Річардатто», що становила продовження «Шаленого Роланда» Аріосто. *Прим. пер.*

як він розказав своєму панові, я сам чув від інвалідів, не пам'ятаю, якого року, в день св. Луї за столом у пана де Сент-Етьєна, і оповідач, що говорив при багатьох інших офіцерах, які знали цю історію, був особа поважна, що зовсім не скидалася на базіку. Кажу вам знову цей раз і надалі: будьте обачні, коли в розмові між Жаком та його паном не хочете брати правду за вигадку й вигадку за правду. Тепер вас попереджено, і я вмиваю руки. То це, скажете ви мені, дві геть зовсім незвичайні людини! Так через це ви віри не діймаєте? Поперше, природа така різноманітна, надто ж у інстинктах та характерах, що в поетовій уяві не буває нічого такого химерного, до чого досвід і спостереження не дали б вам у природі зразка. Мені самому трапилося здибати пару до лікаря поневолі [1], якого я вважав доти за найхимернішу і найвеселішу вигадку. ,

— Що? Пару до чоловіка, якому дружина каже: «У мене троє дітей на руках», а він їй відповідає: «Поклади їх додолу»... — «Вони в мене хліба просять». — «Дай їм часу!»

Саме такого. Ось його розмова з моєю дружиною.

— Це ви, пане Гус?

— Так, пані, я не хтось інший.

— Звідки ви?

— Куди ходив.

— А що ви робили там?

— Лагодив млина, що працював погано.

— Чий це млин?

— Не знаю, я ж не мірошника лагодив.

— Проти звичаю, ви дуже добре вдягнені; чому ж у вас під таким чистим фраком брудна сорочка?

— Бо вона в мене одна.

— А чому вона у вас одна?

— Бо в мене заразом одне тільки тіло.

[1] «Лікар поневолі» — комедія Мольєра. *Прим пер.*

— Мого чоловіка немає вдома, але це не перешкодить вам пообідати в нас.

— Звичайно, адже я не віддав йому ні свого шлунка, ні свого апетиту.

— Як ся має ваша дружина?

— Як їй завгодно, це її справа.

— А діти?

— Чудово!

— А той, що в нього очі такі гарні, той повненький, з такою гарною шкірою?

— Багато краще від інших; він помер.

— Ви вчите їх чогонебудь?

— Ні, пані.

— Як? Ні читати, ні писати, ні катехизису?

— Ні читати, ні писати, ні катехизису.

— Чому ж це так?

— Бо й мене не вчили нічого, і я від того не став більшим неуком. Якщо вони розумні, — зроблять так, як я, а якщо дурні, то від мого вчення ще дурніші будуть»...

Якщо зустрінете колинебудь цього дивака, підійдіть до нього, хоч і незнайомі. Запросіть його до шинку, розкажіть свою справу, запропонуйте поїхати за двадцять льє, він поїде; використавши, відрядіть його без єдиного су, він вернеться задоволений. Ви чули про такого Премонваля[1], що читав у Парижі публічні лекції з математики? То його приятель... Але Жак із своїм паном, мабуть, уже з'єдналися — хочете, до них підемо, а чи лишитеся зо мною?.. Гус із Премонвалем держали вкупі школу. Серед учнів, що плавом до них пливли, була одна дівчина, панна Піжон на прізвище, дочка того вправного майстра, що зробив дві чудові планісфери, які перенесено в королівський сад до зали

[1] Автор «Розправи про користь математики» та «Про природу числа», член Пруської академії (XVIII ст.). *Прим. фр. вид.*

академії наук. Панна Піжон ходила до тої школи щоранку з ранцем під рукою та готувальнею в муфті. Один з учителів, саме Премонваль, закохався в свою школярку, і під час теорем про тверді тіла, вписані у сферу, в них утворилася дитина. Батько Піжон був не з таких, щоб спокійно визнати правильність цього висновку. Становище коханців ставало скрутне; вони обговорили його, але який міг бути наслідок їхнього обговорення, коли в них не було нічого, анічогісінько? Гукнули вони на допомогу свого приятеля Гуса. Той мовчки спродує все, що має — білизну, одежу, прилади, меблі, книжки, збирає скількись грошей, садовить коханців у поштову карету й везе їх чимшвидше до Альп; там висипає з гаманця рештки грошей, дає їх коханцям; цілує їх, зичить щасливої подорожі, а сам вертається додому пішки, просячи милостиню аж до Ліону, де він, розмалювавши стіни в одному манастирі, заробив з чим добутись до Парижу, не жебраючи.

— Чудовий вчинок.

— Безперечно! І після цього героїчного вчинку ви гадаєте, що Гус — людина глибокої моральності? Так знайте, що її в нього було не більше, як у голові в якогось щупака.

— Це неможливо.

— А проте, так. Він якось зробив дещо для мене, і я дав йому за це доручення одержати вісімдесят франків у моїх вірителів; сума була написана цифрами. Що він робить? Дописує нуля і дістає вісімсот франків.

— Яка гидота!

— Він не був ні безчесний, обкрадаючи мене, ні чесний, віддаючи все своє майно приятелеві; це — безпринципний дивак. Тих вісімдесят франків йому не вистачало, він розчерком пера добув собі вісімсот франків, яких потребував. А цінні книги, що він дарував мені?

— Що то за книги?

Але Жак з його паном? Але Жакове кохання? Ох, читачу, та терплячість, з якою ви слухаєте мене, доводить, як ви мало цікавитесь моїми двома персонажами, аж мені хочеться покинути їх та й годі... Мені потрібна була одна цінна книга, він приніс мені; трохи згодом мені потрібна була ще одна цінна книга, він знову приніс мені; я хотів заплатити, він відмовився. Потрібна мені ще й третя цінна книга. «А цієї, каже він, уже не матимете, запізно сказали, мій сорбонський учений помер».

— А що спільного між вашим сорбонським ученим і потрібною мені книгою? Хіба ви ті дві взяли в його бібліотеці?

— Напевне!

— Без його дозволу?

— Ет, нащо мені той дозвіл, щоб учинити справедливий розподіл. Я ж лише перемістив книги на краще, переніс їх з того місця, де вони непожиточні, до того, де їх добре використають...

От і міркуйте після цього про людську поведінку! А от справді чудова історія була в Гуса з його дружиною... Я вас розумію, з вас досить, і вам хочеться приєднатись уже до наших двох мандрівців. Ви зо мною, як з автоматом, поводитесь, читачу, нечемно це — розказуйте про Жакове кохання, я хочу послухати Гусову історію, годі вже з мене... Певна річ, я мушу іноді коритися вашій примсі, але мушу ж іноді коритись і своїй, не згадуючи вже про те, що всякий слухач, який дозволяє мені почати оповідання, тим самим зобов'язується дослухати його до кінця.

Я сказав вам: «поперше», а сказати «поперше», значить, заповісти, щонайменш, «подруге». Отже, подруге... Слухайте, чи не слухайте, я й сам говоритиму... Жакового капітана з його товаришем могла мучити також шалена й потайна заздрість; дружба не завжди

гасить це почуття. Нічого не буває так важко простити, як заслугу. Може бути, вони боялися, що одному з них випаде нагорода, яка обох їх однаково образила б, і старались наперед здихатися небезпечного конкурента, дізнавали один одного для майбутньої нагоди. Але як можна подумати таке про того, хто так великодушно відступив своє комендантство вбогому приятелеві? Він відступив, то правда, та коли б не його на коменданта призначили, він, може, справувався б за це шпагою. Несправедлива нагорода серед військових не вславляє того, кому вона випадає, але ославляє його суперника. Але облишимо все це й станьмо на тому, що то було їхнє божевілля. Хіба ж не божеволіє кожен по-своєму? Божевілля наших двох офіцерів протягом кількох століть було божевіллям усієї Европи; звалося воно лицарським духом. Все те блискуче, озброєне з голови до п'ят і оздоблене різноманітними відзнаками кохання молодецтво, що скакало на пишних конях із списом у руці, з піднесеним чи спущеним забралом, що дивилось одне на одного згорда, виміряло одне одного очима, загрожувало одне одному й одне одного скидало в порох, посипаючи широке турнірне поле уламками розбитої зброї, — то теж були приятелі, заздрі на модну славу. Ту хвилину, як ці приятелі, наставивши списи, стискали острогами боки своїх скакунів на протилежних кінцях біговища, вони ставали найстрашнішими ворогами; вони нападали один на одного з такою самою люттю, яка опанувала б їх на бойовищі. Так от, наші два офіцери й були двома паладинами, що народились за наших днів із давніми звичаями. Кожна чеснота й кожен порок постають і виходять із моди. Сила тіла мала свій час, також і спритність у вправах. Завзятість то більше, то менше шанується; чим вона звичайніша, тим менш гонориста, тим менш її вихваляють. Придивіться до нахилів у людей, і ви побачите

серед них таких, які прийшли у світ мов би запізно, які належать до іншого віку. І що заважає гадати, що наші два військовці вчиняли ці щоденні й небезпечні поєдинки з одним бажанням — знайти слабке місце в суперника й здобути над ним вищість? У суспільстві поєдинки тривають під усілякими формами — між священиками, урядовцями, письменниками, філософами; кожен стан має свого списа й лицарів, і наші найшановніші і найутішніші збори являють собою лише маленькі турніри, що на них з'являються іноді з любовними відзнаками в глибу серця, якщо не на плечі. Що більше там глядачів, то завзятіше змагання; присутність жінок доводить його запал і затятість до крайності, і ганьба поразки перед ними ніколи не забувається.

А Жак?.. Жак промчав крізь міську браму, пробіг вулицями під вигуки дітей і дістався аж у кінець протилежного передмістя, де кінь, кинувшись у маленькі й низькі ворота, спричинив між наголовнем тих воріт і Жаковою головою страшне зіткнення, від якого або наголовень мусів уломитися, або Жак дати сторчака; сталося, як ви й гадаєте, останнє. Жак упав непритомний з розбитою головою. Його підвели, очутили салм'яком; я гадаю, що хазяїн дому навіть пустив кров йому. — Так то був хірург? — Ні.

Тим часом під'їхав і його пан, почав розпитувати про нього всіх зустрічних.

— Чи не бачили високого худого хлопчину на строкатому коні?

— Оце проїхав зараз, мов чорти його несли; мабуть, він уже в свого пана.

— А хто ж його пан?

— Кат.

— Кат!?

— Атож, кінь же його.

— Де живе кат?

1172—3

— Далеченько, тільки нема чого вам туди забиватись, бо ось його челядники несуть, мабуть, того худого хлопчину, що ви питаєте; ми, бач, думали, що то його слуга...

А хто розмовляв отак з Жаковим паном? Корчмар, що біля його дверей пан був спинився; він був куций і гладкий, як бочка; у закачаній по лікті сорочці, у бавовняному ковпаку, куховарському фартусі і з ножем при боці.

— Мерщій, мерщій ліжко для цього бідолахи, — сказав йому Жаків пан, — хірурга, лікаря, аптекаря!..

Тим часом до його ніг поклали Жака з грубим і величезним компресом на голові; очі в нього були заплющені.

— Жак! Жак!

— Це ви, пане?

— Так, це я, глянь же на мене.

— Не можу.

— Що ж тобі сталося?

— Ох, той кінь, той проклятий кінь! Та я вам завтра розкажу, якщо не помру вночі...

Поки його переносили до кімнати, пан керував походом і кричав:

— Обережно, тихше, тихше, сто чортів, ви пораните його! Ти, що за ноги тримаєш, поверни праворуч, а ти, що за голову, ліворуч...

А Жак шепотів:

— Виходить, на небі написано...

Ледве поклали Жака на ліжко, він зразу міцно заснув. Пан перевів ніч у його головах, мацаючи йому пульс і раз-у-раз змочуючи компрес сцілющою водою. Прокинувшись, Жак застав його при цьому ділі й спитав:

— Що ви там робите?

Пан. Пильную тебе. Ти мій слуга, коли я хворий і здоровий, а коли ти нездужаєш, я твій слуга.

Жак. Мені дуже приємно довідатись, що ви мило-

сердний; нечасто трапляється в панів така прикмета щодо слуг.

Пан. Як твоя голова?

Жак. Не гірше за наголовень, об який вона стукнулась.

Пан. Візьми ось простирадло в зуби й потруси дуже... — Що ти почув?

Жак. Нічого; здається, макітра без тріщини.

Пан. От і добре. Ти хочеш, мабуть, устати?

Жак. А що я мушу робити?

Пан. Я хочу, щоб ти спочив.

Жак. А по-моєму нам треба поснідати й рушати.

Пан. А кінь?

Жак. Коня я покинув у його хазяїна, чесної, порядної людини, що відкупив його за те, що й продав.

Пан. А ти знаєш, хто такий ота чесна, ота порядна людина?

Жак. Ні.

Пан. Я скажу тобі це в дорозі.

Жак. А чому не зараз? Яка в цьому таємниця?

Пан. Таємниця чи ні, але яка потреба тобі дізнатися про це зараз чи згодом?

Жак. Ніякої.

Пан. Але тобі потрібен кінь.

Жак. Корчмар, мабуть, залюбки продасть нам котрогось із своїх.

Пан. Засни ще хвилинку, я зараз розвідаюсь.

Жаків пан вийшов, замовив сніданок, купив коня, а коли вернувся, застав Жака одягнутого. Поснідали вони, та й рушили; Жак казав, що то нечесно — поїхати геть, не зробивши візиту ввічливості громадянинові, що об його ворота він трохи не вбився і що так ласкаво його порятував; пан заспокоював його дражливість запевненням, що щедро нагородив челядників, які принесли його до корчми; Жак твердив, що гроші, дані слугам, не звільняють його від обо-

в'язку перед їхнім паном, що таким чином тільки навіюють людям нехіть і відразу до добродійства, а з самих себе роблять ніби невдячних.

— Я чую, пане, щó він каже про мене, бо й я сам те саме казав би про нього, коли б він був на моїм місці, а я — на його...

Виїхавши за місто, вони перестріли високого й здорового добродія у вишиваному капелюху й гаптованій з усіх боків сукмані, що йшов собі сам, коли не лічити двох великих собак, що бігли поперед нього. Ледве заглядів його Жак, а вже з коня сплигнув, крикнув — це він! — і кинувся зустрічному на шию. Того, що з двома собаками, пестощі Жакові, здавалось, дуже спантеличили; він злегка відтручував його й казав:

— Ви завелику честь робите мені, пане.

— Та де ж! Я зобов'язаний вам життям, тут скільки не дякуй, усе мало.

— Ви не знаєте, хто я такий?

— Хіба ви не той послужливий громадянин, що врятував мене, пустив мені кров і перев'язав мене, коли мій кінь...

— То правда.

— Хіба ви не той чесний громадянин, що відкупив того коня за ту саму ціну, за яку й продав?

— Також правда.

І Жак ну його ще раз цілувати в одну щоку та в другу, а його пан посміхається, а собаки вгору морди попідводили, немов зачудувалися з видовища, яке вперше бачили. Додавши до виявів своєї вдячності силу поклонів, на які його добродійник не відповів, і силу побажань, які той прийняв холодно, Жак сів знову на коня й мовив до свого пана:

— Я почуваю найглибшу пошану до цього добродія, і ви мусите сказати мені, хто він такий.

Пан. А чому він такий шановний у ваших очах, Жак?

Жак. Бо він мусить з удачі бути послужливий і мати довгу звичку до добродійності, коли не надає ніякої ваги своїм послугам.

Пан. А з чого ви це бачите?

Жак. З того, як байдуже й холодно прийняв він мою подяку; він мені не вклонився, не сказав ні слова; він ніби й не пізнав мене, а зараз, мабуть, думає сам собі з почуттям зневаги: «Певно, добродійність дуже чужа цьому подорожньому й справедливі вчинки дуже важкі йому, коли вони його так зворушують»... А що в моїх словах таке безглузде, що ви так щиро регочете?.. У всякому разі, скажіть мені ім'я того добродія, щоб я записав його в своїй пам'яті.

Пан. Залюбки. Пишіть.

Жак. Кажіть.

Пан. Пишіть: найглибшу пошану я почуваю...

Жак. Я почуваю....

Пан. До...

Жак. До...

Пан. ***ського ката.

Жак. Ката!?

Пан. Еге ж, ката.

Жак. Може скажете, в чому сіль цього жарту?

Пан. Я зовсім не жартую. Простежте ланки свого ланцюга. Вам потрібен кінь, доля послала вам подорожнього, а цей подорожній — кат. Цей кінь двічі підвозить вас до шибениці, а за третім разом приставляє вас до ката; там ви падаєте без духу. Звідти вас приносять куди? — до корчми, до громадського житла й притулку. Чи знаєте ви, Жак, історію Сократової смерті?

Жак. Ні.

Пан. То був афінський мудрець. Уже здавна роль мудреця серед божевільних — небезпечна. Співгромадяни присудили йому випити отруту. Сократ зробив так, як ви допіру — він повівся з катом, що подав

йому отруту, так само ввічливо, як і ви. Погодьтесь, Жак, що ви — ніби філософ. Я добре знаю, що ця порода людей гидка вельможам, перед якими вони не схиляють коліна; суддям, офіційним заступникам забобонів, що з ними мудреці борються; священикам, що рідко бачать їх біля підніжжя своїх олтарів, поетам, безпринципним людям, що по-дурному вважають філософію за нищительку красних мистецтв, не згадуючи вже про те, що навіть ті з них, хто вправлявся в огидному жанрі сатири, були тільки лестунами; народам, що за всіх часів були рабами тиранів, які їх гноблять, шахраїв, які їх ошукують, і блазнів, які їх потішають. Отож, я знаю, як ви бачите, всю небезпечність вашої професії і всю важливість признання, якого прошу у вас, але я не зловживу вашу таємницю. Жак, друже мій, ви — філософ, і мені прикро за вас; та коли дозволено читати в теперішніх подіях ті, що мусять колись настати, і коли написане на небі виявляється іноді людям задовго перед здійсненням, то я висновую, що ваша смерть буде філософська і що ви приймете шнурок так само гідно, як Сократ — келеха з отрутою.

Жак. Сам пророк, пане, не сказав би краще; але, на щастя...

Пан. Ви в це не дуже вірите, і це надає остаточної сили моєму передчуттю.

Жак. А ви сами, пане, вірите?

Пан. Вірю але не вірив би, коли б це нічого не важило.

Жак. А чому?

Пан. Бо небезпека є лише для тих, хто говорить, а я мовчу.

Жак. А з передчуття?

Пан. Я сміюся з них, але, признатися, з дрожем, Адже вони бувають такі разючі! Ще з дитинства розповідають нам цих байок! Якщо ваші сни здійсня-

лися п'ять-шість разів, і вам наснилося, що приятель ваш помер, ви мерщій підете вранці довідатись, що з ним? І вже зовсім не можна боротися з передчуттями, що стосуються до чогось далекого від нас і мають символічний вигляд.

Жак. Ви іноді такий глибоко- і високомовний, що я вас не розумію. Чи не можете пояснити мені це прикладом?

Пан. Річ неважка. Одна жінка жила з вісімдесятлітнім чоловіком, що слабував на камінь. Чоловік кидає жінку і їде до міста оперуватися. Напередодні операції він пише дружині: «У той час, як ви одержите цього листа, я буду під бістуреєм брата Косьми»[1]... Ти знаєш ті обручки, які складаються з двох половин, а на кожній з них вирізьблено ім'я чоловіка й дружини? Так у тої жінки теж була така обручка на пальці, коли вона розкрила чоловікового листа. Ту ж мить обручка розпалась на дві половини — та, що з її ім'ям, лишилась у неї на пальці, а та, що з ім'ям її чоловіка, впала на листа, що вона читала... Скажи мені, Жак, чи є така міцна голова, така міцна душа, яку не схвилював би більше чим менше такий випадок, ще й у таких обставинах? Тому жінка трохи не померла з переляку. Жах не покидав її до наступного поштового дня, коли чоловік написав їй у листі, що операція минула щасливо, що йому не загрожує ніяка небезпека і що він надіється обняти її ще перед кінцем місяця.

Жак. І справді обняв?

Пан. Так.

Жак. Я запитав вас про це, бо не раз спостерігав, що доля буває облудною. Зразу кажеш їй, що вона збрехала, а за хвилину бачиш, що її правда. Отже, пане, ви маєте щодо мене символічне передчуття

[1] Французький хірург того часу. *Прим. пер.*

і мимо власної волі гадаєте, що мені загрожує філософська смерть?

Пан. Не можу цього від тебе потаїти, але чи не міг би ти, щоб усунути цю сумну думку...

Жак. Почати далі історію свого кохання?..

Жак почав далі історію свого кохання. Ми покинули його, здається, з хірургом.

Хірург. Але боюсь, що з вашим коліном буде клопоту не на один день.

Жак. Клопоту буде саме на такий час, як на небі написано; що з того?

Хірург. По скількись щодня за квартиру, харч і моє лікування — це ж становитиме суму.

Жак. Докторе, йдеться не про суму за ввесь час, а почім за день.

Хірург. Двадцять п'ять су не багато буде?

Жак. Дуже багато; ну бо, докторе, я ж бідак; тому скиньмо половину, та й забирайте мене швидше до себе.

Хірург. Дванадцять з половиною су — це небагато. Тринадцять покладете?

Жак. Дванадцять з половиною, тринадцять... Згода.

Хірург. І ви платитимете поденно?

Жак. Така умова.

Хірург. Бож у мене бісової личини жінка, вона не любить жартувати, чи чуєте?

Жак. Ех, докторе, забирайте мене мерщій до вашої бісової личини жінки.

Хірург. Місяць по тринадцять су денно, це дев'ятнадцять франків десять су. Покладете двадцять франків?

Жак. Хай двадцять.

Хірург. Ви хочете добре харчуватись, добре лікуватись і швидко видужати. Крім харчу, квартири та лікування треба ж іще, мабуть, медикаментів, білизни та ще...

Жак. Далі?

Хірург. Їйбогу, все це коштуватиме добрих двадцять чотири франки.

Жак. Хай буде двадцять чотири, тільки без гаку.

Хірург. За місяць двадцять чотири, за два — сорок вісім, за три — сімдесят два франки. Ох, яка б задоволена була пані докторова, коли б ви могли наперед сплатити їй половину цих сімдесят двох франків!

Жак. Я згоден.

Хірург. Вона була б ще задоволеніша...

Жак. Коли б я за всі три місяці сплатив? Сплачу.

Жак додав:

— Хірург пішов до моїх господарів, повідомив їх про нашу згоду, і за хвилину чоловік, жінка й діти зібрались коло мене з ясними обличчями; посипались без краю питання про моє здоров'я і коліно, похвали їхньому кумові-хірургові та його дружині, нескінченні побажання, найкращі вболівання, цікавість, готовість служити мені! Проте, хірург не сказав їм, що я маю трохи грошей, алеж вони його знали; коли він брав мене до себе, то їм неважко було догадатись. Я сплатив цим людям, що був винен, і дітям дав дещо, але батько з матір'ю не довго лишили їм у руках ці подарунки. Було вранці. Хазяїн пішов на степ, хазяйка взяла на плечі коша й теж пішла; діти зникли, засмучені й невдоволені з того, що їх пограбовано, і коли дійшлося підвести мене з ліжища, одягти й покласти на ноші, зостався тільки доктор; він почав на все горло гукати, але ніхто його не почув.

Пан. І Жак, що любить сам до себе розмовляти, казав, мабуть: «ніколи не плати вперед, якщо не хочеш мати поганої послуги».

Жак. Ні, пане, то був час не моралізувати, а обуритись і лаятись. Я й обурився, лаявся, потім і мораль прочитав; а поки я читав мораль, доктор, покинувши

мене самого, привів двох селян, яких найняв перенести мене моїм коштом, про що мене й повідомив. Ці люди зробили мені все потрібне для того, щоб покласти мене на щось ніби ноші, змайстровані з матраца, покладеного на жердини.

Пан. Слава богу! Ось ти вже у хірурга в господі і закохуєшся в його дружину чи дочку.

Жак. По-моєму, ви помиляєтесь, пане.

Пан. Так, по-твоєму, я сидітиму три місяці у доктора в хаті раніш, як почую перше слово про твоє кохання? Ох, це неможлива річ, Жак! Звільни мене, прошу, і від опису будинка, і від характеру докторового, і від лихої вдачі його дружини, і від того, як ти одужував; перестрибни все це. До діла, берімось до діла. Ось твоє коліно майже загоїлось, ти зміцнів і закохався.

Жак. Та закохався, коли ви так женете мене.

Пан. У кого ж?

Жак. У високу чорняву дівчину вісімнадцяти років, як намальовану, з великими чорними очима, червоним ротиком, чудовими руками... Ох, пане, які гарні руки!.. Бо ті руки...

Пан. Тобі здається, що ти й досі тримаєш їх?

Жак. Бо ви їх не раз брали й тримали нишком, і тільки від них залежало, що ви не зробили все те, що вам хотілося.

Пан. Їйбогу, Жак, я й не хотів від неї нічого.

Жак. Я теж.

Пан. Скільки не думаю, не пригадую ні високої чорнявої дівчини, ні гарних рук; спробуй пояснити мені.

Жак. Згоден, але з умовою, що ми вернемось назад і зайдемо до хірурга в хату.

Пан. По-твоєму, так на небі написано?

Жак. Це вже ви мені скажете, але на землі написано: chi va piano, va sano.

Пан. І chi va sano, va lontano[1], а мені дуже хотілося б доїхати.

Жак. То що ви вирішили?

Пан. Роби, як знаєш.

Жак. У такому разі, ми знову в хірурга, і на небі написано, щоб ми туди вернулись. Доктор, його дружина й діти так одностайно заповзялися спорожнити мій гаманець дрібними грабунками, що незабаром цього домоглися. Моє коліно нібито добре загоїлось, хоч на ділі й не так було, рана за малим не затяглась, я міг уже ходити на милиці, і лишалося в мене ще вісімнадцять франків. Ніхто так не любить балакати, як недоріки, і ніхто так не любить ходити, як кульгаві. Одного погожого осіннього дня по обіді я замислював далеку подорож; з того села, де я жив, до сусіднього було миль зо дві.

Пан. А як те село звалося?

Жак. Якби я сказав, ви б про все дізналися! Добувшись туди, я зайшов до шинку, спочив і перекусив. Починало вже смеркати, і я думав вертатись додому, коли це почув пронизливі жіночі крики. Я вийшов; коло жінки вже зібралась юрба. Вона лежала долі, рвала на собі волосся й казала, показуючи на черепʼя великого глека: «Пропадати мені, пропадати мені цілий місяць!.. А хто ж той місяць моїх бідних дітей годуватиме? В управителя серце за камінь твердіше, він мені й одного су не подарує. Нещасна я! Пропадати мені, пропадати..» Всі жаліли її, тільки й чути було навкруги: «бідна жінка!» — але ніхто й не рипнувся до кишені. Я зразу підійшов і спитав її: «Що вам трапилось, тітонько?» — «Що трапилось! Хіба не бачите? Послали мене купити глек олії, я оступилась, упала, глек розбився, а олія з нього»...

[1] Тихше їдеш, далі будеш (італійською мовою: хто їде тихо, той їде здоровий, хто їде здоровий, їде далеко). *Прим. пе*.

На цю мить прибігли діти тієї жінки; вони були майже голі, та й лахміття материне свідчило про злидні родини; і діти почали кричати разом з матір'ю. Ви мене знаєте, так і десятої частини вистачило б, щоб мене зворушити; в грудях мені здушило від співчуття, до очей сльози підступили. Я уривчасто спитав у жінки, на скільки було в глеку олії. «На скільки? — відповіла вона, зводячи вгору руки. — На десять франків, на більше, ніж я можу заробити за місяць»... Я зразу розв'язав свій гаманець, кинув їй два великі екю. «Маєте, тітонько, ось вам дванадцять», і, не чекаючи подяки, рушив із села.

Пан. Чудову річ ви зробили, Жак.

Жак. Дурницю зробив, даруйте на слові. Ще не відійшов я сотні кроків від села, як сказав собі це; на півдорозі я сказав це собі ще голосніше, а вернувшись до хірурга з порожньою кишенею, ще й не так це відчув.

Пан. Може й правда твоя, і моя похвала, мабуть, така сама недоречна, як і твоє співчуття... Ні, ні, Жак, я своєї першої думки таки не кидаю; і головна вартість твого вчинку полягає в забутті своєї власної потреби. Я бачу його наслідки: ти зазнаєш немилосердності хірурга з його дружиною; вони тебе виженуть з хати, та коли б ти мусів навіть померти біля їхніх дверей на купі гною, то й там би ти був задоволений собою.

Жак. Не стало б у мене сили на це, пане. Я йшов собі кульгаючи, і — ніде правди діти — шкодував за тими двома екю, псуючи жалем свій власний вчинок. Зовсім звечоріло вже, коли я був на половині дороги між селами, аж тут із чагарника, що край шляху, вискакує троє бандитів, кидаються на мене, валять мене на землю, обшукують мене й дивом дивуються, що так мало в мене грошей. Вони сподівалися кращої здобичі; побачивши, яку милостиню я подав на селі,

вони уявили собі, що в того, хто так легко може викинути пів луї, мусить бути луї з двадцять. Лютуючи від зрадженої надії і небезпеки поламати кості на ешафоті за якусь жменю мідяків, якщо я їх викажу, якщо їх затримають і я їх пізнаю, вони вже міркували, чи не вбити мене. На щастя, вони почули якийсь шелест і втекли, а я відбувся кількома уразками, які дістав від падіння і під той час, як мене грабували. Коли бандити втекли, я підвівся, поволочився, як там міг, до села й доплентався туди о другій годині вночі, блідий, розбитий, коліно собі страшенно роз'ятрив ще й тіло боліло від ударів, що я дістав. Доктор... Та що це вам, пане? Ви зціпили зуби й хвилюєтесь, немов перед вами ворог.

Пан. Він справді передо мною; у мене шпага в руці, я кидаюсь на тих розбійників і мщуся за тебе. Скажи ж мені, як це той, хто написав великого сувоя, міг написати, щоб така була нагорода за великодушний вчинок? Ось я, нікчемна збіраниця хиб, та й то стаю тобі в оборону, а він спокійно дивився, як на тебе напали, повалили, збештали, стоптали під ноги — він, кого називають сукупністю всіх досконалостей!..

Жак. Тихше, тихше, пане: ваші слова страшенно дхнуть вогнищем [1].

Пан. Що це ти дивишся?

Жак. Дивлюсь, чи немає кого поблизу, щоб не почув, бува... Доктор помацав мені пульс і знайшов у мене пропасницю. Я ліг, і словом не обмовившись за свою пригоду, замислився на своїм ліжищу, і серце мені краялось. Боже, як краялось! Не мати жадного су і ніякого сумніву, що вранці в мене зажадають умовлену поденну плату!

[1] Тобто ваші слова єретичні, такі, що можуть довести до вогнища. *Прим. пер.*

На цьому місці пан обняв свого слугу обома руками за шию, скрикнувши:

— Що ж ти робитимеш, мій бідний Жак? Що з тобою буде? Твоє становище лякає мене.

Жак. Заспокойтесь, пане, я ж ось.

Пан. Я не про те гадав; я був уранці коло тебе в доктора ту хвилину, як ти прокинувся і в тебе мають зажадати грошей.

Жак. У житті невідомо, з чого радіти, а з чого журитися, пане. Добро лихо веде, а лихо — добро. Ми йдемо поночі під тим, що на небі написано, однаково нерозумні в своїх бажаннях, радості й тузі. Коли я плачу, то бачу іноді, що я — дурень.

Пан. А коли смієшся?

Жак. Знову таки бачу, що дурень; проте, не можу втриматися ні від плачу, ні від сміху, і це лютить мене. Не раз я пробував... Уночі я й очей не скліпив...

Пан. Ні, ні, скажи, що ти пробував.

Жак. Усім нехтувати. Коли б то я міг цього дійти!

Пан. А навіщо тобі це?

Жак. Щоб звільнитися від турбот, щоб нічого не потребувати, щоб цілковито панувати над собою, щоб моїй голові на камені серед вулиці було так, як на м'якій подушці. Таким я й буваю іноді, але, сто бісів йому, недовго: у великих пригодах я твердий і міцний, мов скеля, а от якась притичина, дрібничка якась мене пантеличить; так би й надавав собі ляпасів. Я від цього відмовився, вирішив бути таким, який є, і побачив, розміркувавши трохи, що воно майже на те саме виходить. Справді, що важить, яким бути? Це друге рішення легше і зручніше.

Пан. Якщо зручне, то й певне.

Жак. Вранці хірург відхилив заслону мого ліжка й сказав мені:

— Ну, друже, давайте ваше коліно, бо я мушу далеченько поїхати.

— Я сплю, докторе, — кажу йому тужно.

— Тим краще, це добрий знак.

— Дайте мені поспати, мені до перев'язки байдуже.

— Та й то невелике лихо; спіть...

По цій мові він закриває заслону, а я не сплю. Через годину відхиляє заслону докторова й каже:

— Ну, друже, їжте ваші грінки на цукрі.

— Мені не хочеться їсти, пані докторова, — відповідаю їй тужно.

— Їжте, їжте, гроші ж однаково платити.

— Не хочеться.

— Тим краще! Дітям буде та мені...

По цій мові вона закриває заслону, гукає на дітей, і вони разом беруться вминати мої грінки на цукрі.

Читачу, коли я зроблю тут павзу і звернусь до історії людини, яка мала одну сорочку через те, що в неї заразом одне тільки тіло, то цікаво мені знати, що ви про це подумаєте? Подумаєте, що я зайшов у суточки, або простіш сказати — в сліпий кут, звідки не знаю, як вирватись, і хапаюся за втішну небилицю, щоб вигадати час і добрати способу виплутатися з оповідання, яке був почав. Так ви, читачу, всіма сторонами помиляєтесь. Я чудово знаю, як порятується Жак із своєї скрути, і те, що я хочу розказати вам про Гуса, про людину, яка мала заразом одну сорочку через те, що в неї заразом одне тільки тіло, аж ніяк не є небилиця.

Якось на зелені свята вранці я дістав від Гуса записку, де він благав одвідати його у в'язниці, куди його замкнули. Одягаючись, я міркував про його пригоду і гадав, що його кравець, пекар, винар або хазяїн дістав і виконав наказа про його арешт. Приходжу і застаю його в спільній камері ще з кількома особами злочинного вигляду. Спитав у нього, що то за люди.

— Той старий, що з окулярами на носі, це спритний чоловічок, що чудово знається на лічбі й добирає способу погодити записи в касовій книзі з виданими рахунками. Це — справа важка, я балакав з ним, але не сумніваюсь, що він свого дійде.

— А ото хто?

— Дурень.

— А ще що?

— Дурень, що винайшов машину підробляти паперові гроші, погану, нікчемну машину, яка кульгає на всі чотири.

— А той третій у лівреї, що грає на віолончель?

— Він тут тимчасово, сьогодні ввечері, а може завтра вранці його переведуть до Бісетру[1], бо справа в нього пуста.

— А у вас?

— У мене? Ще пустіша.

Відказавши так, він підводиться, кладе шапку на ліжко, і ту ж мить його троє товаришів у в'язниці зникають. Коли я ввійшов, Гус сидів у халаті коло столика й креслив геометричні фігури, працюючи спокійно, ніби вдома. Лишилися ми насамоті.

— А ви що тут робите?

— Працюю, як бачите.

— А хто вас сюди завдав?

— Я.

— Як то ви?

— Та так, я.

— Як же ви спровадили себе сюди?

— Так, як іншого спровадив би. Я вчинив на самого себе позов, виграв його і в наслідок вироку, що я одержав проти себе самого, і наказу про арешт мене затримано й приведено сюди.

— Ви не божевільний?

[1] Шпиталь і божевільня в селі близько Парижу. *Прим. пер.*

— Ні, пане, кажу вам так, як воно було.

— Чи не могли б ви учинити на себе ще один позов, виграти його і в наслідок другого вироку й другого наказу звільнитися?

— Ні, пане.

У Гуса була гарненька служниця, що правила йому за половину частіш, ніж законна. Від цього нерівного розподілу порушився хатній спокій. Хоч як важко було дошкулити цій людині, яку поговори аж ніяк не лякали, проте Гус надумав покинути дружину й жити із служницею. Але ввесь його достаток був у меблях, приладах, рисунках, інструменті й іншому рухомому майні, і він волів краще покинути голою свою дружину, ніж самому піти з порожніми руками; через те й уклав він ось такого плана: видати служниці векселі, за якими вона правитиме гроші й добуде наказа про арешт і продаж його майна, що з Сен-Мішельського мосту мусіло перейти до того помешкання, де він гадав з нею оселитися. Ця думка його зачарувала; він видав векселі, заклав на себе позов, найняв двох повірених. Почав бігати від одного до одного, переслідуючи себе з усім можливим запалом, нападаючи добре, обороняючись кепсько; от йому присудили сплатити під страхом законної кари; от думкою він володів уже всім, що тільки було в його господі, та не так воно сталося. Він мав до діла з хитрющою шахрайкою, яка, замість домагатись заарештувати його меблі, повернула позов на нього самого й завдала його до в'язниці; отож, хоч які чудні були його загадкові відповіді в розмові зо мною, вони були все таки правдиві.

Поки ми розповідали цю історію, яка здається вам небилицею...

— А історія того в лівреї, що на віолончель цигикав?

— Обіцяю вам її, читачу, слово честі, вона вас

не мине, але дозвольте мені вернутися до Жака з його паном.

Жак із своїм паном добувся до пристановища, де вони мали переночувати. Було пізно; міську браму вже замкнено, тому й змушені були вони спинитись на передмісті. Там чую я галас...

— Ви чуєте! Вас там не було, не про вас мова.

То правда. Ну, Жак, його пан... Почувся страшенний галас. Я бачу двох...

— Ви нічого не бачите. Не про вас мова, вас там не було.

То правда. Двоє добродіїв досить спокійно розмовляли на порозі кімнати, яку вони займали; якась жінка, взявшись у боки, виригала на них зливу лайок, а Жак пробував заспокоїти ту жінку, але вона на його миролюбні намови зважала не більше, як і ті двоє — на її клятьбу.

— Ну ж бо, тітонько, тихше, — казав їй Жак, — угамуйтесь, у чім там річ? Ці добродії здаються мені порядними людьми.

— Вони порядні люди! Це тварюки, безжальні, немилосердні, бездушні! Ох, що їм зробила бідна Ніколь, що вони отак обезвічили її? Через них вона калікою, мабуть, буде на все життя.

— Може лихо не таке вже й велике, як ви гадаєте?

— Кажу ж вам, що її побито люто, покалічено.

— Треба подивитись, треба по хірурга послати.

— Пішли вже.

— Покласти її в ліжко.

— Уже лежить і кричить, аж серце крається. Бідна моя Ніколь!..

Посеред цього голосіння з одного боку дзвонили й кричали:

— Хазяйко, вина!..

— Зараз, — відповідала вона.

З другого боку дзвонили й кричали:

— Хазяйко, білизну!..

— Зараз, — відповідала вона.

— Котлети й качку.

— Зараз.

— Глек на воду й горщика!

— Зараз, зараз...

А з другого кінця помешкання хтось кричав несамовито:

— Проклятий балакун! Базікало неприторенне! Яке тобі там діло? Чи я, по-твоєму, до ранку тебе чекатиму? Жак! Жак!

Хазяйка, трохи стямившись від свого горя і люті, сказала Жакові:

— Облиште мене, пане, ви надто добрий.

— Жак! Жак!

— Біжіть швидше. Ох, коли б ви знали всі нещастя цього бідного створіння...

— Жак! Жак!

— Ідіть же, то, мабуть, пан вас гукає.

— Жак! Жак!

То справді був Жаків пан, що роздягнувся сам, помирав від голоду й гнівався, що йому не подають їсти. Прийшов Жак, а за хвилину по ньому й хазяйка, що дійсно здавалась пригніченою.

— Вибачте, будь ласка, — мовила вона до Жакового пана, — адже буває в житті таке, чого годі стерпіти. Що ви бажаєте? Можна курчат, голубів, спинку чудового зайця, кролів, ця округа кролями славиться. А може вподобаєте дичину?..

Жак замовив вечерю панові на свій смак, як звичайно робив. Подали страву, і пан, уминаючи її, казав Жакові:

— Що ти там у біса робив?

Жак. Може добре, може лихе, хто-зна.

Пан. А що саме доброго чи лихого?

Жак. Не давав цій жінці довести до того, щоб і її побили два добродії, які щонайменш руку зломили її служниці.

Пан. А може для неї добре було б, якби її побили...

Жак. З багатьох причин, одна від одної кращих. У моєму житті, кажу я вам, не траплялось мені більшого щастя, як...

Пан. Побій?.. (Налий).

Жак. Так, пане, побій, побій на великому шляху, вночі, коли я вертався, як розказував вам, із села, зробивши, по-моєму, дурницю, а по-вашому — чудовий вчинок, що віддав свої гроші.

Пан. Пригадую... (Налий). А яка ж причина суперечки, яку ти вгамував, і жорстокого поводження з хазяйчиною дівчиною чи служницею?

Жак. Їйбогу, не знаю.

Пан. Не знаєш, у чім річ, а втручаєшся! Жак, це суперечить і обачності, і справедливості, і твоїм принципам... (Налий).

Жак. Не знаю, що таке принципи, як не правила, що їх приписують іншим задля себе. Я мислю так, а от не можу не робити інакше. Всі казання нагадують вступи королівських едиктів; всім проповідникам хочеться, щоб їхні лекції виконувано, бо нам від того було б може краще, але вже їм — напевно... Чеснота...

Пан. Чеснота, то гарна річ, Жак; і злі, і добрі про неї доброї думки... (Налий)...

Жак. Бо й ті, і ті мають з неї пожиток.

Пан. А чому побій був тобі таким великим щастям?

Жак. Пізно вже, ви добре повечеряли, і я також; обидва ми потомились; послухайте мене, лягаймо спати.

Пан. Де там, та й хазяйка нам ще дещо винна. Тим часом починай далі історію твого кохання.

Жак. На чому, пак, я спинився? Прошу вас, пане, цей раз і завжди наводити мене на путь.

Пан. Зобов'язуюсь і, вступаючи в свою суфлерську повинність, кажу тобі, що ти був на ліжку, без грошей, дуже заклопотаний самим собою, а докторова з дітьми поїдала твої грінки на цукрі.

Жак. Тоді до хати під'їхала карета. Заходить лакей і питає:

«— Чи не тут мешкає один бідак, солдат, що ходить на милиці й учора ввечері вернувся з сусіднього села?

«— Так, — відповіла докторова, — а ви що до нього маєте?

«— Маю забрати його в карету й повезти з собою.

«— Він у ліжку; відхиліть заслону й поговоріть з ним».

Жак доказав до цього місця, коли ввійшла хазяйка й запитала:

— Що ви бажаєте на десерт?

Пан. Що маєте.

Хазяйка, не даючи собі труду вийти, крикнула з кімнати:

— Нанон, принесіть фруктів, печива, варення...

На слові — Нанон, — Жак мовив сам до себе:

— Ах, то її дочку обезвічили, де ж пак не розгніватись...

А пан сказав до хазяйки:

— Щойно ви дуже сердились?

Хазяйка. А хто б же не сердився? Бідолашна нічого не зробила їм; вона тільки зайшла до їхньої кімнати, та як закричить... Слава богу, я вже трохи заспокоїлась; хірург гадає, що то пусте; проте, в неї дві величезні уразки, одна на голові, друга на плечі.

Пан. Вона давно вже у вас?

Хазяйка. Чи й півмісяця буде. Її покинули на сусідній станції.

Пан. Як то покинули?

Хазяйка. А так, боже мій, покинули. Бо є люди від каменю твердіші. Вона трохи не втопилась, коли перепливала річку, що тече тут поблизу; вона добилась сюди ніби дивом якимось, і я прийняла її з милосердя.

Пан. Скільки їй років?

Хазяйка. Я думаю, більше як півтора...

На цім слові Жак зареготав і скрикнув:

— Це собака!

Хазяйка. Такої гарної в цілому світі не знайдеш; я не віддала б Ніколь і за десять луї. Бідна моя Ніколь!..

Пан. У вас добре серце, пані.

Хазяйка. Ваша правда, я своїх тварин і слуг жалію.

Пан. Дуже добре робите. А хто ж то так збештав вашу Ніколь?

Хазяйка. Два добродії з сусіднього міста. Вони все шепочуться між себе, думають, що ми не знаємо, про що в них мова та яка в них пригода. Вони ще й трьох годин не пробули тут, а мені вже їхня справа достотно відома. Вона втішна, і, коли б ви не поспішали спати, я розповіла б вам її до слова так, як переказав її їхній слуга моїй служниці, що випадково прийшлася йому землячкою, а вона моєму чоловікові, а він мені. Мачуха молодшого з тих добродіїв проїздила тут місяців зо три тому; їхала вона не зовсім своєю охотою до одного провінціального манастиря, де не дожила до старости; вона в ньому померла, тим то наші два молодці в жалобі... Та що це я — так непомітно, та й починаю вже їхню історію. До побачення, панове, і надобраніч. Як вам вино, чи добре?

Пан. Чудове.

Хазяйка. А з вечері задоволені?

Пан. Цілковито. Шпінат був трохи пересолений.

Хазяйка. Буває іноді такий гріх зо мною. Спати вам буде вигідно, простирадла визолені; тут їх двічі не стелять.

По цьому хазяйка вийшла, а Жак із паном полягали, сміючись із непорозуміння, що прийняли собаку за корчмарівну чи служницю, і з хазяйчиної пристрасті до бродячої сучки, яка жила в неї два тижні. Пов'язуючи на ніч голову, Жак сказав панові:

— Закладаюсь, що з усього живого в корчмі ця жінка любить тільки свою Ніколь.

Пан відповів йому:

— Може бути, Жак, але давай спати.

Поки Жак і його пан спочивають, я хочу виконати свою обіцянку й розповісти про того у в'язниці, що цигикав на віолончель, чи скорше на нерви свого товариша, добродія Гуса.

Цей третій, казав він мені, управитель вельможного дому. Він закохався в одну пиріжницю з Університетської вулиці. Пиріжник був добряга, він більше своєї печі пильнував, аніж дружининої поведінки. Нашим коханцям не так заважали його ревнощі, як його присутність. Що ж вони зробили, щоб збутися цієї перешкоди? Управитель подав своєму панові заяву, де пиріжника виставлено людиною лихих звичаїв, п'яницею, що не вилазить із шинку, тварюкою, що б'є свою дружину, найчеснішу і найбезталаннішу з жінок. На підставі цієї заяви він одержав наказа про арешт, і цього наказа, що відбирав чоловікові волю, доручено приставу для негайного виконання. Трапилося так, що той пристав був приятель пиріжникові. Вони вряди-годи ходили вдвох до винаря; пиріжник постачав пиріжки, пристав платив за пляшку. То цей, прихопивши наказа про арешт, підійшов до дверей пиріжника й подав йому умовлений знак. Їдять та поливають вони пиріжки, а пристав і питає в свого товариша, як іде його торгівля.

— Дуже добре.
— Чи немає в нього якої поганої справи?
— Ніякої.
— Чи немає в нього ворогів?
— Ні, скільки він знає.
— Як живе він з родичами, сусідами, з дружиною?
— В мирі та згоді.
— Звідки ж міг узятися в мене наказ заарештувати тебе? — сказав пристав. — Коли б я виконав свій обов'язок, я схопив би тебе за комір, посадив би поблизу в карету й спровадив би тебе туди, куди в наказі написано. Ось читай...

Пиріжник прочитав і зблід. Пристав сказав йому:
— Заспокойся, обміркуймо вкупі, що нам краще зробити для моєї й твоєї безпеки. Хто в тебе буває?
— Ніхто.
— Дружина в тебе гарна й кокетна.
— Я їй волю даю.
— Ніхто на неї не ціляє?
— Їйбогу ні, якщо не один управитель, який іноді потискує їй руки та плеще їй усякі абищиці, алеж у моїй крамниці, при мені, при моїх пекарчуках, і, я думаю, між ними немає нічого недоброго й нечесного.
— Добряга ти!
— Може бути, але всіма сторонами найкраще вважати свою дружину за чесну, так я й роблю.
— А чий то управитель?
— Пана де-Сен-Флорантена [1].
— А з чиєї канцелярії видано наказа про арешт, як ти гадаєш?
— Може й з канцелярії пана де-Сен-Флорантена.
— Так воно і є.
— О, їсти мої пиріжки, цілуватися з моєю жінкою,

[1] Керівник духовного департаменту з 1748 до 1757 р. *Прим фр. вид.*

ще й мене замкнути — це занадто невдячно, не можу повірити!

— Добряга ти!

— Як твоя жінка поводиться останніми днями?

— Більше сумує.

— А управителя ти давно бачив?

— Здається, вчора; так, учора.

— Ти нічого не постеріг?

— Я дуже неспостережливий, але мені здалось, що, прощаючись, вони робили якісь знаки головою, так ніби одне казало — так, а друге — ні.

— Чия голова казала — так?

— Управителева.

— Вони невинні абож змовники. Слухай, друже, не вертайсь додому, тікай кудись у безпечне місце, до Тамплю, до Абатства [1], куди знаєш, а я тим часом діятиму; пам'ятай тільки...

— Щоб не показувався й мовчав.

— Атож.

Ту ж мить пиріжників будинок оточили шпиками. До пиріжниці звертались різноманітно перевдягнені поліцаї, питали в неї про чоловіка; вона одному відповідала, що він хворий, другому — що він пішов на свято, третьому — на весілля. Коли вернеться? Їй невідомо.

Третього дня годині о другій вранці пристава повідомили, що якийсь чоловік, закутаний з головою в плаща, тихо відчинив надвірні двері й тихо шусьнув до пиріжника в хату. Пристав зразу ж прибув на місце в супроводі комісара, слюсаря, фіакра і кількох стрільців. Двері відчинили відмикачкою, пристав із комісаром без зайвого шелесту піднялися сходами. Постукали до пиріжниці в кімнату — ніякої відповіді;

[1] Тампль і Абатство були тоді місцями притулку, непідлеглими чернечій юрисдикції.

постукали ще раз — ніякої відповіді; за третім разом у середині спитали:

— Хто там?

— Відчиніть.

— Хто там?

— Відчиніть, ім'ям короля.

— Гаразд, — казав управитель пиріжниці, з якою спав, — небезпеки немає: це прийшов пристав виконати наказ. Відчиніть; я назвуся, він піде геть, та й по всьому.

Пиріжниця в сорочці відчиняє й знову лягає в ліжко.

Пристав. Де ваш чоловік?

Пиріжниця. Його немає.

Пристав, відхиляючи заслону. — А це хто?

Управитель. Це я, управитель пана де-Сен-Флорантена.

— Ви брешете, ви — пиріжник, бо той пиріжник, хто спить з пиріжницею. Вставайте, одягайтесь і йдіть за мною.

Мусів скоритись, його й привезли сюди. Довідавшись про підлість свого управителя, міністр схвалив дії пристава; сьогодні надвечір він мусить забрати управителя з цієї в'язниці й перевести до Бісетру, де він, завдяки ощадливості адміністрації, їстиме чвертку поганого хліба, унцію яловичини й цигикатиме на віолончель зранку до вечора...

А чи не прилягти й мені, поки Жак із своїм паном прокинеться, як ви гадаєте?

Другого дня вранці Жак устав раненько, визирнув у вікно, щоб побачити, яка погода, побачив, що негода, знову ліг і дав нам, своєму панові й мені, досхочу поспати.

Жак, його пан і інші подорожні, що спинились у цьому пристановищі, гадали, що опoлудні небо про-

ясниться; нічого похожого; від дощу й грози та річечка, що відділяла передмістя від міста, так розлилася, що небезпечно було через неї переправлятись; тому ті, кому шлях лежав на той бік, вирішили згаяти день і перечекати. Одні розмовляли, інші никали туди й сюди, виглядали надвір, дивились на небо й вертались до кімнати, лаючись і грюкаючи ногами; декотрі завели мову про політику й пили; багацько грало, решта курили, спали й нічого не робили. Пан сказав Жакові:

— Сподіваюсь, Жак, ти почнеш далі історію свого кохання, бо небо, яке хоче дати мені втіху дослухати її до кінця, затримує нас тут негодою.

Жак. Небо хоче! Ніколи не знати, що небо хоче і чого не хоче, та, мабуть, воно й само цього не знає. Не раз мені казав це мій бідний капітан, якого немає вже, і чим більше я живу, тим більше визнаю його рацію... За вами слово, пане.

Пан. Розумію. Ти спинився на кареті й лакеї, якому докторова сказала відхилити заслону й поговорити з тобою.

Жак. Цей лакей підійшов до мого ліжка й сказав мені:

— Ану, вставайте, товаришу, одягайтесь і їдьмо.

Я відповів йому з-межи простирадл та ковдри, в яку загорнувся з головою, так що ні я його не бачив, ні він мене:

— Дайте мені спати, товаришу, і їдьте сами.

Лакей відказує мені, що має наказ від свого пана й мусить його виконати.

— От ваш пан дав наказа привезти людину, якої не знає, а чи наказав він сплатити те, що я винен тут?

— За це не турбуйтесь. Поспішайте, всі вас чекають у замку, і я ручусь, що вам там буде краще, ніж тут, якщо продовження відповідатиме тій цікавості, з якою хочуть вас побачити.

Я дав себе переконати, встав, одягся, взяли мене попід руки. Попрощався з докторовою і хотів уже сідати в карету, аж ця жінка, підійшовши до мене, смикнула мене за рукав і попросила відійти у куток кімнати, щоб мені дещо сказати.

— Ви, я гадаю, не маєте підстав скаржитись на нас, друже, — сказала вона. — Доктор урятував вам ногу, я добре доглядала вас і сподіваюся, що ви не забудете нас у замку.

— Що я можу зробити для вас?

— Попросіть, щоб перев'язати вас прийшов мій чоловік; там же стільки люду! Це — найкраща практика в окрузі, пан — людина великодушна, платить щедро; у ваших руках наша доля. Мій чоловік не раз пробував промкнутися туди, але даремно.

«— Алеж, пані докторова, в замку, мабуть, є хірург?

«— Напевне.

«— І коли б той хірург був вашим чоловіком, чи приємно було б вам, коли б його звільнили й прогнали?

«— Тому хірургові ви нічим не зобов'язані, а моєму чоловікові, я гадаю, ви зобов'язані дечим; коли ви ходите двома ногами, як і раніше, то це його робота.

«— Так через те, що ваш чоловік зробив мені добро, ви хочете, щоб я зробив іншому зло? Коли б ще ця посада була вільна...

Жак мав продовжувати, але ввійшла хазяйка, тримаючи на руках сповиту Ніколь, цілуючи її, гладячи та обзиваючись до неї, як до своєї дитини.

— Бідна моя Ніколь! Вона за всю ніч тільки раз крикнула. А ви, панове, чи добре спали?

Пан. Якнайкраще.

Хазяйка. А дощ усе січе.

Пан. Нам це дуже прикро.

Хазяйка. Ви далеко їдете, панове?

Жак. Не знаємо.

Хазяйка. За кимнебудь їдете?

Жак. Ні за ким.

Хазяйка. Їдете й спиняєтесь, як справа в дорозі показує?

Жак. Справи не маємо ніякої.

Хазяйка. Так ви, панове, задля втіхи подорожуєте?

Жак. Або задля муки.

Хазяйка. Бажаю вам, щоб було так, як я перше сказала.

Жак. Побажання ваше нічого не варте; буде так, як на небі написано.

Хазяйка. О, та це одружіння!

Жак. Може так, може ні.

Хазяйка. Стережіться, панове. Той добродій, що так грубо повівся з моєю Ніколь, одружився дуже кумедно... Іди, моє тварятко, іди поцілую тебе; обіцяю тобі, що такого більше не трапиться. Ви гляньте, як вона тремтить усім тілом!

Пан. А що ж такого чудного в одружінні того добродія?

На це питання Жакового пана хазяйка сказала:

— Чую галас унизу, зараз дам розпорядок, а тоді прийду й розкажу вам усе...

Аж тут наспів її чоловік, якому обридло гукати — жінко! жінко! — а за ним і його кум, якого він не бачив. Хазяїн каже дружині:

— Що ти тут у біса робиш?.. — Потім повертається і бачить кума. — Ви принесли мені гроші?

Кум. Ні, куме; ви ж знаєте, що в мене грошей кат-ма.

Хазяїн. Кат-ма? То я зумію вичавити їх із твого плуга, твоїх коней, волів і твого ліжка. Негідник ти!..

Кум. Я не негідник.

Хазяїн. А хто ж ти такий? Ти в біді, ти не знаєш,

чим обсіяти своє поле, поміщик, якому обридло боргувати тобі, не хоче більш нічого тобі давати. Ти приходиш до мене, ця жінка за посередника стає; ця проклята пащекуха, причина всіх дурниць мого життя, умовляє мене позичити тобі, я позичаю, ти обіцяєш віддати й десять разів мене обманюєш. О, та я вже не підманю тебе, обіцяю тобі!.. Геть звідци...

Жак із його паном збирались уже заступитись за бідолаху, але хазяйка, поклавши пальця на уста, дала їм знак мовчати.

Хазяїн. Геть звідци!

Кум. Все, що ви кажете, куме, правда. Правда й те, що в мене зараз виконавці і що за хвилинку ми з торбами підемо, дочка моя, хлопець і я сам.

Хазяїн. Ти цього й заробив. Чого ти приходив сюди вранці? Я покинув наливати в бочку вино, вийшов з льоху, а тебе вже немає. Геть звідци, кажу тобі.

Кум. Я приходив, куме, тільки ж побоявся зустрічі з вами, та й назад вернувся. І зараз піду.

Хазяїн. Добре зробиш.

Кум. Бідна моя Маргарита! Така розумна й гарна вона, а доведеться тепер стати в Парижі за наймичку!

Хазяїн. У Парижі за наймичку! Так ти хочеш її занапастити?

Кум. Не я хочу, а той немилосердний, з ким балакаю.

Хазяїн. Я немилосердний! Не такий я і не був таким, це ти знаєш.

Кум. Я неспроможен далі годувати свою дівчину та хлопця; дочка служитиме, а син найметься до війська.

Хазяїн. І я тому буду причина! Цього не буде. Ти жорстока людина, поки я живу, ти мене мучитимеш. Ну, кажи, що тобі треба?

Кум. Нічого мені не треба. Мене й так пече, що

винен вам, більше в житті своєму не завиную. Лайкою ви більше зла робите, ніж послугами — добра. Коли б мені гроші, я шпурнув би їх вам межи очі, тільки ж немає в мене... З дочкою моєю буде те, що бог дасть, син на смерть піде, коли треба, а я старцюватиму, та не під вашим вікном. Годі, годі позичатися в такого здирці, як ви. Справляйте з моїх волів, коней та реманенту, добре діло зробите. Ви на те й родилися, щоб невдячними людей робити, а я невдячним не хочу бути. Прощайте.

Хазяїн. Він іде, жінко, спини ж його.

Хазяйка. Ну бо, куме, поміркуймо, як вам допомогти.

Кум. Не хочу вашої допомоги, дуже дорога вона...

Хазяїн шепотів дружині:

— Не пускай його, спини! Щоб ото дочку до Парижу, сина до армії, а самому під церкву з довгою рукою! Я цього не переживу.

А втім марно його дружина силкувалася; селянин з гонору затявся й не хотів нічого брати, виривався з рук. Хазяїн із слізьми на очах звернувся до Жака з його паном, казав їм:

— Спробуйте впанькати його, панове...

Жак із паном утрутились до справи, благали селянина всі вкупі. Ніколи мені не доводилось...

— Вам не доводилось? Та вас там не було. Кажіть просто: ніколи не доводилось.

Гаразд. Ніколи не доводилось бачити, щоб хто так болів відмовою і так набивався позичити гроші, як той хазяїн; він обіймав дружину, обіймав кума, обіймав Жака з його паном, він кричав:

— Біжіть, проженіть швидше від нього тих проклятих виконавців!

Кум. Та погодьтеся ж, куме...

Хазяїн. Погоджуюсь, що я все псую, та що ж зробиш, куме? Оце такий я, який є. Природа зробила

з мене найжорстокішу і найлагіднішу людину, не вмію ні дати, ні відмовити.

Кум. Чи не могли б ви переінакшитись?

Хазяїн. У таких я вже літах, що годі виправитись; та коли б перші, хто звертавсь до мене, не збиткувалися з мене так, як ти, я, може, й покращав би... дякую тобі за науку, куме, може вона й на користь мені вийде. Жінко, йди швидше й дай йому, що там треба. Та йди, іди ж, сто чортів!.. Поквапся, прошу тебе, жінко, не примушуй його чекати, а потім вернешся до цих добродіїв, бо, здається, вони тобі до душі...

Жінка з кумом вийшли; хазяїн лишився на хвилину, а коли він пішов, Жак сказав:

— Що за чудна людина! А що хоче тепер небо, яке затримало нас тут негодою через те, що хотіло дати вам змогу дослухати про моє кохання?

Умостившись на кріслі, пан позіхнув, постукав по табакерці й відповів:

— Нам же ще не один день жити вкупі, якщо тільки...

Жак. Тобто на сьогодні небо хоче, щоб я мовчав, а щоб говорила хазяйка; тій белькотусі кращого й не треба; хай же говорить.

Пан. Ти починаєш гніватись.

Жак. Бо я теж говорити охочий.

Пан. Дійде й до тебе черга.

Жак. Або не дійде.

Чую, читачу: от, кажете ви, справжня розв'язка «Понурого добродійника» [1]. Звичайно. Якби я був автор тієї п'єси, я ввів би в неї персонажа, що здавався б епізодичним, але справді не був би таким. Цей персонаж

[1] П'єса Гольдоні. Коли Дідро виставив свою драму «Батько родини», його обвинуватили в плагіаті. *Прим. фр. вид.*

з'являвся б іноді, і його присутність була б умотивована. Перший раз він прийшов би просити ласки, але, боячись кепського вітання, вийшов би ще перед приходом Жеронта. Та наскок виконавців на його хату додав би йому другий раз сміливості дочекатись Жеронта, але той не схотів би його бачити. Нарешті, я привів би його на розв'язку, що в ній він достоту заграв би роль корчмаревого кума; у нього, як і в того селянина, була б дочка, яку він збирався віддати до модистки, і син, якого він збирався забрати з школи та найняти, а сам вирішив старцювати, аж поки не збридне йому життя. Став би понурий добродійник перед ним навколішки, почув би картання, яке заслужив, мусів би вдатися до всієї родини, щоб упанькала боржника й умовила його прийняти нову допомогу. Понурий добродійник був би покараний, пообіцяв би виправитись, але ту ж мить знову появив би свою вдачу, обурившись на дієвих осіб, що обмінювалися гречностями на прощання; він сказав би різко: «К бісу церем...» Але спинився б на півслові й сказав би лагідніше до небог: «ну, небоги, дайте мені руку й ходімо».

— А щоб цей персонаж був ув'язаний наприкінці, ви зробили б його пікловацем Жеронтового небожа?

— Дуже добре!

— І гроші дядько позичив би на прохання небожа?

— Чудово!

— І через цю позику дядько мав би зуб на небожа?

— Саме так!

— І розв'язка цієї втішної п'єси була б лише генеральною репетицією з участю цілої родини того, що він попереду зробив з кожним своїм родичем зокрема?

— Ваша рація.

— Якщо зустріну колинебудь пана Гольдоні, я розкажу йому сцену в корчмі.

1172—4

— І добре зробите; йому хисту аж надто вистачить, щоб її використати.

Вернулась господиня, знову таки з Ніколь на руках, і сказала:

— Сподіваюсь, обід ви матимете добрий; допіру прибув браконьєр, лісничий теж не забариться...

І кажучи так, узяла стільця; от вона сіла й почала своє оповідання:

Хазяйка. Не треба довіряти слугам. У панів немає гірших ворогів...

Жак. Ви не тямите, що кажете, пані; є гарні слуги, є погані, і гарних слуг набереться, мабуть, більше, як гарних панів.

Пан. Ви теж своїх слів не тямите, Жак, і допускаєтесь точнісінько такої нескромності, що й вас уразила.

Жак. Бо пани...

Пан. Бо слуги...

Ну, читачу, що заважає мені збити між цими трьома персонажами таку бучу, щоб Жак узяв за плечі хазяйку й викинув її з кімнати; щоб пан узяв за плечі Жака й вигнав його; щоб один пішов у один бік, а другий — у другий і щоб ви не почули ні хазяйчиної історії, ні продовження історії Жакового кохання? Заспокойтесь, я цього не зроблю.

Тож хазяйка почала знову:

— Треба признатись, що злих чоловіків є дуже багато і жінок так само.

Жак. І що недалеко по них ходити.

Хазяйка. А ви чого сікаєтесь? Я жінка, мені й личить говорити про жінок, що мені хочеться; а ваша похвала ні до чого мені.

Жак. Моя похвала не гірша від людської.

 Хазяйка. Ваш слуга, пане, розумника строїть і вас

зневажає. У мене теж є слуги, та хай би вони спробували!..

Пан. Мовчіть, Жак, дайте панії сказати.

Збадьорена цими пановими словами, хазяйка підводиться, підступає до Жака, береться кулаками в боки, забувши, що на руках у неї Ніколь, отож Ніколь падає на підлогу, борсаючись у сповитку й гавкаючи з усього горла, хазяйка під її гавкіт кричить, Жак під їхній гавкіт і крик регоче, а пан, відчинивши табакерку й нюхаючи табаку, мимоволі посміхається. У всьому заїзді сум'яття.

— Нанон, Нанон, мерщій, мерщій пляшку горілки!.. Моя бідна Ніколь іздохла... Розповийте її... Яка ви незграба!

— Роблю як можу краще.

— Як вона скавулить! Пустіть, я сама... Вона здохла! Смійся, лобуряко, тут справді є з чого посміятись... Моя бідна Ніколь іздохла!

— Та ні ж бо, пані, вона, по-моєму, очуняє, ось уже ворушиться...

І Нанон носа собачці ну натирати та заливати її горілкою, а хазяйка ну голосити та лютувати на зухвалих слуг; от Нанон каже:

— Гляньте, пані, вона очі розплющує, ось дивиться на вас.

— Бідне звірятко, воно як не заговорить! Хто б то не зворушився?

— Погладьте ж її, пані, трохи, скажіть їй щонебудь.

— Іди до мене, бідненька моя Ніколь, скавчи, дитятко, скавчи, якщо тобі з того полегкість. Що в людей, що в тварин одна доля: ледарям, зайдам, горлаям та обжерам щастя, а найкращому в світі створінню — саме лихо...

— Ваша правда, пані, немає справедливості на землі.

— Мовчіть, сповийте її знову, покладіть під мою подушку і пам'ятайте, що за кожен її крик я з вас ісправлю. Іди ж, бідне звірятко, дай поцілую тебе ще раз, поки ще не понесли тебе... Які ж то добрі ці собаки! Воно любіше...

Жак. Ніж батько, мати, брати, сестри, діти, слуги, дружина...

Хазяйка. Атож, не думайте сміятись; воно ж невинне, воно вірне, воно вам зла ніколи не заподіє, а оте все...

Жак. Хай живуть собаки! Немає нічого досконалішого під небом.

Хазяйка. Як і є щось досконаліше, то, у всякому разі, не людина. Хотілося б мені, щоб ви побачили мірошникового песика, це моєї Ніколь закоханець; той вас усіх до одного присоромив би. Він прибігає вдосвіта більше, як за льє, стає під вікном і зідхає, зідхає так, що аж жаль бере. Хоч яка там погода, він не зрушить з місця; його дощ періщить, піском засипає, тільки вуха та кінчик носа стирчить. Чи зробили б ви так задля жінки, хоч би вона вас кохала найщиріше?

Пан. Це надзвичайно гречно.

Жак. Та де ж таку жінку взяти, щоб коло неї варт було так упадати, як коло вашої Ніколь?

Проте, пристрасть до тварин не була в хазяйки панівною пристрастю, як це можна подумати; панівна пристрасть була б в неї балачка. Чим з більшою втіхою та терплячістю слухав її хтонебудь, тим видатнішим для неї він робився; тому вона не дала себе просити, щоб продовжити перервану історію про незвичайне одружіння, тільки поставила умову, щоб Жак мовчав. Пан пообіцяв за Жака мовчати. Жак недбало вмостився в кутку, заплющивши очі, насунувши на вуха ковпака, і до хазяйки повернувся мало не спиною. Пан кахикнув, сплюнув, висякався; витяг годин-

ника, поглянув, котра воно година, витяг табакерку, постукотів по покришці, нюхнув табаки, і хазяйка приготувалася зазнати солодкої втіхи просторікування.

Хазяйка мала вже почати, аж ось почула собаче скавуління.

— Нанон, підіть же до бідного звірятка... Як я схвилювалась, забула вже, про що казала.

Жак. Ви ще нічого не сказали.

Хазяйка. Ті два добродії, з якими я сварилась за мою Ніколь, коли ви приїхали, пане...

Жак. Скажіть: панове...

Хазяйка. Чому це?

Жак. Тому, що досі до нас ставилися з цією ввічливістю, і я до неї звик. Пан називає мене Жак, а інші — пан Жак.

Хазяйка. Я не називаю вас ні Жак, ні пан Жак, я до вас не балакаю... (Пані! — Що таке? — Рахунок нумеру п'ятому. — Подивіться на ріжку каміна). Ті два добродії — справжні дворяни; вони їдуть з Парижу в маєток старшого з них.

Жак. Звідки це відомо?

Хазяйка. Вони сами так кажуть.

Жак. Добрий доказ!

Пан зробив знак хазяйці, з якого вона зрозуміла, що Жак несповна розуму. Хазяйка відповіла панові на знак, спочутливо знизавши плечима, й промовила:

— В його літа! Як це прикро.

Жак. Прикро ніколи не знати, куди йдеш.

Хазяйка. Старшого звати маркіз Арсізький. Це гуляка, дуже приємний, у жіночу чесноту не дуже вірить.

Жак. Має рацію.

Хазяйка. Ви перебиваєте мені, пане Жак.

Жак. Я не до вас балакаю, пані хазяйко «Великого Оленя».

Хазяйка. Проте, пан маркіз знайшов таку диво-

вижну жінку, що проти нього встояла... Звалась вона пані де-Ляпомрей. То була вдова — доброзвичайна, родовита, багата й горда. Пан Арсізький відкинувся всіх своїх знайомств, прихилився до самої тільки пані де-Ляпомрей, почав запопадливо лицятися до неї, силкувався всіма можливими жертвами довести, що кохає її, і навіть запропонував їй одружитись. Але ця жінка була така нещасна за першим чоловіком, що... (Пані! — Що таке? — Ключа від засіки з вівсом. — Подивіться на цвяху, а як там немає, — у скрині) що воліла краще всілякого лиха зазнати, ніж удруге віддатися заміж...

Жак. О, коли б це було написано на небі!

Хазяйка. Ця жінка жила дуже відлюдно. Маркіз був давній приятель її чоловіка; вона прийняла його й приймала далі. Постійне напосідання маркізове, та ще його особисті прикмети, його молодість, обличчя, вияви найщирішої пристрасті, самотність, потреба ніжності, одно слово — все те, що піддає нас чоловічій спокусі... (Пані! — Що таке? — Поштар. — Проведіть його до зеленої кімнати й почастуйте, як звичайно)... справило свій вплив, і пані де-Ляпомрей, кілька місяців поборовшись із маркізом, із самою собою і зажадавши, як то говориться, найурочистіших присяг, ущасливила зрештою маркіза, і він тішився б з найсолодшої долі, якби міг зберегти до коханої почуття, в яких він присягався їй і які вона мала до нього. Адже тільки жінки, пане, вміють кохати, чоловіки в цьому не тямлять нічогісінько.... (Пані! — Що таке? — Брат-прохач. — Дайте йому дванадцять су від цих добродіїв, шість су від мене, і хай піде по інших кімнатах). Років за кілька життя з пані де-Ляпомрей почало здаватись маркізові одноманітним. Він запропонував їй бувати в товаристві, — вона погодилась; приймати в себе декого з жінок та чоловіків, — вона погодилась; улаштувати обід-вечірку, і вона пого-

дилась. Помалу-малу він день і два до неї не з'явився; помалу-малу не прийшов на обід-вечірку, що сам улаштував; помалу-малу скоротив свої одвідини; все в нього пильні справи були; коли приходив, казав яке слово, мостився в крісло, брав книжку, кидав її, говорив із собакою або дрімав. Ввечері мусів рано додому йти через здоров'я, що зовсім похитнулось, — така була Троншенова[1] думка. «Велика людина той Троншен! Я певен, що він порятує нашу приятельку, хоч інші й зневірились». І на цім слові брав цілка та капелюха і йшов, забуваючи іноді й поцілувати її. Пані де-Ляпомрей... (Пані! — Що таке? — Бондар. — Хай сходить до льоху й огляне дві бочки з вином). Пані де-Ляпомрей відчула, що її вже не кохають; треба було в цьому пересвідчитись, і ось як вона зробила... (Пані! — Іду, іду!.

Роздратована цими уриваннями, хазяйка вийшла, і певно, вжила заходів, щоб припинити їх.

Хазяйка. Якось по обіді вона сказала маркізові:

— Ви задумались, друже.

— Ви теж, маркізо.

— То правда, і навіть зажурилась.

— Що ж вам?

— Нічого.

— Неправда. Ну, маркізо, — сказав він, позіхаючи, — розкажіть, у чім там річ, це розважить і вас, і мене.

— А хіба вам нудно?

— Ні, але бувають дні...

— Коли нудно.

— Ви помиляєтесь, друже, присягаюсь, що помиляєтесь; але справді бувають дні... Не знаю від чого воно.

— Друже, мені давно вже хочеться звірити вам дещо, але боюсь засмутити вас.

[1] Відомий лікар того часу.

— Ви можете мене засмутити? Ви?

— Може бути, але небо мені за свідка моєї невинності... (Пані! Пані! Пані! — Хто б і що б там не було, я заборонила кликати мене; гукніть мого чоловіка. — Його немає).

— Даруйте, панове, я зараз буду до ваших послуг. Тож хазяйка вийшла, вернулась і повела далі своє оповідання.

— Це сталося поза моєю волею, несвідомо, з прокляття, якому підпадає вся людська природа, бо навіть я його не уникнула.

— А, це про вас... У чому ж річ?

— Маркізе, річ у тому... Я сама в розпачі, вам розпачу завдам, і, все зваживши, гадаю, що краще мені мовчати.

— Ні, говоріть, друже; хіба годиться вам мати в серці таємницю від мене? Адже перша умова в нас була, щоб наші душі були відкриті одна для одної без застережень.

— То правда, оце й гнітить мене, цей докір вивершує той багато більший докір, що я роблю сама собі. Хіба ви не помічаєте, що я вже не така, як була, весела? Я втратила апетит, п'ю і їм лише з примусу, не можу спати. Навіть найближче товариство не до смаку мені. Вночі я запитую себе й думаю: «Хіба він не такий любий? Ні. Хіба ти можеш скаржитись на нього? Ні. Хіба можеш дорікати йому якимись непевними зв'язками? Ні. Хіба його кохання до тебе зменшилось? Ні. Коли твій друг не змінився, виходить, твоє серце змінилось? Так воно і є, ти не можеш цього від себе затаїти; ти вже не чекаєш його так нетерпляче, тобі вже не так приємно бачити його; ти не відчуваєш уже турботи, коли він забарився вернутись, не відчуваєш солодкого хвилювання, коли під'їздить його карета, коли доповідають про нього, коли він заходить.

— Як, пані?..

Тоді маркіза де-Ляпомрей затулила обличчя руками й сказала, помовчавши хвилинку:

— Я сподівалася, маркізе, вашого великого здивування і всіх гірких слів, що ви мені скажете. Пожалійте мене, маркізе!.. Ні, не жалійте, кажіть мені ті слова, я вислухаю їх покірно, бо заслужила їх. Так, я... Адже те, що сталося, саме з себе вже таке велике нещастя, що не годиться додавати ще сорому й ганьби нещирості, ховаючи його від вас. Ви — той самий, але подруга ваша змінилася; ваша подруга поважає, шанує вас так само, ба навіть більше, як завжди; але... але жінка, що звикла, як вона, пильнувати зблизька того, що діється в найтаємніших похоронках її душі й ні на чому не ошукуватись, не може потаїти від себе, що кохання з її душі відійшло. Я, маркіза де-Ляпомрей — непостійна! Легковажна!.. Гнівайтеся ж, маркізе, добирайте найогидніших слів, я наперед уже називала себе цими словами, назвіть і ви мене ними, я ладна прийняти їх усі, усі, крім закиду в облудності, якого ви мені, сподіваюсь, не зробите, бо я ж таки справді не облудна... (Жінко! — Що таке? — Нічого... — У цім домі хвилини спокійної не маєш, навіть тими днями, коли майже нікого немає і робити, здається, нічого. Як треба пожаліти жінку мого становища, та ще за таким дурнем-чоловіком!) Сказавши це, пані де-Ляпомрей відхилилась у кріслі й заплакала. Маркіз кинувся їй до ніг і сказав:

— Ви чарівна жінка, чудова жінка, така, якої другої немає. Ваша щирість, ваша чесність мене бентежить і мусіла б завдати мені смертельного сорому. Ах, яку вищість ви маєте цю хвилину надо мною! Якою великою я вас бачу і яким малим сам собі здаюся! Ви перша заговорили, а я перший завинив. Друже, ваша щирість захоплює мене, і я признаюсь вам, що історія вашого серця — це слово в слово істо-

рія і мого. Те, що ви собі казали, казав і я собі, але я мовчав, страждав і не знати коли зважився б заговорити.

— Правда, друже?

— Суща правда, і нам лишається тільки одне одного привітати, що ми одночасно втратили крихке й облудне почуття, яке єднало нас.

— Справді, яке нещастя, якби моє кохання ще тривало, коли ваше зникло!

— Або якби в мені воно зникло раніше.

— Ваша рація, розумію це.

— Ніколи ви не здавалися мені такою любою, такою гарною, як зараз, і якби досвід минулого не зробив мене підозріливим, я подумав би, що кохаю вас більше, ніж будь-коли...

І маркіз, кажучи їй так, брав її руки, цілував їх... (Жінко! — Що таке? — Сіноторговець. — Поглянь у книгу. — А книга? Не треба, не треба, вона в мене). Пані де-Ляпомрей, знітивши в собі смертельну досаду, що пекла її, промовила до маркіза:

— Що ж нам почати, маркізе?

— Ми одне одного не ошукали, ви маєте право на всю мою пошану, і я, гадаю, не цілком утратив своє право на вашу; ми будемо бачитись далі й звірятись одне одному, як найніжніші приятелі. Ми звільнимо одне одного від усієї тієї нудьги, усього того дрібного віроломства і всього того незадоволення, що супроводить звичайно присмерки кохання; будемо єдині в своєму роді. Ви дістанете всю свою волю, а мені віддасте мою; ми пустимось у світ, я буду вірником ваших перемог і від вас своїх не таїтиму, якщо тільки матиму їх, у чім я дуже сумніваюсь, бо ви зробили мене дуже перебірливим. Це буде розкішно! Ви допомагатимете мені своїми порадами, а я теж не відмовлю порадити вас у небезпечних обставинах, якщо ви моїх порад потребуватимете. Хто знає, що може трапитись?

Жак. Ніхто.

Маркіз. Дуже дуже можливо, що чим далі я відходитиму, тим більше виграватимете ви від порівняння, і що я вернусь до вас пристрасніший, ніжніший, переконаніший, ніж будь-коли, що пані де-Ляпомрей — єдина жінка, створена для мого щастя; а після цього повороту можна головою закладатись, що я лишуся вашим до кінця свого життя.

— А коли після повороту ви мене вже не знайдете? Бо, зрештою, маркізе, справедливим не завжди буваєш; і нічого неможливого не буде, якщо мені до смаку, до примхи, чи навіть до любові стане хтось інший, хоч би й негідний вас.

— Це мені завгорить, безперечно; але скаржитися не буду, нарікатиму тільки на долю, що розлучила нас, коли ми були вкупі, і звела тоді, коли ми вкупі бути вже не можемо...

По цій розмові вони взялися моралізувати про непостійність людського серця, про марність присяг, про шлюбні пута... (Пані! — Що таке? — Поштова карета). Панове, мушу вас покинути, — сказала хазяйка. — Увечері, коли всі мої справи кінчаться, я прийду й докажу вам цю пригоду, коли вона вам цікава... (Пані!.. Жінко!.. Хазяйко!.. — Іду, іду).

Коли хазяйка пішла, пан сказав слузі:

— Жак, ти нічого не помітив?

Жак. Що саме?

Пан. Що ця жінка розповідає багато краще, ніж годиться для корчмарихи.

Жак. То правда. Часті втручання тутешнього люду мене не раз дратували.

Пан. Мене теж.

Скажіть же й ви без затайки, читачу, бо бачите — ми не на жарт відверті стали, — може хочете облишити виборно просторікувату лепетуху-хазяйку й вернутися

до Жакового кохання? Мені особисто байдуже. Коли ця жінка вернеться, балакунові Жаку не буде нічого приємнішого, як вступити знову в свою роль і зачинити перед її носом двері, а її спровадити, сказавши в замкову щілину: надобраніч, пані; мій пан спить, я теж лягаю; доведеться відкласти кінець до нашого другого приїзду.

Першу присягу склали дві тілесні істоти біля скелі, що розсипалася на порох; за свідка своєї постійності вони взяли небо, що й хвилини не буває однаковим; усе минало в них і круг них, а вони гадали, що серця їхні вільні від змінності. О, діти, вічні діти!.. Не знаю, чиє це міркування — Жакове, його пана чи моє; певно тільки, що котромусь із трьох воно належало і що перед ним та після нього йшло ще багато інших міркувань, які завели б нас, — Жака, його пана й мене, — аж до вечері, аж до повечір'я, аж до повороту хазяйчиного, якби Жак не сказав панові:

— Знаєте, пане, всі оті великі приповідки, що ви висловили ні сіло, ні впало, неварті старої байки, що розповідали на вечорницях у моєму селі.

Пан. А що то за байка?

Жак. Це байка про Піхви та Ножика. Якось посперечалися Піхви з Ножиком; Ножик каже Піхвам: «Та й дурисвітка ж ви, серденько Піхви,—щодня нові Ножики приймаєте»... Піхви відповідають Ножикові: «Та й дурисвіт же ви, друже Ножику, — щодня Піхви міняєте»... — «Не це ви мені, Піхви, обіцяли». — «Ви мене, Ножику, перший обдурили». Спірка знялась за столом; обізвались Ворсинки, що сиділи між Піхвами й Ножиком, і сказали: «Ви, Піхви, і ви, Ножику, добре зробили, що міняли, тільки не добре було обіцятись, що міняти не будете. Хіба не бачиш ти, Ножику, що бог створив тебе не для одних Піхов, а тебе, Піхви, не для одного Ножика? Ви вважаєте божевільними ті Ножики, що присягаються зовсім без Пі-

хов обходитись, і ті Піхви, що присягаються затулитись для всіх Ножиків, а того не розумієте, що божевілля також і присягатись — тобі, Піхви, держатись одного тільки Ножика, а тобі, Ножику, держатись одних тільки Піхов».

Тут Пан сказав Жакові:

— Не дуже моральна твоя байка, алеж весела. Ти не уявляєш, яка чудна думка спадає мені в голову. Я женю тебе з нашою хазяйкою і міркую, що робив би чоловік, що любить побалакати, з жінкою, яка й хвилини не помовчить.

Жак. Те, що я робив дванадцять перших років, які прожив з дідом та бабою.

Пан. Як вони звалися? Хто такі були?

Жак. Тандитники. У мого діда Жазона було багато дітей. Уся родина була поважна: вставали, одягались, ішли до свого діла, вертались, обідали й розходились, ні слова не мовивши. Увечері всі сідали; мати з дочками мовчки пряли, шили, плели; хлопці спочивали; батько читав старий заповіт.

Пан. А ти що робив?

Жак. Бігав по хаті із затичкою в роті.

Пан. Із затичкою!?

Жак. Атож, із затичкою, через неї, прокляту, і взяла мене така хіть до балачок. Іноді минав цілий тиждень, а в Жазонів у господі й рота ніхто не розкривав. За все своє довге життя моя баба казала тільки: «капелюхи продати», а дід, що сидів рівно серед свого манаття, заклавши під сукману руки, казав тільки: «одне су». Бували дні, коли він ладен був у біблію не вірити.

Пан. А чому?

Жак. Через перескази, бо вважав їх за балаканину, негідну святого духу. Він казав, що пересказувачі — дурні, які за дурнів мають тих, хто їх слухає.

Пан. Жак, може в нагороду за довге дванадцяти-

річне мовчання з затичкою в свого діда й під час хазяйчиного оповідання...

Жак. Почати знову історію мого кохання?

Пан. Ні, другу історію, що ти не доказав мені, — про товариша твого капітана.

Жак. Ох, пане, люта ж у вас пам'ять!

Пан. Ні, Жак, мій любенький...

Жак. Чого ви смієтесь?

Пан. Ще й не раз сміятимусь, як згадаю твої дитячі літа в діда з затичкою в роті.

Жак. Коли нікого не було, баба виймала мені її, а дід, помітивши це, не похваляв її, казав: «Роби й далі так, то буде з дитини таке скажене базікало, якого світ не бачив». Його віщування справдилося.

Пан. Ну бо, Жак, мій любенький, історію товариша твого капітана.

Жак. Я не відмовлюсь, та тільки ж ви не повірите.

Пан. Така вона чудесна?

Жак. Ні, через те, що вона вже з іншим трапилась, з одним французьким військовим, здається, паном де-Герші він звався.

Пан. То що ж! Я скажу так, як один французький поет, що склав добрячу епіграму, сказав комусь, хто ту епіграму в його присутності приписував собі: «Чому б і вам не скласти її, пане? Адже я її склав»... Чому б Жаковій історії не трапитися з товаришем його капітана, якщо вона трапилася з французьким військовим де-Герші? Але, розповідаючи мені її, ти одним заходом двох зайців уб'єш, — розкажеш мені пригоду цих двох осіб, бо я її не знаю.

Жак. Тим краще! Але заприсягніться мені в цьому.

Пан. Присягаюсь.

Хотілося б мені взяти таку присягу і з вас, читачу, але я тільки зверну вашу увагу на одну чудноту в Жаковому характері, яку він перебрав, мабуть, від

свого діда Жазона, мовчазного тандитника: наперекір усім балакунам, Жак, хоч і дуже любив погомоніти, а перескази ненавидів. Тож і казав іноді своєму панові:

— Сумну ви долю мені, пане, готуєте: що я робитиму, як не буде чого говорити?

— Знову з початку почнеш.

— Щоб Жак знову почав з початку! Не так на небі написано; і коли б трапилось мені знову з початку почати, я мимоволі скрикнув би — ох, якби дід тебе почув!.. І пожалів би за затичкою.

Жак. За тих часів, коли на Сен-Жерменському й Сен-Лоранському ярмарках гуляли в азартні гри...

Пан. Це ж у Парижі, а товариш твого капітана був комендантом прикордонної фортеці.

Жак. На бога, пане, не перебивайте мені... До однієї крамниці зайшло кілька офіцерів і застали в ній ще офіцера, який розмовляв з крамаркою. Один з них запропонував йому згуляти в кості, бо треба вам знати, що по смерті мого капітана його товариш, забагатівши, теж став грачем. Отож, він, чи пан де-Герші, згодився. Доля віддала склянку з кістьми до рук його суперника, і той усе викидає, викидає, аж кінця-краю не видно. Гра розпалялась, аж тут один з присутніх зважився сказати панові де-Герші, чи товаришеві мого капітана, що краще йому утриматись і далі не грати, бо тут люди від нього тямучіші. То був собі жарт, але товариш мого капітана, чи пан де-Герші, подумав, що має справу з шулером; він зразу поліз рукою в кишеню, витяг кінчастого ножа, і коли його супротивник простяг руку до костей, щоб скласти їх у склянку, він прип'яв йому руку до столу, кажучи: «Якщо кості підроблені, — ви шахрай; якщо вони гарні, я помилився». Виявилось, що кості гарні. Пан де-Герші сказав: «Мені дуже прикро, і я пропоную яке хочете відшко-

дування»... Не так сказав товариш мого капітана: «Я збувся грошей, простромив руку порядній людині, але зате маю знову втіху досхочу битися»... Простромлений офіцер пішов перев'язатися. Коли видужав, з'явився до супротивника і зажадав від нього звіту; пан де-Герші визнав вимогу за справедливу. А товариш мого капітана кинувся йому на шию і сказав: «Я чекав на вас так нетерпляче, що й сказати годі»... Пішли вони в поле; пан де-Герші, чи товариш мого капітана, дістав шпагою наскрізь тіла, простромлений його підвів, приставив додому й сказав йому: «Ми ще побачимось, пане». Пан де-Герші не відповів нічого, а товариш мого капітана відповів: «Дуже цього сподіваюся». Вони билися вдруге, втретє і так аж до десяти разів, і все пан де-Герші, чи товариш мого капітана полягав на бойовищі. Обоє були визначні офіцери, люди заслужені; їхня пригода зчинила великий шелест, утрутився в неї міністр. Одного з них затримали в Парижі, другого відрядили на місце служби. Пан де-Герші скорився королівському наказові, а товариш мого капітана був у розпачу; отака то різниця між двома хоробрими на вдачу людьми, що з них один розсудливий, а другий біса в голові має.

Досі пригода в пана де-Герші та в товариша мого капітана спільна, вона однакова, через те я й називав їх обох, розумієте, пане? Тепер я їх розлучу й говоритиму лише про товариша мого капітана, бо решта належить тільки йому. Ах, пане, зараз ви побачите, як мало пануємо ми над своєю долею і скільки химерного написано у великому сувої!

Товариш мого капітана попросив дозволу об'їхати свою округу й дістав його. Шлях йому лежить через Париж. Сідає він у поштову карету. О третій годині вранці карета проїздить повз оперу; якраз розходилися з балу. Кільком молодим вітрогонам у масках захотілося піти поснідати з подорожніми; прибули

вони вдосвіта до місця сніданку, роздивляються один на одного. Хто ж то дивом здивувався? Простромлений, пізнавши свого супротивника. Той подає йому руку, обіймає його, висловлює свою велику радість з приводу такої щасливої зустрічі; вмить вони йдуть за шопу, беруться до шпаг, один у сурдуті, другий у доміно, і товариш мого капітана знову падає додолу. Супротивник посилає йому допомогу, сам сідає до столу з рештою подорожніх, весело їсть і п'є. Одні збиралися рушити в дальшу путь, другі — вернутися до міста в масках поштовими кіньми. Аж тут з'явилася хазяйка й поклала край оповіданню Жака.

Вона прийшла, і попереджаю вас, читачу, що не моя сила відрядити її. — Чому? — Бо вона з'явилася з двома пляшками шампанського, по одній у руці, а на небі написано, що кожен промовець, який звернеться до Жака з таким вступом, доконечно примусить вислухати себе.

Вона заходить, ставить пляшки на стіл і каже:

— Ну, пане Жак, помиримося...

Хазяйка була не першої молодості жінка, висока й гладка, моторна, привітна, пухка, рот мала трохи величенький, але добірні зуби, широкі лиця, вирячкуваті очі, чотирикутне чоло, прегарну шкіру, відверте, жваве й веселе обличчя, руки трохи важкенькі, але п'ясті чудові, такі що хоч малюй або ліпи. Жак обійняв її за стан, поцілував міцно; його злопомність ніколи не витримувала проти гарного вина й гарних жінок; так написано на небі над ним, над вами, читачу, надо мною і ще багато над ким.

— Пане, — мовила вона до пана, — невже таки ви дозволите нам удвох вирушати? Глядіть, хоч іще сто льє проїдете, ніде кращого в дорозі не вип'єте...

На цім слові взяла одну пляшку між коліна, відкоркувала її, надзвичайно вправно затулила шийку пальцем, не давши випорснути й краплині вина,

— Ану, мерщій, мерщій вашу склянку, — сказала вона Жакові.

Жак підставив склянку; хазяйка трохи відсунула пальця вбік, пляшка пирснула, і обличчя Жакові чисто обілляло піною. Жак такого підступу начувався, а хазяйка ну сміятись, засміявся і Жак із паном. Випили кілька склянок одну по одній, щоб пересвідчитись у вартості пляшки, потім хазяйка сказала:

— Слава богу! Всі вони вже полягали, ніхто мені не перебиватиме, і я можу почати далі своє оповідання...

Жак, поглядаючи на неї очима, що їх природна жвавість ще побільшилася від шампанського, мовив до свого пана:

— Наша хазяйка була гарна, як янгол; як на вашу думку, пане?

Пан. Була! Бий тебе сила божа, Жак, вона ще й зараз гарна!

Жак. Ваша правда, пане; тільки ж я порівнюю її не до іншої якоїсь жінки, а до неї самої, як вона була молода.

Хазяйка. Тепер я невеликого варта; треба було подивитись на мене тоді, як стан у мене був тонкий, мов чарочка! Люди чотири льє гаку давали, щоб тільки спинитися тут. Та облишмо добрі й лихі голови, що я крутила, й вернімось до пані де-Ляпомрей.

Жак. А може вип'ємо спочатку склянку за лихі голови, що ви крутили, та за моє здоров'я?

Хазяйка. Залюбки. Були серед них такі, що цього варті, лічивши чи не лічивши й вашу. Чи знаєте, що я десять років була підмогою військовим, і то все порядно та чесно? Не одному я ставала в пригоді, не одному важко було б у поході без мене. То славні люди, ні я на них не скаржуся, ні вони на мене; ніяких розписок; дехто давав себе чекати, але через два, три, чотири роки мої гроші вертались...

І взялась вона перечисляти офіцерів, що мали честь черпати з її гаманця: пан такий-то, полковник *** ського полку; пан такий-то, капітан *** ського полку, — і як не скрикне Жак:

— Мій капітан! Мій бідний капітан! Ви його знали?

Хазяйка. Ще б пак не знала! Високий, добре збудований, трохи худорлявий, вигляду благородного й суворого, стрункий, на правому виску дві червоні цяточки. Так ви служили у війську?

Жак. Ще б пак не служив!

Хазяйка. За це люблю вас ще більше; від військової служби у вас лишилися, мабуть, добрі прикмети. Випиймо за здоров'я вашого капітана.

Жак. Якщо він живий ще.

Хазяйка. Живий чи мертвий, що з того? Хіба військовий не на те призначений, щоб бути вбитим? Але вернімось до нашої історії і випиймо ще склянку.

Пан. Їйбогу, хазяєчко, ви маєте рацію.

Хазяйка. Мені дуже приємно, що ви так думаєте.

Пан. Бо ваше вино чудове.

Хазяйка. А, це ви про моє вино? Що ж, знову таки ваша правда. Пам'ятаєте, на чому ми спинились?

Пан. Так, ви кінчили про найвіроломніше звірення.

Хазяйка. Маркіз Арсізький та пані де-Ляпомрей поцілувались, зачаровані одне одним, і розлучились. Чим більше стримувала себе дама при ньому, тим ревніш загорювала, коли він пішов. «Виходить, тому правда!» скрикнула вона. — «Він мене вже не любить!» Не розказуватиму вам докладно, як ми шаленіємо, коли нас покидають, а то ви занадто пишатиметесь. Я казала вам, що та жінка була горда, але ще більше мстива. Коли втишилося перше шаленство і вона змогла цілком спокійно віддатись своєму обуренню, вона задумала помститись, але помститись жорстоко, так, щоб перестрашити всіх тих, кому надалі схочеться звести й обдурити чесну жінку. Вона

помстилась, жорстоко помстилась; її помста розітнулась і нікого не виправила; після того нас не менш підло зводять і дурять.

Жак. То інших, але вас!..

Хазяйка. Лишенько, мене передусім. Ох, які ж ми дурні! Коли б то підлі чоловіки хоч вигравали від переміни!.. Але облишмо це. Що ж вона зробить? Вона ще не знає; вона думатиме, вона вже думає.

Жак. А поки вона думає...

Хазяйка. Добре сказано. Але обидві наші пляшки порожні... Жан!

— Що ваша ласка?

— Дві пляшки з тих, що в глибу за в'язками.

— Розумію.

— Думала, думала і ось що придумала. У пані де-Ляпомрей була колись знайома жінка, що через позов переїхала з провінції до Парижу з своєю молодою, гарною і добре вихованою дочкою. Вона довідалась, що ця жінка, програвши позов, змушена була відкрити гральню. У неї збирались, грали, вечеряли, і, звичайно, один-двоє з гостей лишались на ніч з панією та панною, як до бажання. Вона послала своїх людей розшукати ці створіння. Їх розкопали й запросили в гостину до пані де-Ляпомрей, яку вони ледве чи й пам'ятали. Ці жінки, що прибрали собі ім'я д'Енон, не дали себе чекати; другого ж дня мати з'явилась до пані де-Ляпомрей. Після перших привітань пані де-Ляпомрей спитала в д'Енон, що вона робила й робить, відколи програла свій позов.

« — Сказати щиро, — відповіла їй д'Енон, — діло в мене небезпечне, нечесне, неприбуткове й несподобне мені, але нужда закон зміняє. Я вже зовсім надумала була віддати дочку до опери, алеж голос у неї невеличкий, камерний, і танцює вона неблискуче. Під час і після мого позову я водила її до суддів, вельмож, прелатів та фінансистів; вони загоджувались на час

та й покидали її. І гарна вона, як янгол, і зграбна та гожа, тільки немає в неї розпусності, немає жадного з тих талантів, що збуджують млявість пересичених людей. А найбільше нам перешкодило те, що вона прив'язалась до одного значного абатця, нечестивого, безвірного, розпущеного, лицемірного, антифілософа; не називатиму вам його імени, але це найгірший з тих, що, прагнучи єпископства, стають на шлях, який заразом дає найбільш певності й вимагає найменш талантів. Не знаю вже, що він там торочив моїй дочці, тільки ж щоранку приходив читати їй свої твори та рапсодії. Буде чи не буде він єпископом? На щастя, вони посварились. Дочка якось спитала його, чи знає він тих, проти кого пише, і абат відповів, що ні; чи має він інші думки від тих, які висміює, і абат відповів, що ні; вона розпалилась тоді і заявила йому, що його роля — роля найбезличнішої людини...

Пані де-Ляпомрей запитала її, чи широко знають їх.

«— Занадто широко, на жаль.

«— Як я бачу, ви своїм становищем не дорожите?

«— Аж ніяк, і дочка день-у-день каже мені, що від такого становища найгірше безталання здається їй кращим, і впадає через те в журбу, яка вкінець відштовхує від неї...

«— Отож, якби я взялась улаштувати вам обом блискучу долю, то ви погодилися б?

«— Звичайно.

«— А чи зможете ви пообіцяти, що додержуватимете достоту порад, що я даватиму вам?

«— Хоч які вони будуть, можете на нас покластися.

«— І ви будете до моїх послуг, коли я того схочу?

«— Нетерпляче чекатимемо цього.

«— Цього мені досить; їдьте додому, незабаром ви одержите наказ. Тим часом збудьте свою обставу,

спродайте все, не лишайте навіть суконь, якщо вони у вас яскраві: це не пасує до моїх намірів.

Жак, що починав зацікавлюватись, сказав хазяйці:

— А чи не випити нам за здоров'я пані де-Ляпомрей.

Хазяйка. Залюбки.

Жак. І за здоров'я пані д'Енон?

Хазяйка. Згода.

Жак. І не відмовитесь також випити за здоров'я панни д'Енон, що має гарний камерний голос, невеликий хист до танцю і через журбу дійшла сумної доконечності приймати щовечора нового коханця.

Хазяйка. Не смійтесь, то найжорстокіша річ. Коли б ви знали, яка то мука, коли не кохаєш!..

Жак. За панну д'Енон з причини її муки.

Хазяйка. Гаразд!

Жак. Ви свого чоловіка, хазяєчко, кохаєте?

Хазяйка. Не так дуже.

Жак. Сердешна! Адже він, здається, здоров'яка.

Хазяйка. Не все то золото, що блищить.

Жак. За добре здоров'я нашого хазяїна!

Хазяйка. Пийте сами.

Пан. Жак, друже мій, ти надто наполягаєш.

Хазяйка. Не бійтесь, пане, він чесний, а завтра цього й сліду не буде.

Жак. Як завтра цього й сліду не буде, а сьогодні ввечері я свій розум не дуже шаную, то, пане мій і чудова моя хазяйко, ще одну заздоровицю, яка мені дуже до душі — за абата панни д'Енон!

Хазяйка. Фе, пане Жак, за лицеміра, честолюбця, неука, наклепника, нетерпимого — адже так, здається, називають тих, що ладні зарізати кожного, хто думає не так, як вони.

Пан. Ви не знаєте, хазяйко, що оцей Жак — собі філософ і дуже поважає всіх тих дурників, що ганьблять самих себе і справу, яку так кепсько боронять.

Його капітан, каже він, називав їх протиотрутою від Гює, Нікóля, Боссюé[1]. Він нічого в цьому не розумів, а ви й зовсім... Чоловік ваш спить?

Хазяйка. Давно вже!

Пан. І дозволяє вам отакі розмови?

Хазяйка. Нашим чоловікам не звикати... Пані де-Ляпомрей сідає в карету, їде на передмістя, геть далі від кварталу тої д'Енон, наймає маленьке помешкання в пристойному будинку поблизу церкви, умебльовує його якнайскромніше, запрошує д'Енон з дочкою обідати й оселяє їх там чи того самого дня, чи за кілька день по тому, давши їм короткі правила поведінки, якої їм додержувати.

Жак. Хазяєчко, ми ж забули за здоров'я пані де-Ляпомрей і маркіза Асізького; як це нечесно!

Хазяйка. Призволяйтесь, призволяйтесь, пане Жак, адже в льоху не порожньо... Ось ті правила, скільки пам'ятаю їх:

«Не відвідуйте громадських гульбищ, щоб вас не пізнав хтонебудь.

«Не приймайте нікого, навіть своїх сусідів та сусідок, бо мусите вдавати якнайглибшу відлюдність.

«Завтра ж ви приберетеся святенницями, бо за таких вас повинні мати.

«Книжки будуть у вас тільки святобожні, бо коло вас не мусить бути нічого, що могло б вас зрадити.

«Добийтесь приступу до приймальні в якомусь манастирі; балаканина тих самотниць не буде нам некорисна.

«Познайомтеся найближче з кюре та парафіальними священиками, бо їх свідчення може знадобитись мені.

«Жадного з них не приймайте завсідно.

«Сповідатись і причащатись ходіть щонайменш двічі на місяць.

[1] Діячі католицизму (кінець XVII — поч. XVIII ст.). *Прим. пер.*

«Знову приберіть собі родинне прізвище, бо воно чесне, а про вас рано чи пізно збиратимуть відомості у вашій провінції.

«Вряди-годи ви роздаватимете невеличкі милостині, а сами не братимете милостині ні з якого приводу. Вас мусять уважати ні за багатих, ні за бідних.

«Прядіть, шийте, плетіть, вишивайте і давайте свою роботу дамам-благодійницям на продаж.

«Живіть якнайповстримливіш; дві маленькі порції з їдальні та й годі.

«Дочка ваша хай ніколи не виходить без вас, а ви без неї. Не нехтуйте ніяким засобом повчати інших недорогим коштом.

«Найголовніш, кажу ще раз, щоб у вас ніколи не було ні священиків, ні ченців, ні святенниць.

«Вулицями ходіть, спустивши очі; в церкві бачте тільки бога.

«Я визнаю, що це життя — суворе, але триватиме воно недовго, і я обіцяю вам за нього чудову нагороду. Поміркуйте ж, і коли ця принука здається вам непідсильною, скажіть щиро; я цим не ображусь і не здивуюсь. Забула ще сказати, що годилося б вам виробити святобожницьку мову й добре засвоїти старий і новий заповіт, щоб вас уважали за давніх святенниць. Прикиньтесь янсеністками чи молністками, як вам до вподоби; а найкраще — держіться погляду свого кюре. Не проминайте при всякій нагоді лютувати проти філософів; кричіть, що Вольтер — антихрист, вивчіть напам'ять твір вашого абатця і виголошуйте його при потребі»... Пані де-Ляпомрей сказала ще: «Я не бачитимусь із вами у вашій господі, я негідна стосунків з такими святими жінками, але не турбуйтесь — ви час од часу приходитимете потай до мене, і ми в дружньому гурті будемо відшкодовувати себе за ваш покутній режим. Але, вдаючи святобожність, не заплутайтесь у ній. Щодо видатків на ваше

маленьке господарство, то це моя річ. Якщо мій замір удасться, ви мене не потребуватимете; якщо ж він схибить не з вашої провини, я досить багата, щоб забезпечити вам чесну й кращу долю, ніж те становище, яким ви задля мене жертвуєте. Але передусім — послух, абсолютний послух моїм наказам, інакше я ні за що не відповідаю тепер і не беру ніяких зобов'язань надалі.

Пан (стукаючи по табакерці й дивлячись, котра година). — Ну й жахлива жінка! Не попусти, боже, мені з такою зустрітися.

Хазяйка. Терпіння, терпіння, ви ще її не знаєте.

Жак. А чи не погомоніти нам тим часом із пляшкою, чудова, чарівна хазяєчко?

Хазяйка. Моє шампанське покращує мене у ваших очах, пане Жак.

Пан. Мені давно вже хочеться поставити вам одне питання, може й нескромне, але далі вже не можу терпіти.

Хазяйка. Питайте.

Пан. Я певен, що ви народились не в заїзді.

Хазяйка. То правда.

Пан. Що незвичайні обставини привели вас сюди з якогось вищого становища.

Хазяйка. Погоджуюсь.

Пан. Може б нам відкласти на хвилинку історію пані де-Ляпомрей...

Хазяйка. Цього не буде. Я охоче розповідаю чужі пригоди, але не свої. Знайте тільки, що я виховувалась у Сен-Сірі [1], де мало читала євангелію і багато — романи. Від королівського абатства до заїзду, що я держу, далеченько.

Пан. Досить; уважайте, що я вас ні про що не питав.

[1] Містечко близько Версалю, де того часу був інститут для виховання убогих шляхтянок. *Прим. пер.*

Хазяйка. Поки наші дві святобожниці повчали і добра слава про їхнє благочестя та святість їхніх звичаїв ширилась навкруги, пані де-Ляпомрей зовні виявляла до маркіза пошану, приязнь і найглибшу довіру. Завжди добре вітала його, ніколи не картала, не нарікала на його хоч би й довгу відсутність; тож він розповідав їй про свої успіхи, і вона нібито щиро з того тішилась. Давала йому поради в скрутних обставинах, закидала іноді слівце про одруження, але таким незацікавленим тоном, що й гадки не могло бути, що го вона себе має на увазі. Коли маркіз звертався до неї з ніжними та люб'язними словами, що від них годі звільнитися в поводженні з жінкою, яку знав був, вона або посміхалась їм, або пускала їх повз вуха. Її послухати, так серце в неї було спокійне і — річ для неї самої неймовірна — вона, мовляв, почуває, що такого друга, як він, досить для щастя її життя; та й не першої вона вже молодості, чуття в неї притупились.

« — Як!? Вам немає чого мені звірити?

« — Ні.

« — А отой графчук, серденько, що так напосідав на вас за мого панування?

« — Я зачинила йому двері й не бачуся з ним.

« — Що за химера! І навіщо було відпихати його?

« — Бо він мені не подобається.

« — Ох, пані, здається, я розгадав вас: ви ще мене любите.

« — Може бути.

« — І сподіваєтесь повороту.

« — Чому ні?

« — І застерігаєте собі всі переваги бездоганної поведінки.

« — Атож.

« — І коли я матиму щастя чи нещастя вернутись,

ви, щонайменш, появите свою гідність тим, що мовчатимете про мої провини.

«— Ви високої думки про мою делікатність і великодушність.

«— Друже, після того, що ви зробили, ви здібні до всякого, який тільки є, героїзму.

«— Мені не прикро, що ви так думаєте.

«— Їйбогу, я певен, що наражаюся з вами на страшну небезпеку.

Жак. І я теж.

Хазяйка. Отак тяглося в них місяців зо три, аж ось пані де-Ляпомрей визнала, що час уже їй пустити в діло свої головні сили. Однієї гарної літньої днини, чекаючи маркіза обідати, вона переказала д'Енон та її дочці, щоб вони вийшли до Королівського саду. Приїхав маркіз; накрили рано, пообідали, і пообідали весело. По обіді пані де-Ляпомрей пропонує маркізові прогулятись, якщо він не має робити чогось приємнішого. Того дня якраз не було ні опери, ні комедії, маркіз про це згадав, і, щоб нагородити себе за втішне видовище видовищем корисним, він, волею випадку, сам і запросив маркізу оглянути природничий музей. Йому в цьому не відмовили, ви розумієте. От запрягли коні, от рушили вони, прибули до Королівського саду й змішалися з натовпом, на все роздивляючись і нічого не бачачи, як і інші.

Я забув, читачу, змалювати вам розташування трьох персонажів, що про них тут мова, — Жака, його пана та хазяйки; через цей огріх ви чули їхні слова, але їх самих не бачили; краще пізно, як нікóли. Пан у нічному ковпаку й халаті недбало розсівся з табакеркою в руці у великому м'якому кріслі, кинувши хустку до носа на його ручку. Хазяйка сиділа в глибині навпроти дверей коло столу, де перед нею стояла склянка. Жак сидів без ковпака праворуч, злігши лік-

тями на стіл і похиливши голову між двома пляшками; ще пара пляшок стояла коло нього долі.

— Вийшовши з музею, маркіз і його добра подруга почали гуляти по саді. Вони йшли першою алеєю, що праворуч від входу, близько шкілки, аж тут пані де-Ляпомрей здивовано скрикнула й сказала:

«— Я не помиляюсь, це, певно, вони; так, це вони і є.

Зразу вона покидає маркіза і йде назустріч нашим двом святобожницям. Д'Енон-дочка була чарівна в простому вбранні, яке, не спиняючи на собі погляду, скеровує всю увагу на особу.

«— Ах, це ви, пані!

«— Так, це я.

«— Як же ви ся маєте і що сталося з вами за цілу вічність?

«— Ви знаєте наші нещастя; мусіли скоритися їм і жити відлюдно, як то личить з нашим маленьким достатком, покинути світ, коли не можеш пристойно в ньому показуватись.

«— Але забути мене! Адже я не світська, і мені завжди доставало розуму вважати світ за такий гидкий, який він є.

«— Така вже невигода нестатків, що вони навіюють недовіру; убогі бояться бути набридливими.

«— Ви набридливими для мене! Така думка — суща образа.

«— Не моя тут провина, пані: я нагадувала про вас мамі разів кілька, але вона казала: пані де-Ляпомрей... про нас, доню, ніхто вже не думає.

«— Яка несправедливість! Сядьмо, поговорімо. Це — маркіз Арсізький, приятель мій, його присутність нам не заважатиме. Як панна виросла! Як покращала, відколи ми не бачились!

«— Наше становище тим добре, що звільняє нас від усього шкідливого для здоров'я: гляньте на її

обличчя, гляньте на її руки; ось чим завдячуєш поміркованому й правильному життю, сну, праці, спокійній совісті, а це вже щось...

Сіли, поговорили по-приятельськи. Д'Енон-мати говорила багато, д'Енон-дочка — мало. В обох їх тон був святобливий, але без пересади й маніжності. Задовго перед заходом сонця обидві наші святобожниці підвелися. На зауваження, що ще дуже рано, д'Енон-мати досить голосно сказала пані де-Ляпомрей на вухо, що вони мають ще виконати якісь благочестиві вправи і лишитися довше не можуть. Вони вже геть відійшли, коли пані де-Ляпомрей почала собі дорікати, що не спитала їхньої адреси й не дала їм своєї. «Колись я такого огріху не зробила б», додала вона. Маркіз побіг цей огріх виправити; вони вислухали адресу пані де-Ляпомрей, та хоч як маркіз напосідав, а їхньої не зміг дізнатися. Він не зважився запропонувати їм свою карету, хоч признався пані де-Ляпомрей, що йому хотілося зробити це.

Маркіз не проминув спитати в пані де-Ляпомрей. хто такі оті дві жінки.

«— То дві щасливіші від нас істоти. Ви гляньте, які вони напрочуд здорові! Які в них ясні обличчя! Яка невинність і пристойність говорить їхніми устами! Такого не побачиш і не почуєш у наших клубах. Ми жаліємо святенниць, святенниці нас жаліють, і, все зваживши, я схильна гадати, що вони мають рацію.

«— То чи не збираєтесь і ви, маркізо, зробитись святобожною?

«— Чому ні?

«— Стережіться, я не хочу, щоб наш розрив довів вас до такого.

«— І воліли б краще, щоб я відчинила двері графові?

«— Багато краще.

«— І ви мені радите це?

«— Не вагаючись...

«Пані де-Ляпомрей розповіла маркізові все, що було їй відомо про ім'я, місце народження, колишній стан і позов двох святобожниць, виявляючи до цього ввесь можливий інтерес та зворушення; потім додала:

«— Це дві винятково достойні жінки, зокрема дочка. Ви розумієте, що з таким обличчям тут не бракує нічого, коли захочеш його використати, але вони чесну скромність поставили над ганебний достаток; у них лишилося так тонко, що не знаю вже, як можуть вони існувати. Працюють день і ніч. Зносити вбогість, коли в ній народився, це безліч людей уміє, але перейти з розкоші до скрути, задовольнятися з найпотрібнішого, ще й мати втіху з того — цього я не розумію. Ось що робить релігія. Що б там не казали наші філософи, релігія річ гарна.

«— Надто для нещасних.

«— А хто ж не нещасний більше чи менше?

«— Ви робитесь святенницею, закладаюсь своїм життям.

«— Велика річ утратити його! Наше життя так мало важить, коли порівняти його до майбутньої вічності!

«— Але ви вже говорите, як проповідник.

«— Я говорю, як переконана жінка. От, маркізе, скажіть мені щиро: хіба не були б наші багатства нікчемним лахміттям у наших власних очах, якби ми були глибше перейняті чеканням благ іншого життя і страхом його? Погодьтесь, що то неймовірне навіженство — звести дівчину або заміжню жінку, важачи життям у її обіймах, і раптом упасти у вічну муку.

«— Проте, це щодня робиться.

«— Бо віри немає, легковажність.

«— Бо наші релігійні погляди мало впливають на наші звичаї. Але, друже, присягаюсь вам, що ви скільки духу простуєте до сповідальні.

«— Це найкраще, що я могла б зробити.

«— Та ви божеволієте! Перед вами ще двадцять років гарних грішків, не схибіть їх; а вже потім каятиметесь і хвалитиметесь цим біля ніг священика, якщо вам це до серця... Але поговорімо серйозно; ваша уява страшенно хмурніє, і це — наслідок огидної самоти, на яку ви знову прирікаєте себе. Послухайте мене, покличте якнайшвидше графчука; вам тоді не ввижатиметься ні чорт, ні пекло, і ви будете, як колись, чарівна. Ви боїтесь, щоб я не дорікав вам, як ми знову зійдемося; але, передусім, ми може й не зійдемося, а ви через недоречний острах позбавляєте себе найсолодшої втіхи; справді, честь бути кращою від мене неварта такої жертви.

«— Ви правду кажете, і не це мене стримує...

— Вони говорили ще багато дечого, не пам'ятаю вже.

Жак. Випиймо, хазяєчко, воно відсвіжує пам'ять.

Хазяйка. Випиймо... Пройшовши разів кілька алеями, пані де-Ляпомрей з маркізом сіли в карету. Пані де-Ляпомрей сказала:

«— Яка я проти неї стара! Коли воно приїхало до Парижу, було ж сущим пуп'янком.

«— Ви про дочку тієї дами, що ми зустріли на прогулянці?

«— Так. Це мов у саді — зів'ялі троянди поступаються місцем молодим. Ви придивились до неї?

«— Не проминув нагоди.

«— Як вона вам здається?

«— Це голова Рафаелової діви на тілі його Галатеї; до того ж, який ніжний голос!

«— Яка скромність у погляді!

«— Яка добропристойність у поводженні!

«— І в словах. Жадна дівчина не вразила мене цим так, як вона. Ось наслідок виховання.

«— Коли воно має собі добрий природний грунт.

Маркіз зсадив пані де-Ляпомрей коло її ганку, і пані де-Ляпомрей передусім поспішила засвідчити нашим двом святобожницям своє задоволення з того, як вони виконали свою ролю.

Жак. Якщо вони й далі так виконуватимуть, то хоч ви чортом будьте, пане маркіз Арсізький, а ногу собі зломите.

Пан. От би дізнатися, що вони задумали!

Жак. А мені прикро було б — це все зіпсувало б.

Хазяйка. З того дня маркіз став учащати до пані де-Ляпомрей, яка це помітила, але причини не спитала. Вона ніколи не говорила з ним перша про двох святобожниць, чекала, коли він сам про це заговорить, а маркіз завжди робив це нетерпляче й з кепсько вдаваною байдужістю.

Маркіз. Бачили ви своїх приятельок?

Пані де-Ляпомрей. Ні.

Маркіз. Знаєте, недобре це. Ви багата, вони в скруті, і ви не запросите їх навіть пообідати іноді!

Пані де-Ляпомрей. Я гадала, що пан маркіз краще знає мене. Кохання колись надавало мені чесног, а дружба тепер надає мені хиб. Я десять разів запрошувала їх, а ні разу їх не залучила. Вони відмовляються прийти до мене з чудних причин, а коли я їх відвідую, мушу покинути карету в кінці вулиці і йти пішки роздягнена, без рум'ян і діамантів. Не треба дуже дивуватись їхній підозріливості — через хибне знайомство вони можуть утратити прихильність добродійних осіб і позбутися допомоги. Мабуть, робити добро дорого коштує, маркізе!

Маркіз. Святобожницям зокрема.

Пані де-Ляпомрей. Бо те добро вони можуть утратити з найменшого приводу; якби люди знали, що я ними цікавлюся, незабаром сказали б: їх опікує пані де-Ляпомрей, вони нічого не потребують... От і кінець благодійству.

Маркіз. Благодійству!

Пані де-Ляпомрей. Атож, пане, благодійству!

Маркіз. Вони ваші знайомі і живуть з благодійства?

Пані де-Ляпомрей. Ще раз бачу, маркізе, що ви мене не любите і що частина вашої пошани спилила з коханням. Хто вам сказав, що ці жінки з моєї провини потребують парафіальної милостині?

Маркіз. Вибачте, пані, тисячу раз вибачте, я неправий. Але з якої рації відмовлятись від зичливості своєї приятельки?

Пані де-Ляпомрей. Ох, маркізе, де нам, світським людям, зрозуміти дражливу делікатність богобійних душ! По-їхньому, приймати допомогу від усіх без розбору не можна.

Маркіз. Цим вони позбавляють нас найкращого засобу спокутувати наші безумні розваги.

Пані де-Ляпомрей. Аж ніяк. Припустімо, наприклад, що пан маркіз Арсізький зворушився співчуттям до них — чому б йому не передати допомогу через більш достойні руки?

Маркіз. І менш певні.

Пані де-Ляпомрей. Це можливо.

Маркіз. Скажіть, якби я послав їм двадцять луї, ви гадаєте, вони відмовилися б?

Пані де-Ляпомрей. Я того певна; і хіба вам самим здалася б недоречною така відмова з боку матері, що має чарівну дочку?

Маркіз. Знаєте, мені хотілося б навідати їх.

Пані де-Ляпомрей. А звичайно. Маркізе, маркізе, стережіться: дуже вже це співчуття раптове й непевне.

Маркіз. У всякому разі, чи прийняли б вони мене?

Пані де-Ляпомрей. Безперечно, ні! Блиску вашої карети, одягу, слуг і чару вашої молодості задосить буде, щоб дати поживу сусідським пліткам і погубити їх.

Маркіз. Ви засмучуєте мене, бо, певна річ, такого

наміру я не маю. Отже, треба відмовитись від допомоги їм і побачення з ними.

Пані де-Ляпомрей. Звичайно.

Маркіз. А коли б я передав свою допомогу вами?

Пані де-Ляпомрей. Я не вважаю вашу допомогу за таку чисту, щоб брати на себе це доручення.

Маркіз. Це жорстоко!

Пані де-Ляпомрей. Атож, справді жорстоко.

Маркіз. Що за химери! Та ви жартуєте, маркізо! Дівчина, яку я бачив тільки раз...

Пані де-Ляпомрей. Але з небагатьох тих, кого не забувають, коли побачили.

Маркіз. Правда, такі обличчя переслідують.

Пані де-Ляпомрей. Стережіться, маркізе, ви собі біду готуєте; я волію краще застерегти вас від неї, ніж потім розраджувати. Не плутайте цю дівчину з тими, кого ви знали, вона до них неподібна; таких не спокусиш, не зведеш, не підійдеш до них, не заговориш і нічого від них не доб'єшся.

По цій розмові маркіз зненацька пригадав, що має пильну справу, раптово підвівся і пішов заклопотаний.

Довгий час не минало дня, щоб маркіз не навідував пані де-Ляпомрей; але він приходив, сідав і мовчав; пані де-Ляпомрей говорила сама; за чверть години маркіз підводився і йшов геть.

Після того настала майже місячна перерва, потім він з'явився знову, але сумний, зажурений, розбитий. Побачивши його, маркіза сказала:

« — Що це вам? Звідки ви? Невже ввесь цей час ви гуляли?

« — За малим не так, їйбогу! З розпачу я вдався в огидну розпусту.

Пані де-Ляпомрей. Як? З розпачу?!

Маркіз. Так, з розпачу.

За цим словом він почав мовчки туди й сюди походжати; підходив до вікон, дивився на небо, спи-

нявся перед пані де-Ляпомрей; ішов до дверей, гукав своїх слуг, нічого не казав їм, відсилав їх; вертався, знову підходив до пані де-Ляпомрей, хотів заговорити з нею, не зважувався; нарешті, пані де-Ляпомрей зглянулась і спитала:

« — Що це вам? Цілий місяць ви й очей не показували, а тепер з'явилися з обличчям мерця і блукаєте, як неприкаяний.

Маркіз. Не можу більше, мушу сказати вам усе. Дочка вашої приятельки глибоко вразила мене; я силкувавсь, як тільки міг, забути її, і чим більше силкувався, тим більше про неї згадував. Це янгольське створіння опанувало мене; зробіть мені важливу послугу.

Пані де-Ляпомрей. Яку?

Маркіз. Я доконечно мушу побачитися з нею і прошу у вас цієї ласки. Я їх вистежив шпиками. Вони ходять з дому тільки до церкви та з церкви додому. Десять разів навертався я пішки їм на дорозі, вони навіть не помітили мене, даремно тільки під їхніми дверима вистоював. Спочатку вони зробили мене розпусним, як сапажу[1], а потім святобливим, як янгол; півмісяця я не проминав жадної меси. Ох, друже, яке обличчя, яка вона прекрасна!..

«Пані де-Ляпомрей усе це знала.

— « Тобто, — сказала вона маркізові, — спробувавши всього, щоб вилікуватись, ви нічого не пожаліли, щоб збожеволіти, і в останньому вам пощастило?

Маркіз. Так пощастило, що й сказати годі. Хіба ви не зглянетесь надо мною і хіба не завдячу я вам щастям побачитися з нею?

Пані де-Ляпомрей. Нелегка це річ, але я спробую, тільки з однією умовою, а саме, що ви дасте спокій цим безталанницям і перестанете мучити їх. Не потаю

[1] Порода мавп. *Прим. пер.*

від вас, що вони з гіркотою писали мені про ваші пересліди, ось і лист...

Лист, що вона дала прочитати маркізові, був погоджений між ними. Його написала нібито д'Енондочка з наказу своєї матері, і в ньому доброчесно, ніжно, зворушливо, вибо́рно й розумно викладено все те, що могло запаморочити маркізові голову. Тому він кожне слово супроводив вигуком, кожне речення перечитував, плакав з радощів, казав пані де-Ляпомрей:

«— Погодьтеся ж, пані, що краще не можна написати!

— Погоджуюсь.

— І що від кожного рядка вас проймає захоплення і пошана до жінок такої вдачі!

— Так і мусить бути.

— Я додержу свого слова, але, благаю вас, не схибіть і ви свого.

Пані де-Ляпомрей. Справді, маркізе, я теж божевільна, як і ви. Певно, ви зберегли страшну владу надо мною, і це мене лякає.

Маркіз. Коли я побачу її?

Пані де-Ляпомрей. Не знаю. Передусім, треба подбати про те, щоб улаштувати справу й уникнути будь-якої підозри. Вони не можуть не знати ваших намірів; подумайте, як виглядатиме моя послужливість, коли вони уявлять собі, що я дію в згоді з вами... Але, між нами, маркізе, навіщо мені цей клопіт? Що мене обходить, чи ви любите, чи не любите, чи голову тратите? Заварили кашу, сами й їжте. Ви накидаєте мені надто дивну роль.

Маркіз. Я пропав, друже, якщо ви покинете мене! Не говоритиму вам про себе, це образило б вас, але заклинаю вас тими принадними й достойними особами, такими дорогими вам: ви мене знаєте, застережіть їх від безумств, на які я здатен. Я піду до них — атож, піду, попереджаю вас, виважу їхні двері, вдерусь до

них, сяду, не знаю, що вже казатиму та робитиму, адже від мого шаленства всього можна сподіватися...

— Ви зауважили, панове, — сказала хазяйка, — що від початку пригоди й до цієї хвилини маркіз Арсізький не сказав жадного слова, яке не було б для пані де-Ляпомрей ударом кинджала в серце. Вона стримувала своє обурення і гнів, тому відповіла маркізові тремтячим і уривчастим голосом:

«— Ваша рація. Ох, коли б мене так кохали, може бути.... Облишмо це... Діятиму я не для вас, але сподіваюся, пане маркізе, що ви хоч часу дасте мені.

Маркіз. Якмога менше, якмога менше.

Жак. Ох, хазяєчко, що за чортова жінка! Сам Люципер не гірший. Мені страшно, і мушу випити склянку, щоб заспокоїтися... Хіба ви дозволите мені пити самотою?

Хазяйка. Мені ж не страшно... Пані де-Ляпомрей гадала: «Я страждаю, але не сама. Жорстока людино, я не знаю, скільки триватимуть мої муки, але ти мучитимешся довіку!..» Вона з місяць тримала маркіза в чеканні обіцяного побачення, тобто дала йому часу настраждатись і добре сп'яніти, а щоб, мовляв, зм'якшити довге зволікання, дозволила йому говорити про свою пристрасть.

Пан. І говорячи, посилювати її.

Жак. Що за жінка! Що за чортова жінка! Хазяєчко, мені ще страшніше.

Хазяйка. Отож, маркіз щодня приходив до пані де-Ляпомрей поговорити, а вона вкінець збуджувала, роз'ятрювала й губила його влучними словечками. Він розпитував про батьківщину, родину, виховання, достаток і зруйнування цих жінок, раз-у-раз до цього повертався і ніяк не міг наслухатись та наспівчуватись. Маркіза звертала його увагу на те, як розвиваються його почуття, і призвичаювала маркіза до кінцевої

мети цих почуттів з тої приключки, щоб його, мовляв, залякати.

« — Стережіться, маркізе, — казала вона, — це заведе вас далеко; може настати день, коли моя дружба, яку ви так дивовижно зловживаєте, не буде вже мені вибаченням ні в моїх, ні в ваших очах. Величезні безумства, звичайно, щодня робляться, але я дуже боюсь, ви дістанете цю дівчину лише на умовах, які досі були вам не до смаку.

Коли пані де-Ляпомрей визнала, що маркіза вже добре підготовано для успіху її наміру, вона умовилася з двома жінками, що вони прийдуть до неї обідати, а з маркізом, що він нагодиться в сільському вбранні, щоб завести їх у оману; так і зробили.

« — Їли другу страву, коли доповіли про маркіза. Маркіз, пані де-Ляпомрей і обидві д'Енон чудово вдали замішання.

« — Пані, — мовив він до пані де-Ляпомрей, — я зараз тільки з маєтку; іти додому, де мене чекають лише ввечері, надто пізно, і я сподіваюсь, що ви не відмовите мені в обіді...

— А тим часом узяв стільця і сів до столу. Накриття маркізові поклали так, що він примістився поруч матері напроти дочки. Він подякував поглядом пані де-Ляпомрей за цю делікатну уважність. Після першої хвилини стурбованості наші дві святобожниці заспокоїлися. Пішла розмова, було навіть весело. До матері маркіз виявляв найбільшу уважність, до дочки — найстриманішу ввічливість. Трьох жінок потай дуже тішило маркізове силкування нічого не сказати й нічого не дозволити собі такого, що могло їх збентежити. Вони мали жорстокість три години вряд говорити з ним про благочестя, і пані де-Ляпомрей сказала йому:

« — Своїми словами ви складаєте чудесну похвалу вашим батькам; перша наука, одержана від них, не забувається ніколи. Ви розумієте всі тонкощі божествен-

ної любові, немов живилися самим тільки святим Франсуа Сальським. Чи не були ви трохи квієтистом?

«— Не пригадую вже...

— Нема що й казати, що наші святобожниці виявили в розмові ввесь свій чар, розум, звабливість і тонкість. Побіжно торкнулися й справи пристрастей, і панна Дюкенуа (то було її родинне прізвище) заявила, що є тільки одна небезпечна пристрасть. Маркіз погодився з нею. Між шостою і сьомою обидві жінки пішли, і затримати їх не можна було ніяким способом, бо пані де-Ляпомрей з пані Дюкенуа твердили, що передусім треба виконувати обов'язок, інакше гризота мало не щодня порушуватиме душевний спокій. От пішли вони, маркізові на превеликий жаль, і лишився маркіз насамоті з пані де-Ляпомрей.

Пані де-Ляпомрей. Ну, маркізе, адже дуже добра я? Знайдіть мені в Парижі іншу жінку, що таке зробила б!

Маркіз (кидаючись їй до ніг). — Визнаю це; такої, як ви, другої немає. Ваша доброта бентежить мене, ви в мене єдина справжня приятелька в світі.

Пані де-Ляпомрей. Чи певні ви, що завжди однаково цінитимете мою допомогу?

Маркіз. Я був би невдячною потворою, коли б збавив їй ціну.

Пані де-Ляпомрей. Змінимо тему. В якому стані ваше серце?

Маркіз. Признатися вам щиро? Мушу або мати цю дівчину, або загинути.

Пані де-Ляпомрей. Певна річ, матимете, але треба знати, як саме.

Маркіз. Побачимо.

Пані де-Ляпомрей. Маркізе, маркізе, я знаю вас, знаю їх: все вже видно...

Маркіз місяців зо два не з'являвся до пані де-Ляпомрей, і ось що він робив цей час. Він познайомився з духівником матері та дочки. То був приятель абатця,

про якого я казала вам. Цей священик, використавши всі лицемірні перешкоди, які тільки можна поставити безчесній інтризі, й продавши якнайдорожче святість свого служительства, здався на всі маркізові бажання.

— Першою мерзотністю слуги божого було відчужити кюре й переконати його, що ці дві піклованки пані де-Ляпомрей, одержуючи з парафії милостиню, відбивають її в убогих, нещасніших від них. Він мав на меті залучити їх до своїх намірів злиднями.

— Далі він узявся сіяти в сповідальні розбрат поміж матір'ю з дочкою. Коли мати скаржилася йому на дочу, він отяжчав доччині провини й роз'ятрував у матері злобу. Коли дочка скаржилась на матір, він закидав їй про те, що батьківська влада над дітьми обмежена і що, коли утиски материні дійдуть певного ступеня, не неможливо, мабуть, буде й звільнитися від такої тиранії. Потім наказував їй, яко спокуту, сповідатися частіше...

Іншим разом він говорив про її вроду, але спритно — це, мовляв, один з найнебезпечніших дарів, що бог міг дати жінці; про враження, яке вона справила на одну чесну людину, якої він не називав, але здогадатися було неважко. Потім починав про безконечне милосердя неба та про його поблажливість до провин, спричинених певними обставинами; про природну слабість, якій кожен знаходить пробачення в собі самому; про бурхливість і всезагальність певних нахилів, від яких не були вільні навіть найсвятіші люди. Тоді запитував, чи немає в неї бажань, чи не обзивається до неї темперамент снами, чи не хвилює її присутність чоловіків. Тоді порушував питання, поступитись чи опиратись мусить жінка закоханому чоловікові, накликаючи цим смерть і вічне прокляття на того, за кого Ісус Христос пролив свою кров, і не зважувався дати їй у цій справі якесь рішення. Після того глибоко зідхав, підводячи д'горі очі, й молився за спокій стривожених душ... Дів-

чина йому не заважала. Мати й де-Ляпомрей, яким вона точно переказувала слова духівника, підказували їй признання, які мусіли ще додати йому охоти.

Жак. Ваша пані де-Ляпомрей зла жінка.

Пан. Це легко сказати, Жак. А через що озлилась вона? Через маркіза Арсізького. Коли б він був такий, як присягався й мусів бути, ти не знайшов би в пані де-Ляпомрей ніякої хиби. Коли їхатимемо далі, ти будеш винуватити її, а я візьмусь обороняти. А того підлого спокусника-священика я тобі лишаю.

Жак. Це така лиха людина, що я, мабуть, після цієї справи більше вже не сповідатимусь. А ви, хазяєчко?

Хазяйка. А я собі й далі ходитиму до мого старенького кюре, адже він нецікавий і дослухається лише того, що йому кажеш.

Жак. Може вип'ємо за здоров'я вашого старенького кюре?

Хазяйка. Цей раз відповім вам, бо то добряга, — неділями й святами він не боронить дівчатам і хлопцям танцювати і дозволяє чоловікам та жінкам приходити до мене, аби тільки не впивались. За мого кюре!

Жак. За вашого кюре!

Хазяйка. Наші жінки не сумнівались, що слуга божий невдовзі спробує передати своїй покутниці листа; так воно й сталося, але як обережно! Він, мовляв, не знає, від кого той лист, він певен, що то від якоїсь добродійної та милосердної душі, яка дізналася про їхні злидні й пропонує їм допомогу, йому, мовляв, не раз уже траплялося доручати такі листи. До того ж, ви розсудлива, ваша мати обачна, і я вимагаю, щоб ви розпечатали конче тільки при ній. Панна Дюкенуа взяла листа й віддала його матері, а та негайно переслала його пані де-Ляпомрей. А вона, озброївшись цим папером, викликала священика, вичитала йому, як він того заслужив, і погрозилась повідомити його начальників, коли ще щонебудь про нього почує.

В тому листі маркіз, не жаліючи слів, вихваляв себе, вихваляв панну Дюкенуа, змальовував свою жагучу пристрасть і пропонував не абиякі умови, навіть викрадання.

Вичитавши священикові, пані де-Ляпомрей покликала до себе маркіза, сказала йому, яка його поведінка негідна порядної людини і до якої міри вона могла її скомпромітувати; показала йому листа й заявила, що вона змушена буде подати листа до суду або віддати його пані Дюкенуа, якщо з її дочкою трапиться якась голосна пригода.

«— Ах, маркізе, — сказала вона йому, — кохання псує вас. Нечесного ви роду, коли те, що збуджує до великого, навіює вам самі тільки неподобства. І що зробили вам ті бідні жінки, щоб до злиднів мати ще й недобру славу? Хіба мусите ви переслідувати ту дівчину тільки тому, що вона гарна й хоче лишитися доброчесною? Невже через вас їй доведеться зненавидіти один з найкращих дарів неба? І чим я заслужила бути вашою спільницею? Ну бо, маркізе, ставайте навколішки передо мною, перепросіть і заприсягніться, що дасте спокій моїм бідолашним приятелькам...

Маркіз пообіцяв нічого не починати без її згоди, але сказав, що ту дівчину мусить будь-що-будь мати.

На своєму слові маркіз не дуже твердо встояв. Якщо вже мати все знала, він, не вагаючись, звернувся до неї. Признавсь у своєму злочинному намірі, запропонував чималу суму й надії в майбутньому і долучив до листа скриньку з дорогим камінням.

Троє жінок зібрались на раду. Мати з дочкою схилялись до згоди, але іншої думки була пані де-Ляпомрей. Вона нагадала, яке слово вони дали їй, погрозилась усе викрити і, на превеликий жаль обом святобожницям, з котрих молодша відчепила з вух сережки, скриньку й листа відіслано назад з відповіддю, повною гордості й обурення.

Пані де-Ляпомрей поскаржилась маркізові на його непошану до своїх власних обіцянок. Він послався на неможливість звернутися до неї з таким непристойним дорученням.

«— Маркізе, маркізе, — сказала йому пані де-Ляпомрей, — я вже попереджала вас і ще раз кажу: ви не там, де вам хотілося б, але не час уже проповідувати, то були б пропащі слова—засобів більше немає...

Маркіз признався, що теж так гадає, і попросив у неї дозволу зробити останню спробу — записати на обох осіб значну ренту, поділити з двома жінками своє майно і зробити їх досмертними власницями: одну — своїх будинків у місті, а другу — на селі.

«— Робіть, — сказала йому маркіза, — я забороняю тільки насильство, але згадайте, друже, що честь і чеснота, коли вони справжні, неоцінні для тих, хто має щастя їх посідати. Вашим новим пропозиціям поведеться не краще, як і попереднім — я знаю тих жінок і можу поручитись за них.

Зроблено нові пропозиції. Знову порадились троє жінок. Мати з дочкою мовчки чекали вироку пані де-Ляпомрей. Вона якусь хвилину походжала, не мовлячи ні слова.

«— Ні, ні — сказала вона, — цього недосить для мого роз'ятреного серця.

І зразу вирекла відмову, і зразу обидві жінки вмилися слізьми, впали їй до ніг і заявили, яка то жахлива для них річ — відкидати величезний достаток, що вони могли прийняти без ніяких прикрих наслідків. Пані де-Ляпомрей відповіла їм сухо:

«— Чи не думаєте ви, що те, що роблю я, я роблю для вас? Хто ви такі? Що я вам винна? Що варт мені спровадити вас, одну й другу, назад у вашу картярню? Для вас пропонують забагато, а для мене — замало. Напишіть, пані, відповідь, що я продиктую вам, і відішліть її при мені...

Жінки вернулись додому налякані ще більше, ніж засмучені.

Жак. Чорт, а не жінка! Чого ж їй ще хочеться? Хіба збутися половини достатку мала кара за збайдужіння?

Пан. Жак, ви ніколи не були жінкою, тим більше порядною, і по своєму характеру судите про характер пані де-Ляпомрей. Знаєш, що я скажу тобі? Боюсь, що весілля маркіза Арсізького з хвойдою написане на небі.

Жак. Якщо написане, то так і буде.

Хазяйка. Маркіз не забарився з'явитись до пані де-Ляпомрей.

«— Ну, — сказала вона, — що ж ваші нові пропозиції?

Маркіз. Зроблені й відкинуті. Це завдає мені розпачу. Мені хотілося б вирвати з серця цю безталанну пристрасть, хотілося б саме серце вирвати, але не можу. Гляньте на мене, маркізо, — чи не вбачаєте ви між тією дівчиною і мною деякої подібності?

Пані де-Ляпомрей. Я про це вам нічого не казала, але помітила. Не про те мова — на що ви зважились?

Маркіз. Не можу ні на що зважитись. Мене бере бажання сісти в поштову карету і їхати, доки земля мене держатиме; через хвилину сили покидають мене, я ніби заклякаю, в голові туманіє, я дурію і не знаю, що почати.

Пані де-Ляпомрей. Подорожувати не раджу вам; не варт праці їхати до Вільжуїфа[1], щоб вернутись назад.

Другого дня маркіз написав маркізі, що виїздить до свого маєтку, пробуде там, скільки зможе, і благав її замовити за нього слово своїм приятелькам, якщо трапиться нагода; відсутній він був недовго: вернувся з наміром одружитися.

[1] Містечко за 8 кілометрів від Парижу. *Прим. пер.*

Жак. Жаль мені бідного маркіза.

Пан. Мені не дуже.

Хазяйка. Він заїхав до пані де-Ляпомрей. Її не було вдома. Вернувшись, вона застала маркіза в кріслі — він сидів, заплющивши очі й поринувши в найглибшу задуму.

«— А, ви тут, маркізе! Недовго ж чарувало вас село.

«— Ні, — відповів він, — мені скрізь недобре, і я приїхав, зважившись на найбільшу дурницю, яку тільки може зробити людина мого стану, віку й характеру. Але краще вже оженитися, ніж страждати. Я женюся.

Пані де-Ляпомрей. Справа поважна, маркізе, і потребує розваги.

Маркіз. Я не можу бути нещаснішим, ніж зараз, от і вся розвага.

Пані де-Ляпомрей. Ви можете помилятись.

Жак. Зрадниця!

Маркіз. Ось, нарешті, доручення, яке я можу, здається, чесно дати вам, мій друже. Побачтеся з матір'ю та дочкою, запитайте матір, розвідайте доччине серце і перекажіть їм мій намір.

Пані де-Ляпомрей. Обережніш, маркізе. Я вважала, що знаю їх досить для тих справ, які з ними мала; але тепер, коли йдеться про щастя мого друга, він дозволить мені придивитися до них ближче. Я зберу відомості в їхній провінції і обіцяю вам крок по кроку простежити їх за ввесь час їхнього перебування в Парижі.

Маркіз. Ці перестороги здаються мені доволі зайвими. Жінки, які бідують і не беруться на принаду, що я закидав їм, можуть бути лише винятковими створіннями. З моїми пропозиціями я здобув би й герцогиню. До того ж, хіба ви самі не казали мені...

Пані де-Ляпомрей. Так, я казала все, що вам завгодно, але з усім тим дозвольте мені уволити себе.

Жак. Собака! Мерзотниця! Скажена! І навіщо до такої жінки прив'язуватися?

Пан. А навіщо її зводити й покинути?

Хазяйка. Навіщо розкохати її з доброго дива?

Жак (показуючи пальцем на небо). — Ох, пане мій!

Маркіз. Чому б вам, маркізо, теж не одружитись?

Пані де-Ляпомрей. З ким, будь ласка?

Маркіз. З графчуком, він розумний, родовитий, багатий.

Пані де-Ляпомрей. А хто поручиться мені за його вірність? Чи не ви?

Маркіз. Ні. Але мені здається, що без чоловікової вірності легко обходяться.

Пані де-Ляпомрей. Згодна, але така вже я, мабуть, чудна, що ображаюсь цим; і мстива я.

Маркіз. Ну й помстилися б, це зрозуміло. А ми оселилися б у одному особняку й утворили б учотирьох найприємніше товариство.

Пані де-Ляпомрей. Все це чудово, але я заміж не виходжу. Єдиний, з ким я, може бути, одружилася б...

Маркіз. То я?

Пані де-Ляпомрей. Тепер можу признатися в цьому без наслідків.

Маркіз. А чому було не сказати мені?

Пані де-Ляпомрей. Випадково я зробила добре. Та, кого ви матимете, всіма сторонами пасує до вас краще від мене.

Хазяйка. Пані де-Ляпомрей зібрала відомості так точно й швидко, як сама схотіла. Атестації вона подала маркізові найпохвальніші — як паризькі, так і провінціальні. Але зажадала в маркіза ще півмісяця, щоб усе знову перевірити. Ці півмісяця здалися йому вічністю; зрештою, маркіза була змушена поступитись його нетерпінню й благанням. Перша зустріч відбувається в її приятельок; все полагоджується, оголо-

шують оклик, підписують контракт; маркіз дарує пані де-Ляпомрей чудового діаманта, і шлюб узято.

Жак. Які підступи, яка помста!

Пан. Незрозуміла річ!

Жак. Звільніть мене від клопоту першої шлюбної ночі, і досі я ще великого лиха не бачу.

Пан. Мовчи, ледащо!

Хазяйка. Шлюбна ніч минула якнайкраще.

Жак. А я думав...

Хазяйка. Думайте про те, що сказав вам зараз пан... — І, говорячи так, вона посміхалась, а посміхаючись, провела рукою Жакові по обличчю і вщипнула його за ніс... — Але другого дня...

Жак. Хіба другого дня було не так, як напередодні?

Хазяйка. Не зовсім. Другого дня пані де-Ляпомрей прислала маркізові записку, якою запрошувала його прийти до неї якнайшвидше у пильній справі. Маркіз не дав себе чекати.

Його прийняли з обличчям, що палало обуренням; мова до нього була коротка, ось вона:

— Навчіться знати мене, маркізе. Якби інші жінки з самоповаги були теж такі, як я, злостиві, подібних до вас поменшало б. Ви здобули чесну жінку, але не зуміли зберегти її; та жінка — я; вона помстилася над вами, добравши вам гідну вас дружину. Вийдіть геть і підіть на вулицю Траверсьєр у Гамбурзький готель — там вам розкажуть, яким брудним ділом займалася ваша дружина й теща десять років під прізвищем д'Енон.

Годі описати здивування і гнів бідного маркіза. Він не знав, що думати, але його непевність не тривала довше, ніж треба часу, щоб переїхати з кінця в кінець міста. Додому він не вертався цілий день, блукав вулицями. Теща з дружиною здогадувались уже, що сталося. При першому ж ударі молотка теща втекла до свого покою й замкнулась, дружина чекала його

сама. Коли ввійшов її чоловік, вона прочитала в нього на обличчі всю лють, що опанувала його. Вона впала йому до ніг, припала лицем до підлоги, мовчала.

«— Забирайтесь, негіднице! — сказав він їй.—Геть від мене!..

Вона хотіла підвестися, але знову впала ницьма, простягнувши долі руки між ноги маркізові.

«— Пане, — сказала вона, — стопчіть мене під ноги, розчавте мене, я заслужила; зробіть зо мною, що знаєте, але згляньтесь над моєю матір'ю!..

«— Забирайтесь, — провадив маркіз, — забирайтесь! Досить і ганьби, якою ви вкрили мене, не доводьте до злочину...

Бідне створіння не зрушилось і нічого не відповіло. Маркіз сів у крісло, затуливши обличчя руками й майже похилившись на своє ліжко, тільки рикав урядигоди, не дивлячись на неї:

— Забирайтесь!..

Мовчанка й нерухомість нещасної здивували його; він проказав ще голосніше:

— Забирайтесь, хіба не чуєте?..

Потім нахилився, шарпнув її грубо й побачив, що вона непритомна, мало не мертва; тоді взяв її за стан, поклав на канапу й якусь хвилину дивився на неї поглядом, що в нім по черзі світилося співчуття і гнів. Подзвонив, прийшли слуги; він гукнув покоївок і сказав їм:

— Візьміть пані, їй недобре; віднесіть її до покою і допоможіть їй...

Невдовзі він послав потай довідатись про її стан. Йому сказали, що після першої млості вона опритомніла, але знову впадає в непам'ять так часто й надовго, що ручатися ні за що не можна. За годину-дві він знову послав потай довідатись про неї. Йому сказали, що вона задихається і що її напала така гикавка, аж у дворі чути. За третім разом, уже вранці, його по-

відомили, що вона дуже плакала, гикавка втишилась, і вона сама ніби задрімала.

Наступного дня маркіз звелів запрягти коні й зник на півмісяця, невідомо куди. Проте, перед від'їздом він настачив матері з дочкою всього потрібного й сказав слухатися пані, як себе самого.

Цей проміжок часу дві жінки прожили вдвох на самоті, але між собою майже не розмовляли; дочка ридала, скрикувала іноді, рвала на собі волосся, заломлювала руки, а мати не зважувалась підійти і розрадити її. Одна була образом розпуки, друга — запеклості. Не раз казала дочка матері:

— Ходімо звідци, мамо, рятуймося.

А мати раз-у-раз противилась цьому й відповідала:

— Ні, доню, треба лишитись, треба побачити, що буде далі; не вб'є ж він нас...

— Ох, коли б то воля божа була, щоб уже вбив!..

Мати відказувала їй:

— Краще б мовчали ви, ніж отакі дурниці плести.

Вернувшись, маркіз зачинився в кабінеті й написав два листи, один — дружині, другий — тещі. Теща того самого дня виїхала і вступила до кармелітського манастиря в сусідньому місті, де кілька день тому померла. А дочка прибралась і почвалала до чоловікових покоїв, куди він, певно, наказав їй прийти. Біля дверей упала зразу навколішки.

— Підведіться... — сказав їй маркіз.

Замість того вона присунулась до нього на колінах, тремтіла всім тілом, була розпатлана, вся трохи нахилилась уперед, простягнувши до нього руки, підвівши голову, втупивши погляд у його очі, обливаючись слізьми.

— Мені здається, — сказала вона, уриваючи кожне слово риданням, — що ваше справедливо обурене серце зм'якшилося і що згодом я, може бути, здобуду ласку.

На бога, пане, не поспішайте прощати мене. Чесних дівчат стільки стало безчесними жінками, що я, може, буду за приклад протилежного. Я ще негідна, щоб ви наблизились до мене; почекайте, дайте мені тільки надію на прощення. Тримайте мене віддалік себе; ви побачите мою поведінку і зважите її; я тисячу разів надмірно, надмірно буду щаслива, коли ви зволите іноді покликати мене! Призначіть у своєму домі темний куток, де мені жити, і я житиму там неремстиво. Ох, якби я могла вирвати з себе ім'я і титул, що мене примусили вкрасти, і після того померти, ту ж мить ви були б задоволені! Я через слабість, через звабу, покору та загрози допустилася ганебного вчинку, але не думайте, пане, що я зла; ні, не така я, бож, не вагаючись, стала перед вами, коли ви покликали мене, і зважуюсь тепер підвести до вас очі й говорити до вас. Ох, коли б ви могли читати в глибині мого серця і бачити, які далекі від мене мої колишні провини, які чужі мені звичаї подібних до мене! Зіпсуття пройшло по мені, але до мене не пристало. Я себе знаю і віддаю собі належне в тому, що своїми нахилами, почуттями і вдачею я народилася гідною честі бути вашою. Ох, коли б мені вільно було бачити вас, варт було лише одне слово сказати, і, гадаю, мені достало б сміливості зробити це. Розпорядіть мною, пане, як знаєте; гукніть ваших людей, хай здеруть з мене одіж, хай викинуть мене вночі на вулицю, на все погоджуюсь. Хоч яку долю ви призначите мені, я скоряюся — сільська глушина, манастирський морок можуть навіки заховати мене від ваших очей: скажіть, і я піду. Ваше щастя ще не без вороття утрачене, ви зможете забути мене...

« — Підведіться — ніжно сказав їй маркіз, — я простив вас. Навіть у хвилину образи я шанував у вас свою дружину; з моїх уст не вийшло жадного слова, яке принизило б її, або, щонайменш, я в цьому каюся і заявляю, що вона не почує жадного, яке принизить її,

коли пам'ятатиме, що свого чоловіка не можна зробити нещасним, самій не ставши нещасною. Будьте чесна, будьте щаслива і дбайте, щоб я теж таким був. Підведіться, прошу вас, дружино моя, підведіться й обійміть мене; підведіться, пані маркізо, то не ваше місце; підведіться, пані Арсізька...

Поки він казав це, вона стояла, затуливши рукою обличчя й прихиливши голову маркізові до колін, але на слові «дружина», на слові «пані Арсізька» раптово підвелася, кинулась до маркіза, пригорнулась до нього, ледве дихаючи від болю та радості; потім відірвалась від нього, кинулась додолу й поцілувала йому ноги.

«— Я ж простив вас, — сказав маркіз, — і сказав вам це, а бачу, що ви не вірите.

«— Так і мусить бути, я не повірю цьому ніколи.

Маркіз додав:

«— Справді, я, мабуть, не каюся, і та Ляпомрей, замість помститися, зробила мені велику послугу. Ідіть, одягніться, дружино, а я тим часом подбаю про ваші скрині. Ми поїдемо до мого маєтку і лишимось там, аж поки зможемо з'явитись у місті без наслідків для вас і для мене...

І в столиці їх не було майже три роки.

Жак. Закладаюсь, що ті три роки змигнули, як один день, і що маркіз Арсізький був найкращим у світі чоловіком і мав найкращу в світі жінку.

Пан. А я не зовсім; не знаю, правда, чому; бо я не був задоволений цією дівчиною протягом усіх заходів пані де-Ляпомрей та її матері. Ні хвилини страху, ні якоїсь ознаки непевності, ні мук совісті. Я бачив, що вона без ніякої огиди погоджується на цю довгу бридоту. Все, чого від неї жадали, вона завжди робила не вагаючись; ходить сповідатися, причащається, дурить релігію та її служителів. Вона здалась мені такою самою облудною, зневажною і злою, як і тих двоє... Ви досить добре розповідаєте,

хазяєчко, але ще не зглибили драматичного мистецтва. Як би ви хотіли, щоб ця дівчина зацікавлювала, треба було надати їй щирості і показати нам її невинною і вимушеною жертвою своєї матері та де-Ляпомрей; треба було, щоб її найжорстокішим поводженням, мимо її волі, присилували сприяти цілий рік низці безнастанних злочинств; треба було отак підготувати замирення цієї жінки з чоловіком. Коли на кін виводять персонаж, він мусить мати єдину роль, а то я спитаю вас, чарівна хазяєчко, чи дівчина, що накладає з двома негідницями, є та сама жінка, що благає навколішках свого чоловіка? Ви згрішили проти правил Арістотеля, Горація, Віда й Боссю.

Хазяйка. Не знаю я ні горбатого[1], ні рівного, розказала вам, як воно було, нічого не проминула, нічого не додала. Хто знає, що діялося в цієї дівчини в серці і чи не сушила її туга тоді, як вона, здається нам, діяла так легковажно.

Жак. Цей раз, хазяєчко, я мушу пристати на думку мого пана, який простить мені це, бо так буває дуже рідко; а також на думку його Боссю, якого я не знаю, і інших названих ним добродіїв, яких я не знаю і поготів. Якби панна Дюкенуа, колишня д'Енон, була гарна дівчина, це давалося б бачити.

Хазяйка. Гарна дівчина чи ні, а жінка чудова; чоловік з неї задоволений, як король, і не проміняв би її ні на кого в світі.

Пан. З чим і вітаю його: він був більш щасливий, ніж розважливий.

Хазяйка. А я бажаю вам доброї ночі. Вже пізно, а я мушу остання лягати й перша вставати. Кляте діло! Добраніч, панове, добраніч! Я пообіцяла вам, не знаю з якої нагоди, історію кумедного одружіння і, гадаю, свого слова додержала. Пане Жак, вам, мабуть, не-

[1] Гра словами: Боссю (Bossu) — горбатий. *Прим. пер.*

важко буде заснути, бо очі ваші вже зовсім стуляються. Добраніч, пане Жак!

Пан. Ну, хазяєчко, а ваших пригод так і не можна дізнатися?

Хазяйка. Ні.

Жак. Скажена ж у вас охота до оповідань!

Пан. То правда; вони повчають і розважають мене. Добрий оповідач — рідка людина.

Жак. Саме через це я й не люблю оповідань, якщо тільки не я їх розказую.

Пан. По-твоєму краще розказувати погано, ніж мовчати.

Жак. То правда.

Пан. А по-моєму краще слухати погане розказування, ніж нічого не слухати.

Жак. Тому й зручно нам удвох.

Не знаю, де був розум у хазяйки, Жака та його пана, якщо вони так і не добрали нічого сказати на користь панни Дюкенуа, хоч сказати було що. Хіба дівчина перед розв'язкою розуміла щонебудь у хитрощах пані де-Ляпомрей? Хіба не воліла вона краще прийняти пропозиції маркізові, ніж його руку, і бути йому коханкою, а не дружиною? Хіба не була вона ввесь час під маркізиними загрозами й деспотизмом? Чи можна ганити її за її страшну огиду до безчесного становища? І коли з більшою пошаною поставитись до цього її почуття, то чи можна вимагати від неї великої делікатності й сумлінності у виборі засобів, щоб урятуватися з того становища?

І ви гадаєте, читачу, що апологію пані де-Ляпомрей важче скласти? Може, вам приємніш було б почути з цього приводу висловлювання Жака та його пана, але вони мають говорити про стільки цікавіших речей, що, мабуть, цією річчю знехтують. Дозвольте ж мені до неї взятись на хвилину.

Ви лютуєте на саме ім'я пані де-Ляпомрей і скрикуєте: «Ах, жахлива жінка! Ах, лицемірка! Ах, негідниця!..» Не треба вигуків, не треба гніву, не треба впередженості: поміркуймо. Щодня робляться ще гірші вчинки і без ніякого хисту. Ви можете ненавидіти пані де-Ляпомрей, можете боятися її, але ви її не зневажатимете. Її помста люта, але ніяким корисливим мотивом не заплямована. Вам не сказали, що вона шпурнула маркізові межі очі чудовий діамант, що він подарував їй, але вона зробила це, я знаю це з найпевніших джерел. Не йшлося ж ні про збільшення її достатку, ні про здобуття якоїсь почесті. Як! Коли б ця жінка таке вчинила, щоб дістати чоловікові нагороду по службі; коли б вона ославила себе з міністром чи навіть секретарем задля ордена чи полковництва, або з охоронцем бенефіцій задля багатого абатства, це здалося б вам річчю простою, за вами був би звичай; а коли вона мститься за віроломство, ви проти неї обурюєтесь, не помічаючи того, що її злостивість вас уражає або тому, що ви нездібні так глибоко почувати, або тому, що ви майже зовсім не шануєте жіночу чесноту. Чи подумали ви хоч трохи, скільки жертов принесла пані де-Ляпомрей задля маркіза? Не казатиму вже про те, що її гаманець був відкритий для нього при всякій нагоді і що кілька років він не мав ні дому, ні столу, крім як у неї — на це ви похитаєте головою; але вона пристосувалась до всіх його вибаганок, до всіх його смаків; щоб подобатись йому, вона перевернула ввесь план свого життя. Чистотою своїх звичаїв вона здобула в світі найвищу повагу — і вона принизилась до загального рівня. Коли вона прихилилась до впадання маркізового, про неї сказали: «Нарешті чудесна пані де-Ляпомрей зробила так, як кожна з нас»... Вона помічала навколо себе іронічні зідхання, чула жарти і часто червоніла від них та спускала очі; вона випила ввесь келіх гіркоти, приготований жін-

кам, що своєю доброзвичайністю надто довго були сатирою на нестатечність свого оточення; вона знесла ввесь ганебний галас, яким мстяться необачні недоторки, що вдають чесність. Вона була гонориста і краще померла б від горя, ніж після осудовища порушеної чесноти зазнати ще й посміховища покинутої жінки. Вона була в літах, коли втрата коханця вже невиправна. Таку вже мала вдачу, що ця подія засуджувала її на нудьгу й самотність. Чоловік пронизує другого кинджалом за якийсь рух, за якусь брехню, а чесній жінці, загубленій, ославленій і зрадженій, не дозволено штовхнути зрадника в обійми куртизанки? Ох, читачу, ви дуже легковажні в своїй хвалі й дуже суворі в своїй осуді. Але, скажете ви мені, ще більш, як самою помстою, я дорікаю маркізі способом цієї помсти. Мені дика така довготривала злостивість, плетиво облуди та брехні, що тягнеться мало не рік. Мені, Жакові, його панові й хазяйці так само. Але ви все прощаєте першому порухові, а я скажу вам, що коли перший порух у інших короткий, то в пані де-Ляпомрей і жінок її вдачі він довгий. Їхня душа іноді ціле життя лишається мов би в першій хвилині образи, і що в цьому недоречного, що в цьому несправедливого? Я вбачаю в цьому лише менш буденну зраду і цілком схвалив би закон, що присуджував би куртизанкам того, хто звів і покинув чесну жінку, безличного чоловіка — безличним жінкам.

Поки я розважаю, Жаків пан хропе так, ніби він чує мене, а Жак, що йому м'язи на ногах відмовлялися служити, никає по кімнаті босоніж, у сорочці, перекидає все, що йому трапляється, і розбуджує свого пана, що каже йому з-за заслони:

— Ти п'яний, Жак.

— Або замалим не п'яний.

— О котрій годині ти надумав лягати?

— Зараз, пане, але тут є... тут є...,

— Що там є?

— Недопиток у пляшці, а він же видхнеться. Я терпіти не можу недопитих пляшок; коли б ліг, воно б пахтіло мені, а щоб не дати мені заснути, більшого й не треба. Наша хазяйка, їйбогу, чудова жінка, її шампанське — чудове вино, і шкода було б дати йому видхнутись. Ось зараз його сховаємо... і воно не видихатиметься...

Отак белькотячи, Жак, босоніж, у сорочці хильнув двічі-тричі без розділових, мовляв він, знаків, тобто з пляшки в склянку, а із склянки в рот. Є дві версії про те, що сталось після того, як погасили світло. Одні твердять, що він почав мацати вздовж стін, не здоліючи знайти ліжко, і казав:

— Їйбогу, його немає, а якщо воно і є, то мені на небі написано не знайти його; так чи так, а треба без нього обійтися, — і він вирішив лягти на стільцях.

Інші ж твердять, що йому на небі було написано перечепитися через стільці, впасти на підлогу та долі й лишитись. Завтра чи позавтра ви на свіжу голову виберете з цих двох версій ту, що більше вам підходить.

Обидва наші подорожні, облігшись нерано ще й з гарячою від вина головою, спали до пізнього ранку — Жак долі або на стільцях, як до вподобаної вами версії, а пан вигідніше — на ліжку. Прийшла хазяйка й повідомила їх, що надворі хмарно, що, коли й дозволить їм погода вирушити в дорогу, вони мусітимуть або важити своїм життям, або спинитись через повінь на річці, яку їм треба переїхати, і що кілька вершників, які не схотіли послухати її, змушені були вернутись назад. Пан спитав Жака:

— Що ж нам робити?

Жак відповів:

— Поснідаємо спочатку з хазяєчкою, а там видно буде.

Хазяйка побожилася, що це мудра думка. Подали сніданок. Хазяйка нічого кращого не бажала, як бути веселою, і Жаків пан був не від того, але Жакові нездужалось; він їв неохоче, не пив, мовчав. Найгірший був якраз останній симптом, наслідок лихої ночі й лихого ліжка. Він скаржився на біль у тілі, а його хрипкий голос свідчив про біль і в горлі. Пан порадив йому лягти, та він не схотів ніяк. Хазяйка пропонувала йому юшку з цибулею. Він попросив запалити в кімнаті, бо його морозило, приготувати йому вивар і принести йому пляшку білого вина — все це негайно виконано. Ось пішла хазяйка, лишилися Жак із паном удвох. Пан підходив до вікна, казав: «що за бісова негода!», дивився на годинника (бо тільки своєму він довіряв), котра воно година, нюхав табаку, знов починав те саме, щоразу скрикуючи: «що за бісова негода!», та казав до Жака:

— Чудова нагода почати далі й закінчити історію твого кохання! Але про кохання і про інше погано розказувати, коли нездужаєш. Подивись, помацай себе; якщо можеш продовжувати, — продовжуй, а ні, то випий вивару й спи.

Жак заявив, що мовчати йому нездорово, що він тварина балакуча і що головна, найдорожча перевага його становища — це вільна змога надолужити ті дванадцять років, що він прожив із затичкою в свого діда, царство йому небесне.

Пан. То говори, адже це обом нам за втіху. Ти спинився на якійсь, не пам'ятаю вже, нечесній пропозиції хірургової дружини; здається, мова була про те, щоб вигнати з замку лікаря і посадити натомість її чоловіка.

Жак. Я зараз, одну хвилинку, будь ласка. Промочимо горлянку.

Жак насипав у велику склянку вивару, долив білим вином і випив. Цього рецепта він дізнавсь від свого капітана, і пан Тіссо[1], що дізнавсь його від Жака, рекомендує його в своєму трактаті про народні хвороби. Біле вино, казав Жак і пан Тіссо, є сечегінне, воно перебиває нудкість вивару, підтримує міць шлунку й нутрощів. Випивши склянку вивару, Жак повів далі:

— Ось вийшов я з хірургової хати, сів у карету, прибув до замку, а там усі замчани мене обступили.

Пан. Хіба тебе там знали?

Жак. Напевне! Пригадуєте ту жінку, що з глеком олії?

Пан. А якже!

Жак. Та жінка була на послугах в управителя та слуг. Жанна розголосила по замку про мій великодушний вчинок; моє добродійство дійшло до панових вух, розказали йому й про побої, якими те добродійство нагороджено на великому шляху. Він наказав розшукати мене й приставити до нього. От я й з'явився. Дивляться на мене, розпитують, дивуються. «Помістіть його вигідно, — сказав пан своїм людям, — і щоб йому нічого не бракувало. — А домовому хірургові: — «Ви ж пильно його одвідуйте»... Все це виконано точка в точку. Ну, пане мій, чи ж знає хто, що на небі написано? Хай кажуть тепер, що добре чи зле віддавати свої гроші, що то нещастя бути побитому... Коли б не ці дві події, пан Деглан ніколи не почув би про Жака.

Пан. Пан Деглан, мірмонський дідич! Так ти в Мірмонському замку? В мого давнього приятеля, в батька пана Деформа, управителя провінції?

Жак. Суща правда. А чорнява дівчина з легким станом та чорними очима...

[1] Швейцарський лікар кінця XVIII ст., автор дуже популярного «Порадника народові про здоров'я». *Прим. фр. вид.*

Пан. Це Деніза, Жаннина дочка?

Жак. Вона сама.

Пан. Маєш рацію, це одне з найкращих і найчесніших створінь на двадцять льє навкруги. Я і більшість тих, хто бував у Дегглановому замку, все пускали в діло, щоб звабити її, та тільки ж надаремно; кожен з з нас ладен був зробити найбільші дурниці, аби з нею поженихатись.

Тут Жак перестав говорити, а пан спитав його:

— Про що ти думаєш? Що робиш?

Жак. Молюся.

Пан. Хіба ти молишся?

Жак. Іноді.

Пан. Як же ти молишся?

Жак. Молюся: «Який би не був ти, що створив великий сувій і своїм пальцем накреслив усе написане на небі, ти споконвіку знав, чого я потребую; хай буде воля твоя, амінь».

Пан. Хіба гірше було б, якби ти помовчав?

Жак. Може так, може ні. Я молюся про всяк випадок; і хоч що мені трапиться, я не радію і не нарікаю, якщо паную над собою, алеж я непослідовний і шалений, забуваю свої засади й науку мого капітана й сміюся та плачу, як дурень.

Пан. А твій капітан хіба не плакав і не сміявся ніколи?

Жак. Рідко... Одного ранку Жанна привела до мене Денізу й сказала спочатку до мене: «От ви, пане, в гарному замку, де вам буде трохи краще, як у вашого хірурга... Надто ж напочатку — о, вас доглядатимуть чудово! Але я знаю слуг, бо давно вже живу тут; помалу їхній щирий запал прохолоне. Пани про вас не думатимуть, і якщо хвороба ваша задляється, про вас забудуть, так забудуть, що коли вам спаде на думку померти з голоду, то вам у цьому поталанить»... Потім звернулась до дочки: «Слухай, Денізо, я хочу, щоб

ти навідувала цю чесну людину чотири рази на день — уранці, в обід, о п'ятій годині і коли вечеря. Хочу, щоб ти слухалася його, як мене. І ти мого слова пильнуй».

Пан. А знаєш, що сталося з бідним Дегланом?

Жак. Ні, пане; але коли не здійснились йому мої побажання благоденства, то не тому, що були вони нещирі. Адже він віддав мене командорові де-Лабуле, що загинув по дорозі до Мальти; а командор де-Лабуле віддав мене своєму старшому братові, капітанові, що, мабуть, помер тепер від фістули; а цей капітан віддав мене своєму найменшому братові, тулузькому генеральному адвокатові, що збожеволів і родина замкнула його. А пан Паскаль, генеральний тулузький адвокат, віддав мене графові де-Турвіль, що волів краще відростити собі бороду в капуцинській рясі, ніж важити своїм життям; а граф де-Турвіль віддав мене маркізі дю-Беллуа, що втекла до Лондону з одним чужоземцем; а маркіза дю-Беллуа віддала мене одному з своїх кузенів, що розорився через жінок і потрапив на острови; а цей кузен порекомендував мене панові Еріссану, лихвареві з фаху, що порядкував коштами пана Рюзе, доктора Сорбонни, який приставив мене до панни Ісле́н, що ви утримували й що примістила мене до вас, кому я завдячуватиму шматком хліба на старості, бож ви пообіцяли мені це, якщо я щиро прихилюсь до вас, а воно не скидається на те, щоб ми розлучились. Жака створено для вас, а вас створено для Жака.

Пан. Але ти, Жак, у багатьох домах побував за досить короткий час.

Жак. То правда; мене іноді вигонили.

Пан. Чому?

Жак. Бо я балакуном народився, а всі ті люди вимагали мовчанки. Не те що ви — ви другого ж дня попрощалися б зо мною, якби я мовчав. У мене якраз

такий порок, що до вас пасує. Але що ж сталося з паном Дегланом? Розкажіть мені, поки я зготую склянку вивару.

Пан. Ти жив у його замку й нічого не чув про його пластер?

Жак. Ні.

Пан. Ця пригода хай буде на дорогу, а друга пригода коротка. Він забагатів на грі. Зійшовся він з жінкою, яку ти міг бачити в замку, жінкою розумною, але поважною, мовчущою, чудною і жорстокою. Одного разу ця жінка сказала йому: «Або ви мене любите більше, як гру, — тоді дайте мені слово честі, що не гратимете ніколи; або ви гру любите більше від мене,— тоді не говоріть мені про своє кохання і грайте досхочу»... Деглан дав слово честі, що більше не гратиме. «Ні по великій, ні по малій?» — «Ні по великій, ні по малій». Років з десять прожили вони вкупі в замку, який ти знаєш, аж ось Деглан, поїхавши до міста в грошовій справі, мав нещастя зустріти в свого нотаря одного з своїх колишніх партнерів у брелані[1], який затяг його обідати до картярні, де він одним заходом програв увесь свій достаток. Його коханка була невблаганна; вона була багата, призначила Дегланові маленьку пенсію і розлучилася з ним назавжди.

Жак. Мені дуже прикро, то була порядна людина.

Пан. Як горло?

Жак. Зле.

Пан. Бо ти говориш багато, а п'єш недосить.

Жак. Бо не люблю вивару, а люблю говорити.

Пан. Ну, Жак, от ти в Деглана, коло Денізи, і мати дозволила Денізі навідувати тебе щонайменше чотири рази на день. Крутійка! Уподобати якогось Жака!

[1] Картярська гра. *Прим. пер.*

Жак. Якогось Жака! Якийсь Жак, пане, така людина, як і хто інший.

Пан. Помиляєшся: якийсь Жак не така людина, як хто інший.

Жак. Він іноді кращий від кого іншого.

Пан. Жак, ви забуваєтесь. Вертайтесь до історії вашого кохання і пам'ятайте, що ви були й будете завжди лише якимсь Жаком.

Жак. Якби в халупі, де ми застали шахраїв, Жак не показав себе трохи кращим від свого пана...

Пан. Жак, ви нахаба, ви зловживаєте мою доброту. Якщо я мав дурість змінити ваше місце, то зумію й назад вас поставити. Жак, заберіть свою пляшку й казанок і йдіть униз.

Жак. Це ви тільки так кажете, пане; мені добре тут і вниз я не піду.

Пан. А я тобі кажу, що підеш.

Жак. Я певен, що ви нещиро кажете. Як же це, пане, ви десять років привчали мене жити вкупі по-товариському...

Пан. Я хочу припинити це.

Жак. Терпіли всі мої зухвальства...

Пан. Більш не хочу терпіти.

Жак. Садовили мене поруч себе до столу, називали своїм другом...

Пан. Ви не знаєте, що то значить — друг, — коли ним начальник називає підлеглого.

Жак. І коли всі знають, що ваші накази ламаного шеляга не варті, якщо їх не ствердить Жак; коли ваше ім'я так з моїм зліпилося, що одне без одного ніколи не вживається і всі кажуть — Жак та його пан, — тепер ви раптом хочете розлучити їх! Ні, пане, цього не буде. На небі написано, що поки житиме Жак і поки житиме його пан і навіть коли вони помруть обидва, люди казатимуть: Жак та його пан.

Пан. А я кажу, Жак, щоб ви йшли вниз і щоб ішли зараз же, бо я вам наказую це.

Жак. Накажіть, пане, щось інше, коли хочете, щоб я послухався.

Тут пан Жаків підводиться, бере його за петельки й каже йому поважно:

— Ідіть униз.

Жак холодно відповідає йому:

— Не піду.

Пан трусить його дуже, каже йому:

— Ідіть униз, мугирю, слухайтесь мене!

Жак відказує йому ще холодніше:

— Мугир, скільки вам завгодно, але мугир не піде. Слухайте, пане, в мене душа, як то кажуть, не в п'ятах. Даремно ви розпалюєтесь. Жак лишиться там, де він є, і вниз не піде.

А потім Жак та його пан, що досі стримувались, скипають обидва разом і починають на все горло кричати:

— Ти підеш!

— Не піду!

— Ти підеш!

— Не піду!

На цей галас прийшла хазяйка і запитала, в чому річ; але вони не зразу відповіли їй, кричали далі:

— Ти підеш!

— Не піду!

Потім пан, розпачливо походжаючи по кімнаті, почав бурчати:

— Чи ви бачили колинебудь щось подібне?

Хазяйка стояла спантеличена:

— Та що у вас сталося, панове?

Жак до хазяйки незворушно:

— Панові в голові замакітрилось, божевільний він.

Пан. Ти хочеш сказати — дурний?

Жак. Як вам завгодно.

Пан до хазяйки:

— Ви чули?

Хазяйка. Він неправий; але спокій, спокій! Кажіть один і другий, щоб я знала, в чому річ.

Пан до Жака:

— Кажи, мугирю.

Жак до пана:

— Сами кажіть.

Хазяйка до Жака:

— Ну бо, кажіть, пане Жак, адже пан вам наказує; зрештою, пан є пан...

Жак пояснив хазяйці справу. Вислухавши, хазяйка сказала їм:

— Панове, хочете взяти мене за суддю?

Жак та його пан в один голос:

— Залюбки, залюбки, хазяєчко!

— І ви честю ручитесь виконати мій присуд?

Жак та його пан:

— Честю, честю...

Тоді хазяйка промовила, сівши на стіл і прибравши тону та поводження поважного судді:

«Заслухавши пана Жака заяву і взявши під увагу факти, які доводять, що його пан є добрий, предобрий і найдобріший пан і що Жак слуга непоганий, хоч схильний плутати абсолютне й непорушне володіння з тимчасовим і дарованим посіданням, я касую рівність, що встановилася між ними з бігом часу, і зразу її відновлюю. Жак піде вниз, а коли зійде вниз, вийде зразу назад нагору і обійме всі прерогативи, з яких досі користувався. Пан подасть йому руку й скаже приязно: «Добридень, Жак, дуже радий вас бачити»... Жак відповість йому: «Мені теж дуже приємно, пане, здибатися з вами»... І забороняю їм будь-коли здіймати питання про цю справу й обговорювати надалі прерогативу пана та слуги. Волимо, щоб один наказував, а другий корився, кожен по своїй щирості, і щоб

про можність одного та повинність другого лишалася та сама невиразність, що й попереду».

Коли вона докінчила цей присуд, заграбований з якогось тодішнього твору, що вийшов з нагоди цілком подібної суперечки й розголосився з кінця в кінець королівства, пан як крикне на слугу:

— Іди вниз!

А слуга й собі:

— Не піду!

— Ну бо, — мовила вона тоді до Жака, — дайте мені руку без зайвої балачки...

Жак скрикнув болісно:

— Виходить, мені на небі написано піти вниз!..

Хазяйка до Жака:

— На небі написано, щоб, найнявшись до пана, ходити вниз, угору, вперед і назад та на місці стояти і щоб ногам ніколи не було вільно переступати волю голови. Дайте ж мені руку і хай доконається мій наказ...

Жак дав хазяйці руку, але тільки переступили вони поріг кімнати, пан кинувся до Жака й поцілував його; облишивши Жака, поцілував хазяйку і, цілуючи їх обох, казав:

— На небі написано, щоб я ніколи не здихався цього типа, і щоб, поки мого життя, він був моїм паном, а я його слугою...

Хазяйка докинула:

— І, скільки бачу, вам обом від того незле.

Утихомиривши цю суперечку, яку вона прийняла за першу, хоч то була вже сота такого гатунку, і відновивши Жака на його посаді, хазяйка пішла за своїми справами, а пан сказав Жакові:

— Тепер, коли ми заспокоїлись і здатні розважливо міркувати, хіба ти не визнаєш...

Жак. Я визнаю, що, давши слово честі, треба додержувати його; і коли ми під словом честі пообіцяли

1172— 6

нашому судді не вертатись до цієї справи, то не треба про неї говорити.

Пан. Твоя правда.

Жак. Але, не вертаючись до цієї справи, чи не змогли б ми запобігти сотні інших справ якоюсь розсудливою угодою?

Пан. Погоджуюсь.

Жак. Постановимо: 1) зважаючи на те, що мені на небі написано бути вам доконечним і що я розумію і знаю, що обійтися без мене ви не можете, я зловживатиму ці переваги всякого і кожного разу, коли трапиться до того нагода.

Пан. Але, Жак, ніколи нічого подібного не постановлялось.

Жак. Постановлялось чи ні, а так робилося споконвіку, робиться тепер і робитиметься, поки світу. Думаєте, що інші не силкувались ухилитися від цього наказу і що ви з усіх найспритніший? Викиньте з голови цю думку й підкоріться законові потреби, від якого не ваша змога звільнитися.

«Постановимо: 2) зважаючи на те, що Жак не може не знати свого впливу на пана й своєї влади над ним, як і пан не може не знати своєї слабості й звільнитись від своєї поблажливості, мусить Жак бути зухвалий, а його пан задля спокою того не помічати. Все це погоджено поза нашою свідомістю і стверджено на небі печаттю ту мить, як природа створила Жака та його пана. Ухвалено, щоб ви мали право, а я — річ. Якщо ви схочете противитись волінню природи, то буде тільки дурний клопіт.

Пан. Але в такому разі твоя доля краще від моєї.

Жак. Хто це заперечує?

Пан. Але в такому разі мені лишається тільки стати на твоє місце, а тебе поставити на своє.

Жак. Знаєте, що тоді сталося б? Ви втратили б право, а речі не здобули б. Лишімось, як ми є, обом-

нам дуже добре, і вживімо решту нашого життя на те, щоб стати приказкою.

Пан. Якою приказкою?

Жак. Жак своїм паном керує. Ми будемо перші, про кого скажуть так, але казатимуть ще про тисячу інших, що важать більше від нас.

Пан. По-моєму, це жорстоко, дуже жорстоко.

Жак. Пане, любий пане, навіщо відбрикуватись від штрикала[1], яке тоді ще болячіше колотиме? Так оце умовлено поміж нами.

Пан. А що важить наша згода на доконечний закон?

Жак. Багато. Хіба, по-вашому, некорисно хоч раз виразно і ясно усвідомити, чого держатися? Всі наші суперечки досі виникали лише тому, що ми ще не сказали сами собі як слід — ви, що зватиметесь моїм паном, а я — що буду вашим паном. А тепер порозумілися, надалі тільки треба відповідно поводитись.

Пан. Але звідки ти в біса дізнавсь про все це?

Жак. З великої книги. Ах, пане мій, хоч скільки обмірковуй, обмислюй та вивчай усі книги в світі, а будеш завжди тільки писарчуком, коли не прочитав великої книги.

По обіді сонце прояснилось. Дехто з подорожніх запевняв, що річку можна перебрести. Жак зійшов униз, його пан дуже щедро заплатив хазяйці. Коло воріт корчми чимало пасажирів, затриманих негодою, збирались у дальшу путь, серед них і Жак із своїм паном та герой кумедного одружіння з своїм супутником. Пішоходці беруть свої ціпки й бесаги; інші сідають у фургони та карети, верхівці вже на конях і п'ють прощальну склянку. Привітна хазяйка тримає пляшку в руці, подає склянки, наливає їх, не забуваючи

[1] У Франції штрикалом (aiguillon) поганяють волів. *Прим. пер.*

й своєї; їй говорять люб'язні слова, вона відповідає ввічливо й весело. Підострожують коні, прощаються і рушають.

Трапилось так, що Жакові з його паном і маркізові Арсізькому з його подорожнім товаришем було по дорозі. Останній з цих чотирьох персонажів вам незнайомий. Йому від сили було років двадцять два — двадцять три. З обличчя видно було його боязкість, голову він трохи схиляв на ліве плече, був мовчущий, на світському звичаю не знався. Коли вклонявся, — згинав верхню частину тулуба, не поворухнувши ногами; сидячи, мав погану звичку брати поли своєї сукмани й перехрещувати їх на стегнах, тримати під полами руки й слухати розмову, майже заплющивши очі. Жак розібрав його з цього поводження й шепнув панові на вухо:

— Закладаюсь, що цей юнак ченцював.

— А чому це, Жак?

— Побачите.

Четверо подорожніх їхали гуртом, розмовляючи про дощ, годину, хазяйку, хазяїна, про сварку маркіза Арсізького через Ніколь. Голодна й нечепурна сучка раз-у-раз прибігала й терлася йому об панчохи; він разів кілька марно прогонив її серветкою, а потім садонув її як слід ногою... І зразу розмова перекинулась на незвичайну жіночу прихильність до тварин. Кожен висловив про це свою думку. Пан звернувся до Жака:

— А ти що про це думаєш?

Жак спитав свого пана, чи не помічає той, що серед простолюду, не зважаючи на злидні й голод, кожен має собаку; чи не помічає він, що всіх цих собак навчено якихось штук — служити, танцювати, приносити речі, стрибати за короля, за королеву, вдавати мертвого і таким вихованням зроблено найнещасніщими в світі тваринами. З цього він виснував, що кожен хоче панувати над іншими, а що тва-

рина стоїть у суспільстві безпосередньо нижче від останнього класу громадян, над якими панують усі інші класи, то ці громадяни беруть тварину, щоб теж над кимнебудь панувати.

— Отож, — сказав Жак, — кожен має свого собаку. Міністр — у короля за собаку, урядовець — у міністра, жінка — в чоловіка або чоловік у жінки. Коли пан примушує мене говорити, як мені хочеться мовчати, хоч справді це рідко буває, — казав далі Жак, — коли він примушує мене мовчати, як мені хочеться говорити, хоч зробити це дуже важко; коли він жадає від мене історію мого кохання, а мені більш до вподоби балакати про щось інше; коли я почав історію мого кохання, а він перебиває мене, — що я таке, як не свого пана собака? Слабі люди — собаки дужих.

Пан. Алеж цю прихильність до тварин я помічаю, Жак, не тільки серед простолюду; я знаю великих паній, яких оточує ціла зграя псів, не згадуючи вже про котів, папуг та пташок.

Жак. То на глум із самих себе та свого товариства. Вони нікого не люблять, ніхто їх не любить, і вони кидають собакам почуття, з яким не знають, що робити.

Маркіз Арсізький. Дивовижна річ — любити тварин і кидати своє серце собакам!

Пан. Того, що дають цим тваринам, вистачило б прохарчувати двох-трьох нещасних.

Жак. Тепер це вас не дивує?

Пан. Ні.

Маркіз Арсізький глянув на Жака й посміхнувся його думкам; потім сказав до його пана:

— У вас незвичайний слуга.

Пан. Слуга! Ви надто добрий: то я в нього слугою, і не пізніш, як сьогодні вранці, він замалим не довів мені цього формально.

За балачкою добулися до ночівлі й замешкали спільно. Жаків пан з маркізом Арсізьким повечеряли

вкупі. Жакові з юнаком подали окремо. Пан кількома словами змалював маркізові Жакову історію і фаталістичний лад його голови. Маркіз розказав про юнака, що з ним їхав. Він був колись промонтрійцем [1], але з чудної пригоди покинув манастир, і маркіз з рекомендації своїх друзів зробив його до кращих часів своїм секретарем. Жаків пан сказав:

— Це втішно.

Маркіз Арсізький. Що ж тут, по-вашому, втішного?

— Я говорю про Жака. Ледве ми зайшли до корчми, з якої оце їдемо, Жак сказав мені тихо: «Придивіться, пане, до цього юнака, закладаюсь, що він ченцював».

Маркіз. Він угадав, і я знаю, з чого. Ви рано лягаєте спати?

— Ні, не завжди, а цього вечора тим менше поспішаю, бож ми їхали тільки пів дня.

Маркіз Арсізький. Якщо ви не маєте якогось кориснішого й приємнішого діла, я розкажу вам історію мого секретаря. Вона небуденна.

Пан. Охоче послухаю.

Чую вас, читачу, ви кажете мені: «А Жакове кохання?..» Гадаєте, мені воно не таке цікаве, як вам? Хіба ви забули, що Жак любить говорити, особливо про себе? Це — загальна манія людей його стану; манія, що підносить їх з упослідження, ставить їх на трибуну й обертає їх одразу на цікавих персонажів. Що притягує, по-вашому, народ на прилюдні страти? Жорстокість? Помиляєтесь, народ зовсім не жорстокий, якби його змога, він вирвав би з рук правосуддя того нещасного, коло чийого ешафота він юрмиться. Він шукає на Гревському майдані [2] видовища, про яке

[1] Назва одного з чернечих орденів, що його члени ходили в білому одягу. *Прим. пер.*

[2] Місце страт у Парижі. *Прим. пер.*

зможе, повернувшись, розказати на передмісті; йому байдуже, яке саме видовище, аби тільки він грав роль, зібрав сусідів, примусив слухати себе. Влаштуйте на бульварі веселе свято, і ви побачите стратний майдан порожнім. Народ жадібний до видовищ і збігається на них, бо йому втішно на них дивитися, а ще втішніш розповідати про них, вернувшись додому. Народ жахливий у своєму шаленстві, але воно недовготривале. Через самі свої злидні він зробивсь спочутливим; він відвертає очі від огидного видовища, якого шукає, зворушується і вертається, плачучи... Все, що розказую оце вам, читачу, я чув від Жака — признаюся в цьому, бо не люблю пишатися чужим розумом. Жак не визнавав ні назви — порок, ні назви — чеснота; він твердив, що люди щасливо або нещасливо родяться. Коли чув слова: нагороди й кари, він знизував плечима. На його думку, нагорода — заохочення добрих, кара — залякування лихих. «Чи може воно бути інакше, казав він, коли немає свободи і доля наша написана на небі?» Він гадав, що людина іде до слави або ганьби так само доконечно, як котиться з гори куля, що мала б самосвідомість, і коли б нам відоме було зчеплення причин та наслідків, які утворюють життя людини від першої хвилини її народження до її останнього зідхання, ми переконалися б, що все зроблене нею їй доконечно було зробити. Я не раз заперечував це, але марно й непожиточно. Справді, що відповісти тому, хто каже вам: «Яка б не була сума елементів, що з них я складаюся, я — єдиний; а одна-єдина причина має один лише наслідок; я завжди був однією-єдиною причиною, отже завжди мусів спричиняти лише один наслідок; виходить, моє тривання є низка доконечних наслідків». Отак міркував Жак зо своїм капітаном. Відрізнення фізичного й духовного світів здавалося йому безглуздим. Капітан утовкмачив йому в голову всі ті погляди, що він сам почерпнув у Спінози й знав

напам'ять. На підставі цієї системи можна було б уявити, що Жака ніщо не радувало й ніщо не журило; проте, це неправда. Він поводився приблизно так, як і ми з вами. Він дякував добродійникові, щоб той іще робив йому добро. Він гнівався на несправедливого, а коли йому зауважували, що він скидається тоді на собаку, який кусає кинутий на нього камінь, відказував: «Ні, ні, камінь, покусаний собакою, не виправляється, а несправедливий від палиці зміняється». Часто він був непослідовний, як і ми з вами, і схильний забувати свої власні засади, за винятком деяких обставин, коли його філософія, очевидно, над ним панувала; тоді він казав: «Це мусіло бути, бо так написано на небі». Він старався запобігти злу, був обачний, хоч зневажав обачність якнайбільше. Коли ж нещастя усе таки ставалось, він вертався до свого приспіву й цим розраджувався. Зрештою, був людина добра, щира, чесна, відважна, віддана, вірна, дуже вперта, а ще більш — балакуча, і зажурена, як і ми з вами, з того, що почала історію свого кохання майже без ніякої надії закінчити її. Отож, я раджу вам, читачу, скоритися своїй долі й за браком Жакового кохання погодитися на пригоди секретаря маркіза Арсізького. До того ж, бачу я, бідний Жак із широкою хусткою на шиї та дорожньою пляшкою, де замість колишнього доброго вина налито самого тільки вивару, кашляє, клене хазяйку, яку вони покинули, і її шампанське, а він цього не робив би, якби пам'ятав, що на небі написано все, навіть його нежить. Крім того, читачу, завжди ті любовні оповідання; одне, два, три, чотири любовні оповідання я вам розказав; три-чотири любовні оповідання ви самі пригадуєте: забагато це любовних оповідань. З другого боку, й то правда, що, пишучи для вас, треба або обійтись без вашої похвали, або догодити вам, а ви ж рішуче стоїте за любовні оповідання. Всі ваші повісті віршами й про-

зою — любовні оповідання; майже всі ваші поеми, елегії, еклоги, ідилії, пісеньки, послання, комедії, опери — любовні оповідання. Майже все ваше малярство й скульптура — теж любовні оповідання. Відколи існуєте, ви живитесь самими тільки любовними оповіданнями, і вам це аж ніяк не обридає. Вас, чоловіки й жінки, великі й малі діти, тримають у цьому режимі і довго ще триматимуть, а вам і не обридне. Справді, це дивовижно. Мені хотілося б, щоб історія секретаря маркіза Арсізького теж була любовним оповіданням, але боюсь, що вона таким не буде і завдасть вам нудьги. Тим гірше для маркіза Арсізького, для Жакового пана, для вас, читачу, і для мене.

Находить хвилина, коли майже всі дівчата й хлопці впадають у меланхолію; їх мучить невиразна тривога, яка всюди сягає, а ніде не знаходить собі ніякого заспокоєння. Вони шукають самотності, плачуть; їх зворушує тиша манастирів, їх зваблює образ миру, що нібито панує в домах чернецтва. Вони приймають за поклик голосу божого перші порухи темпераменту, що в них розвивається, і якраз, коли їх кличе природа, обіймають спосіб життя, противний заповітам природи. Помилка недовго триває; слова природи яснішають: її пізнають, і ув'язнену істоту охоплює жаль, млость, запаморока, божевілля і розпач...

Такий вступ зробив маркіз Арсізький. Збридивши світом на сімнадцятому році, Рішар (так звати мого секретаря) утік з батьківського дому й став за послушника у премонтрійців.

Пан. У премонтрійців? Це мене тішить. Вони білі, як лебеді, і їхній фундатор св. Норбер тільки одне поминув у своїх статутах...

Маркіз Арсізький. Визначити своїм ченцям, кому з ким у парі йти.

Пан. Якби в амурів не було звичаю ходити голими,

вони прибралися б премонтрійцями. Дивна політика панує в цьому ордені. Вам дозволяють герцогиню, маркізу, графиню, жінку голови, радника, навіть фінансиста, але не міщанку; хоч яка гарна буде купчиха, ви рідко побачите премонтрійця в її крамниці.

Маркіз Арсізький. Це саме казав мені й Рішар. Він узяв би постриг по двох роках послушництва, коли б цьому не противились його батьки. Батько зажадав, щоб він вернувся додому, де матиме змогу перевірити своє покликання, додержуючи всіх правил манастирського життя протягом одного року, — цю угоду одна й друга сторона достоту виконали. Рік спроби минув перед очима всієї родини, і Рішар зажадав узяти постриг. Батько відповів йому: «Я дав вам рік на остаточне рішення, сподіваюсь, і ви не відмовите мені року на те саме; я погоджуюсь тільки, щоб ви пробули цей час там, де вам до вподоби». До закінчення цього другого терміну абат ордену взяв його до себе. За цей проміжок часу його заплутали в одну з тих пригод, що трапляються лише по манастирях. На чолі одного з манастирів ордену стояв тоді надзвичайної вдачі настоятель, звали його отець Юдсон. З обличчя він був вельми цікавий — велике чоло, овальне лице, орлячий ніс, великі сині очі, чудові зуби, тонісінькі брови, на голові цілий ліс сивого волосся, що надавало його цікавому обличчю гідності; був розумний, знаючий, у поводженні й висловах якнайчемніший, любив лад і працю, але мав бурхливі пристрасті, нестримний нахил до втіх та жінок, доведений до останнього щабля хист до інтриг, розбещені звичаї і в своєму манастирі він тримався абсолютним деспотом. Коли йому дали той манастир під оруду, він був заражений неуцьким янсенізмом, науку в ньому проходили кепсько, світські справи були в безладді, релігійні обов'язки зійшли нанівець, божу службу правили непристойно, в зайвих помешканнях

жили розбещені пенсіонери. Отець Юдсон янсенїстів навернув чи усунув, сам узяв провід у науці, упорядкував світські справи, відновив чинність статуту, вигнав неподобних пенсіонерів, запровадив у святих відправах правильність та добропристойність і зробив свою громаду одною із зразкових. Але сам звільняв себе від суворості, якій підпорядковував інших; не такий він дурень був, щоб брати й на свою шию залізне ярмо, в якому тримав своїх підлеглих; тому вони перейнялись до отця Юдсона затаєним гнівом, що був від того ще палкішим та небезпечнішим. Кожен був йому ворог і шпик; кожен старався нишком прозирнути в темряву його поведінки; кожен провадив окремий список його прихованих бешкетів; кожен заповзявсь занапастити його; всякий крок його вистежувано, його інтриги були відомі, ледве тільки він нав'язував їх.

«Абат ордену мав по сусідству з манастирем будинка. У ньому було двоє дверей — одні виходили на вулицю, другі — в манастир; Юдсон зломив у них замки; абатське помешкання стало притулком його нічних походеньок, а ліжко абатове — його втіх. Пізньої ночі він сам приводив тими дверима, що з вулиці, жінок усякого становища; тут упоряджали вишукані вечері. Юдсон мав сповідальню і облещував у ній тих своїх спокутниць, що були цього варті. Серед його покутниць була одна цукерниця, що славилась у кварталі своїм кокетством та чарами; Юдсон, не маючи змоги бувати в неї, замкнув її в своєму сералі. Цей мов би викрад не обійшовся без того, щоб родичі та чоловік дечого не запідозріли. Вони зробили йому візит. Юдсон прийняв їх погноблений. Коли добрі люди почали викладати йому свою печаль, ударив дзвін; була шоста година ввечері; Юдсон велить їм замовчати, скидає капелюха, підводиться, христиться й каже чуло та проникливо: «Angelus

domini nuntiavit Mariae!..» І от, засоромившись своєї підозри, батько й брати цукерниці казали на сходах її чоловікові: «Сину, ви дурень... Брате, чи не сором вам? Щоб ото людина, яка каже Angelus, щоб ото святий!..»

Одного зимового вечора, коли він вертавсь до манастиря, на нього напалася одна з тих, що спокушають перехожих; вона здалась йому гарною, він пішов за нею, та тільки ввійшов, наскочила варта. Така пригода іншого погубила б, але Юдсон був людина з головою, і цей випадок здобув йому прихильність і протекцію поліційного судді. Приведений до нього, ось що сказав йому отець: «Мене звати Юдсон, я настоятель манастиря. Коли я вступив туди, у всьому був безлад; не було ні науки, ні дисципліни, ні звичаїв; духовне було занедбано до скандалу; надмірні видатки загрожували манастиреві близькою руїною. Я все налагодив, але я — чоловік, і волів краще звернутись до непутящої жінки, ніж до чесної. Тепер можете робити зо мною, що знаєте»... Суддя порадив йому бути надалі обачнішим, пообіцяв тримати цю пригоду в таємниці й засвідчив йому бажання ближче з ним познайомитись.

Тим часом вороги, що оточували його, посилали, кожен від себе, генералові ордену повідомлення, де викладали все відоме їм про лиху Юдсонову поведінку. Зіставлення цих повідомлень побільшувало їхню силу. Генерал був янсеніст, отже мав намір помститися за те ніби гоніння, яке Юдсон учинив на прихильників його поглядів. Йому дуже приємно було б поширити винуваченння в розбещених звичаях з одного оборонця булли й розслабленої моралі на цілу секту. Тому він віддав різні повідомлення про діла і вчинки Юдсонові до рук двох комісарів і відрядив їх потай, наказавши їм перевірити ці відомості й потвердити їх юридично та звелівши їм над усе

провадити цю справу якнайобачніше, бо це був єдиний спосіб викрити винуватця несподівано й застерегтися від втручання двору та Мірпуа, що в його очах янсенізм був найбільшим з усіх злочинів, а впокорення буллі Unigenitus — першою з чеснот. Мій секретар Рішар був одним з тих двох комісарів.

Ось вийшли ці двоє з послушництва, оселилися в Юдсоновім манастирі й нишком почали збирати відомості. Незабаром вони склали більший список злочинств, ніж їх треба було б, щоб завдати півсотні ченців in pace[1]. Пробули вони довго, але поводились так вправно, що зовні непомітно було нічого. На Юдсона, хоч який він був хитрий, клалася загибель, а він і гадки про те не мав. Проте, неуважність цих новоприбулих до його власної особи, таємниця їхньої подорожі, їхні виходи — то спільно, то нарізно, їхні часті розмови з іншими ченцями, ті люди, яких вони відвідували і які відвідували їх, збудили в ньому деяку тривогу. Він вистежив їх сам, наказав стежити за ними, і незабаром мета їхньої місії стала йому очевидною. Він не розгубився, він почав якнайпильніш добирати способу не уникнути грози, що йому загрожувала, а скерувати її на голову обох комісарів, і от якого надзвичайного дійшов він рішення.

Він звабив одну дівчину і держав її в маленькому помешканні на передмісті Сен-Медар. Він побіг до неї й сказав їй таке.

« — Дитино моя, все викрито, ми пропали; не мине тижня, як вас замкнуть, а що зо мною буде — не знаю. Не треба розпачу, не треба криків; угамуйте своє хвилювання. Слухайте мене, робіть, що я скажу, і добре робіть це, а решту я беру на себе. Завтра я їду на село. Під час моєї відсутності підіть до двох ченців, яких я зараз назву вам (і він назвав їй двох

[1] У манастирську в'язницю, дослівно: в мир. *Прим. пер.*

комісарів). Зажадайте поговорити з ними по секрету. Коли будете з ними насамоті, впадіть їм до ніг, благайте допомоги, благайте справедливості, благайте заступництва перед генералом, на якого, — ви, мовляв, знаєте, — вони мають великий вплив; плачте, ридайте, рвіть на собі волосся і, плачучи, ридаючи, рвучи на собі волосся, розкажіть їм усю нашу історію, і розкажіть її так, щоб викликати в них співчуття до себе й огиду до мене.

— Як то, пане, сказати їм...

— Так, скажете їм, хто ви, хто ваші батьки, що я звів вас на сповіді, викрав вас із дому й замкнув у будинку, де ви зараз. Скажіть, що я покинув вас на злидні після того, як відібрав вам честь і завів у гріх.

«— Алеж, отче...

«— Виконайте, що я вам наказую і накажу ще, інакше і ви і я загинемо. Ті два ченці не проминуть пожаліти вас, пообіцяти вам допомогу й призначити вам друге побачення, на яке ви погодитесь. Вони розвідають про ваших батьків, а що ви казатимете їм тільки правду, то не можете викликати в них підозри. Після першого і другого побачення я накажу вам, що ви маєте робити на третьому. Тільки подбайте про те, щоб добре заграти свою роль.

Все сталося, як і гадав Юдсон. Він удруге виїхав. Комісари повідомили про це дівчину, вона ще раз прийшла до манастиря. Вони знову зажадали від неї розповісти її нещасливу історію. Поки вона розповідала її одному, другий записував на своїх таблицях. Вони погорювали над її долею, повідомили її про розпач її батьків, що був аж надто правдивий, і пообіцяли їй особисту безпеку й швидку помсту над спокусником, але з умовою, що вона підпише свою заяву. Ця пропозиція, здавалося, обурила її спочатку; вони настоювали, вона погодилась. Справа була лише в тім,

якого дня, якої години і де саме скласти цей акт, що вимагав часу й вигоди...

— Тут не можна, якщо настоятель вернеться і побачить мене... У себе я не зважуюсь запропонувати...

Дівчина й комісари вирішили поміркувати, як усунути цю перешкоду, і на тому розійшлися.

Про все це Юдсона повідомлено того самого дня. Він на вершку радості, наближається хвилина його тріумфу, незабаром він покаже цим блазням, з ким вони мають до діла.

«— Беріть перо, — каже він дівчині, — і призначіть їм побачення в місці, яке я вкажу вам. Це місце підійде їм, я того певен. Дім чесний, і жінка, що живе в ньому, користується в сусід і серед інших пожильців найкращою репутацією.

«Проте, та жінка була одна з тих потайних інтриганок, що вдають святобожність, пролазять у найкращі доми, говорять солодко, чуло та закрадливо й спобігають довіри в матерів та дочок, щоб завести їх у розпусту. На це використовував її і Юдсон. Чи була вона його підручна? Звірився чи не звірився він інтриганці з таємницею? Цього не знаю.

Справді, генералові посланці на побачення погодились. Ось вони вже в тому місці з дівчиною. Інтриганка забирається геть. Тільки почали складати протокола, як у будинку здійнявся галас.

— Кого вам треба, панове?

— Нам треба пані Сімйон (так звали інтриганку).

— Ви коло її дверей.

Скажений стукіт у двері.

«— Чи відповісти, панове? — спитала дівчина в ченців.

— Відповідайте.

— І відчинити?

— Відчиніть...

А за дверима стояв поліційний комісар, що був

з Юдсоном у близькому зв'язку, бо хто ж його не знав? Юдсон відкрив йому свою небезпеку й підказав йому роль.

«— Ха-ха, — промовив, увійшовши, комісар, — пара ченців насамоті з дівчиною! Вона непогана.

Дівчина була одягнена так непристойно, що годі було помилитися в тому, якого вона стану і які справи могла розв'язувати вона з двома ченцями, що з них найстаршому не було тридцяти років. Вони заявили про свою невинність. Комісар збиткувався, брав за підборіддя дівчину, що впала йому до ніг і просила ласки.

«— Ми в чесному місці, — казали ченці.

«— Атож, у чесному, — казав комісар.

«— Прийшли за важливою справою.

«— Знаємо, за якою важливою справою сюди ходять. Скажіть но, панно.

«— Пане комісаре, ці добродії кажуть вам сущу правду...

Тим часом комісар теж склав протокола, а що в ньому лише просто та ясно викладалося самий факт, ченці змушені були підписати його. Коли вони виходили, всі пожильці були вже на сходах, а коло дверей будинку — численний натовп, фіакр і два лучники, що посадили їх у фіакра під невиразний гомін лайки і тюкання. Вони затулили собі обличчя рясами й були в розпачу. Віроломний комісар кричав:

«— І навіщо вам, панотці, учащати в ці місця та до цих жіночок? А втім, не бійтесь — я маю поліційного наказа віддати вас до рук настоятеля, а то людина порядна й вибачлива; він не надасть цьому більшої ваги, ніж воно варте. Не думаю, щоб у ваших манастирях робили так, як у жорстоких капуцинів. Якби ви мали справу з капуцинами, я, їйбогу, пожалів би вас...

 Поки комісар розмовляв з ними, фіакр їхав просто

до манастиря, юрба більшала, оточила їх, бігла щодуху спереду й позаду. Там і там чулося:

— Що таке?

— Ченці.

— Що вони зробили?

— Їх заскочили в повій.

— Премонтрійці в повій!

— Атож, змагаються з кармелітами та кордельєрами!

От прибули вони. Комісар злазить, стукає в браму, стукає вдруге, втретє; нарешті, вона відчиняється. Повідомляють настоятеля, а той дає себе чекати щонайменш півгодини, щоб скандал набрав усього розголосу. Нарешті, з'являється. Комісар говорить йому на вухо, комісар ніби заступається, а Юдсон ніби грубо відкидає його прохання; нарешті, він каже, прибравши суворого виразу й твердого тону:

«— У моєму манастирі розбещених ченців немає; ці люди — два невідомі мені чужинці, може два передягнені шахраї, і ви можете робити з ними все, що вам завгодно.

На цім слові брама зачиняється; комісар сідає знову в карету й каже нашим двом бідолахам, що духу в собі не чують:

«— Я зробив усе, що міг; не думав я, що отець Юдсон такий жорстокий. І на якого біса ходити до повій?

«— Якщо та, з ким ви застали нас, повія, то не розпуста привела нас до неї.

«— Ха-ха, панотчики! І ви це кажете старому комісарові! Хто ви такі?

«— Ми — ченці, і одяг, що ми носимо, наш властивий одяг.

«— Подумайте про те, що завтра ваша справа мусить з'ясуватися, кажіть правду; може бути, я зможу прислужитись вам.

«— Ми сказали вам правду... Але куди ми їдемо?

«— У Пті-Шатле.

«— У Пті-Шатле! У в'язницю!

«— Дуже вболіваю.

Справді, туди й приставили Рішара з його товаришем, але Юдсон не мав наміру залишити їх там. Він сів у поштову карету, приїхав до Версалю, з'явився до міністра й розказав йому справу так, як йому потрібно було.

— Ось на що наражаєшся, владико, коли запроваджуєш реформу в розпущеному манастирі й вигониш з нього єретиків. Ще одна хвилина — і мене погубили б, ославили б. Переслід на цьому не спинився б, ви почули б усі жахи, якими тільки можна обчорнити добру людину; але сподіваюсь, владико, ви пам'ятаєте, що наш генерал...

— Знаю, знаю і шкодую вас. Послуги, що ви вчинили церкві й вашому орденові, не будуть забуті. Обранці господні за всіх часів підпадали неласці; вони вміли терпіти її, треба вміти наслідувати їхню хоробрість. Покладіться на добродійність і заступництво короля. Ченці! ченці! Я був ченцем і з досвіду знаю, на що вони здатні.

— Якби задля щастя церкви й держави ви пережили мене, я й далі працював би без страху.

— Я не забарюсь витягти вас звідти. Ідіть.

— Ні, владико, ні, я не піду, поки не матиму наказа про звільнення тих двох ченців...

— Честь релігії і чернецтва, бачу я, вас так обходить, що ви забуваєте особисті образи; це — цілком по-християнському, це дає мені науку, але не дивує в такій людині, як ви. Ця справа розголосу не матиме.

— Ох, владико, ви сповняєте радістю мою душу! Зараз я тільки цього й боявся.

— Я про це подбаю.

Того самого вечора Юдсон мав наказа про звільнення, і другого дня на світанку Рішар з його това-

ришем були вже за двадцять льє від Парижу в супроводі поліцая, що приставив їх до їхнього манастиря. Разом із тим він приніс листа, яким приписувалось генералові припинити подібні заходи й накласти на наших двох ченців манастирську кару.

Ця пригода посіяла жах серед Юдсонових ворогів; кожен чернець у його манастирі тремтів під його поглядом. За кілька місяців він дістав багате абатство. Генералові це завдало смертельної досади. Він був старий і мав усі підстави боятися, що абат Юдсон стане його наступником. Рішара він ніжно любив.

«— Мій бідний друже, — сказав він йому одного дня, — що з тобою буде, коли ти потрапиш під владу негідника Юдсона? Мене від цього жах бере. Постригу ти ще не брав; послухай мене, покинь чернецтво...

Рішар послухав цієї поради й вернувся до батьківського дому, що був неподалік абатства, де панував Юдсон.

Юдсон з Рішаром бували в тих самих домах; вони не могли не зустрітися і справді зустрілися. Якось Рішар був у господині замку, що стояв між Шалоном та Сен-Дізьє, але ближче до Шалону, за рушничий постріл від Юдсонового абатства. Пані й каже йому:

«— У нас тут ваш колишній настоятель; він дуже люб'язний, але, зрештою, що це за людина?

«— Найкращий з друзів і найнебезпечніший з ворогів.

«— Хіба вам не хотілося б побачитися з ним?

«— Аж ніяк...

Ледве він це промовив, на подвір'ї почувся гуркіт кабріолету, і з нього зійшов Юдсон з найвродливішою в кантоні жінкою.

«— Ви побачите його, хоч би й не бажали, — сказала Рішарові господиня замку, — бо це він.

Господиня з Рішаром ідуть назустріч дамі, що

з кабріолету, і Юдсонові. Дами цілуються; Юдсон, підійшовши до Рішара й пізнавши його, скрикує:

«— А, це ви, мій любий Рішаре! Ви хотіли погубити мене, я вам прощаю це; простіть і ви мені свої одвідини в'язниці, і забудьмо про це.

«— Погодьтеся, пане абат, що ви були страшенним негідником.

«— Можливо.

«— Коли б учинити з вами по правді, одвідати в'язницю мусів би не я, а ви.

«— Можливо... Гадаю, якраз небезпеці, що загрожувала мені тоді, я завдячую своїми новими звичаями. Ох, любий Рішаре, скільки я міркував після того і як я змінився!

«— Жінка, що з вами приїхала, чарівна.

«— У мене вже немає очей на ці принади.

«— Який стан!

«— Я до цього цілком збайдужів.

«— Яке пишне тіло!

«— Рано чи пізно зрікаєшся втіхи, якої можна зазнати лише на верхів'ї даху, рискуючи за кожним рухом скрутити собі в'язи.

«— У неї найкращі в світі руки!

«— Торкатися до таких рук я відмовився. Розважливий розум вертається до духу свого стану, до єдиного правдивого щастя.

«— А якими очима вона на вас нишком поглядає! Погодьтесь, що ви, знавець у цьому ділі, ніколи не полонили блискучіших і ніжніших очей. Який чар, яка легкість і шляхетність у її ході, в її поводженні!

«— У мене й гадки більше немає про цю суєту; я читаю святе письмо, роздумую над отцями.

«— І вряди-годи над досконалостями цієї дами. Чи далеко від Монсе вона живе? Чи молодий у неї дружина?..

Розгніваний цими запитаннями, Юдсон, чудово розуміючи, що Рішар не визнає його за святого, різко відповів йому:

« — Не морочте мені я..., любий Рішаре.

Даруйте мені, любий читачу, грубість цього вислову і погодьтесь, що тут, як і в безлічі гарних оповідань, наприклад у розмові Пірона з покійним абатом Ватрі. пристойне слово все зіпсувало б. — А що то за розмова Пірона з абатом Ватрі? — Підіть, спитайте у видавця його творів; він не зважився її надрукувати, але його не доведеться тягти за язика, щоб її почути.

Четверо наших персонажів зібралися в замку, пообідали добре, пообідали весело, а ввечері розлучились, пообіцявши знову побачитись. Але поки маркіз Арсізький розмовляв з Жаковим паном, Жак теж не мовчав з секретарем Рішаром і здався йому щиросердим диваком, які частіше зустрічалися серед людей, коли б спочатку виховання, а потім світський звичай не зуживав їх так, як ті срібні монети, що втрачають свій відбиток від обігу. Було пізно; годинник сповістив панів і слуг, що час відпочити, і вони послухались його поради.

Роздягаючи свого пана, Жак сказав йому:

— Ви любите картини, пане?

Пан. Так, але в оповіданнях, бо мушу тобі признатись, що в фарбах та на полотні, хоч суджу їх рішуче, як аматор, я нічогісінько в них не розумію; відрізнити школу від школи була б мені страшенна морока; Буше мені можна видати за Рубенса чи Рафаеля, лихеньку копію я можу прийняти за чудовий оригінал і оцінити на тисячу екю шестифранкову мазанину; а картини я купував завжди тільки на мості Нотр-Дам у такого собі Трамблена, що за моїх часів

був джерелом злиднів, розпусти й руїни таланту молодих учнів Ван-Лоо.

Жак. А як саме?

Пан. А що тобі до цього? Розказуй свою картину, та тільки коротко, бо мене змагає сон.

Жак. Станьте коло фонтану Немовлят чи біля брами Сен-Дені; ці два аксесуари збагатять композицію.

Пан. Уже стою.

Жак. Побачте серед вулиці фіакра з розбитою і перекинутою будою.

Пан. Бачу.

Жак. З неї виліз чернець і дві повії. Чернець щодуху тікає. Візник мерщій сплигує з передка. Візників пудель пустився навздогін за ченцем і схопив його за поли; чернець докладає усіх сил, щоб вирватися в собаки. Одна з повій, півроздягнена, з відкритими грудьми, береться за боки від реготу. Друга, набивши собі гулю на лобі, прихилилась до дверців і стискає собі голову руками. Тим часом збилось народу, збігаються й кричать паливоди, крамарі й крамарки повиходили на поріг крамниць, інші глядачі поставали коло вікон.

Пан. Що за чорт! Твоя композиція, Жак, добре впорядкована, багата, втішна, різноманітна й повна руху. Коли вернемось до Парижу, понеси цей сюжет Фрагонарові і побачиш, щó він зуміє з нього зробити.

Жак. Після того, як ви відкрили мені своє знання в малярстві, я можу прийняти вашу похвалу, не спускаючи очі.

Пан. Закладаюсь, що це одна з пригод абата Юдсона?

Жак. Так воно і є.

Читачу, поки ці добрі люди сплять, я запропоную вам розв'язати на своїй подушці невеличке питання:

де-Ляпомрей? — Може чесна людина. — Може неприторенний шахрай.— Ви скажете мені це завтра вранці.

Коли цей ранок настав, наші подорожні розлучились, бо маркізові Арсізькому далі було не по дорозі з Жаком та його паном. — Так ми знову почуємо історію Жакового кохання? — Сподіваюсь, але певне тільки те, що пан поглянув, котра година, нюхнув табаки й мовив до Жака:

— Ну, Жак, твоє кохання?

Замість відповісти на це питання, Жак сказав:

— Що за чорт! Вони зранку до вечора нарікають на життя, а от покинути його їм не стає сміливості! Чи наше теперішнє життя, коли розміркувати, не така вже погана річ, чи вони бояться ще гіршого життя в майбутньому?

Пан. І те і те. До речі, Жак, ти в майбутнє життя віриш?

Жак. Не вірю і не не вірю, не думаю про це. Тішуся якомога з того життя, яке дістав у спадок.

Пан. А я вважаю себе мов би за лялечку, і люблю переконувати себе, що метелик або моя душа колись розіб'є свою шкарлупу й полине до божественної справедливості.

Жак. Чарівний ваш образ!

Пан. Він не мій; я його вичитав, здається, в одного італійського поета, Данте на прізвище, що написав твір під назвою: «Комедія Пекла, Чистилища та Раю».

Жак. Оце так дивний сюжет для комедії!

Пан. У нього, їйбогу, є гарні речі, а надто в пеклі. Єресіархів він кладе в огненні домовини, що з них б'є полум'я і палить все довкола; невдячних — ставить у ніші, де вони проливають сльози, від яких їм крижаніє обличчя, а ледачих — у інші ніші й каже,

що з їхніх жил тече кров, яку пожирає бундючна черва... Але з якої нагоди ти виступаєш проти нашої зневаги до життя, яке ми боїмось утратити?

Жак. З нагоди того, що розказав мені секретар маркіза Арсізького про чоловіка тої гарної жінки, що в кабріолеті.

Пан. Вона вдова.

Жак. Вона втратила чоловіка під час своєї подорожі до Парижу; і бісова людина й слухати не хотіла про причастя. Замирити його з льолею доручили господині того замку, де Рішар зустрівся з абатом Юдсоном.

Пан. Що ти хочеш сказати своєю льолею?

Жак. Льоля — це сорочка, яку надівають на немовлят.

Пан. Розумію. Що ж вона зробила, щоб одягти його в льолю?

Жак. Всі сиділи кружка коло каміна. Лікар, помацавши хворому пульс, що був дуже слабий, теж сів поруч інших. Дама, про яку мова, підійшла до його ліжка й поставила йому кілька запитань, але не підносячи голосу більше, ніж то треба було, щоб хворий почув кожне сказане до нього слово; після цього між дамою, доктором і кількома присутніми почалась розмова, яку зараз перекажу вам.

Дама. Ну, докторе, чи не розкажете нам новин про пані де-Парм?

Доктор. Допіру я з одного дому, де мене запевняли, що їй безнадійно погано.

Дама. Ця принцеса завжди виявляла побожність. Як тільки вона почула себе в небезпеці, зразу попросила висповідати себе й запричастити.

Доктор. Кюре церкви св. Роха везе їй сьогодні мощі до Версалю, але прибудуть вони запізно.

Дама. Не одна пані Інфанта подає такі приклади.

 Герцог де-Шервез, що був дуже хворий, не чекав.

поки йому запропонують причастя, а сам зажадав його і цим завдав великої втіхи своїй родині.

Доктор. Йому дуже покращало.

Один з присутніх. Певна річ, від цього не вмирають, навпаки.

Дама. Справді, скоро тільки заходить небезпека, ці обов'язки треба виконати. Хворі, мабуть, не розуміють, як важко і як, проте, доконечно для їхніх близьких пропонувати їм це.

Доктор. Я був оце у хворого, що спитав мене два дні тому:

«— Як ви знаходите мене, докторе?

«— Сильна пропасниця, пане, і часті напади.

«— І напад, по-вашому, незабаром станеться?

«— Ні, я чекаю його тільки над вечір.

«— Коли так, я зараз покличу одного добродія, з яким маю невеличку приватну справу, щоб закінчити її, поки я в добрій пам'яті...

«Він висповідався й запричастився. Ввечері я прийшов — ніякого нападу. Вчора йому було краще, сьогодні зовсім гаразд. І не раз протягом своєї практики я бачив такі наслідки причастя.

Хворий (до слуги). Принесіть мені курча.

Жак. Йому подають, він хоче порізати й не має сили; йому кришать дрібно крильце; він просить хліба, хапає шматок, силкується розжувати, але не може ковтнути й викидає все з рота на серветку; просить чистого вина, пригублює чарку й каже: «Почуваю себе добре». Так, але за півгодини його не стало.

Пан. Все таки ця дама досить добре взялася до справи. А твоє кохання?

Жак. А умова, на яку ви погодились?

Пан. Розумію... Ти оселився в Деглановому замку, і стара побігайка Жанна наказала своїй молодій дочці Денізі навідувати тебе чотири рази на день

і доглядати тебе. Але перед тим, як іти далі, скажи мені, чи була Деніза незаймана?

Жак (кашляючи). Атож, гадаю.

Пан. А ти?

Жак. Моя незайманість уже давно степами гуляла.

Пан. Виходить, то було в тебе не перше кохання?

Жак. Чому виходить?

Пан. Бо кому віддаємо незайманість, ту кохаємо, як і нас кохає та, кому відбираємо її.

Жак. Іноді так, іноді ні.

Пан. А як ти її втратив?

Жак. Я її не втратив, а любенько виміняв.

Пан. Розкажи мені трохи про цей вимін.

Жак. Це буде перша голова від святого Луки, нескінчена низка «genuit» від першої до Денізи останньої.

Пан. Що не дістала її, хоч і гадала.

Жак. І перед Денізою дві наші сільські сусідки.

Пан. Що не дістали її, хоч і гадали.

Жак. Ні.

Пан. То невелика штука — двом не принести незайманості.

Жак. Слухайте, пане, по смиканню правого кутика вашої губи й стисканню вашої лівої ніздрі я здогадуюсь, що мушу розказати справу чи з власної охоти, чи з прохання, бо біль у горлі мені збільшується, продовження мого кохання буде довге, а сміливості в мене вистачить хіба що на одне-два маленькі оповідання.

Пан. Якби Жак схотів зробити мені велику приємність...

Жак. То що він зробив би?

Пан. Почав би з утрати своєї незайманості. Знаєш, що я скажу тобі? Я завжди був охочий до оповідання про цю велику подію.

Жак. А чому, будь ласка?

Пан. Бо з усіх оповідань такого роду це єдине

пікантне; інші — лише несмаковиті й утерті повторення. Я певен, що з усіх гріхів молодої покутниці сповідач уважний тільки до цього гріха.

Жак. Пане, пане, бачу, що розпусна у вас голова і як помиратимете, диавол може з'явитися вам теж у вигляді дужок, як Феррагюсові.

Пан. Можливо. Але закладаюсь, що тебе вимуштрувала якась стара сільська розтіпаха.

Жак. Не закладайтесь, бо програєте.

Пан. Так то була служниця твого кюре?

Жак. Не закладайтесь, бо знову таки програєте.

Пан. Виходить, його небога?

Жак. Його небога чманіла від злості й святобожності; ці якості пасують одна до одної, але не до мене.

Пан. Ну, цей раз я вже вгадаю.

Жак. Навряд.

Пан. Одного ярмаркового або базарного дня...

Жак. Не ярмаркового і не базарного.

Пан. Ти поїхав до міста.

Жак. Зовсім не поїхав.

Пан. І на небі було написано, щоб ти здибав десь у шинку якусь люб'язну кралечку, щоб ти впився...

Жак. Я був натщесерце, а на небі було написано, щоб ви зараз сушили собі голову марними здогадами й набули хибу, яку в мені виправили, — заповзяття вгадувати і все помилково. Скажу вам, пане, що мене свого часу охристили...

Пан. Якщо ти збираєшся починати про втрату незайманості з христинної купелі, то не швидко ми до неї дійдемо.

Жак. Отож були в мене хрищені батько та мати. Майстер Бігр, на все село стельмах, мав сина. Бігр-батько був мій хрищений батько, а Бірг-син був мій приятель. Років у вісімнадцять-дев'ятнадцять ми обидва разом закохалися в таку собі швачечку Жюстіну.

Вона не славилась за дуже жорстоку, але визнала доречним відзначитися першим гордуванням, і її вибір упав на мене.

Пан. Ось одна з жіночих химер, у яких годі будь-що зрозуміти!

Жак. Усе помешкання стельмаха майстра Бігра, мого хрищеного батька, складалося з майстерні та горища. Його ліжко стояло у глибу майстерні. Бігр-син, приятель мій, спав на горищі, куди вилазив драбинкою, що стояла на рівній відстані між ліжком його батька та дверима майстерні.

«Коли мій хрищений вже добре засинав, мій приятель тихенько відчиняв двері, і Жюстіна піднімалася драбинкою на горище. Другого дня вдосвіта, коли Бігр-батько ще не прокинувся, Бігр-син сходив з горища, знов відчиняв двері, і Жюстіна тікала геть таким самим способом, як і входила.

Пан. І знову забиралась потім на горище, своє або чуже.

Жак. Чому ні? У Бігра з Жюстіною стосунки були доволі ніжні, але вони мусіли порушитись: так на небі було написано, так і сталося.

Пан. Через батька?

Жак. Ні.

Пан. Через матір?

Жак. Ні, її живої не було.

Пан. Через суперника?

Жак. Та ні, ні, ні, стома чортами присягаюся, що ні! Це вже вам, пане, на небі написано до кінця ваших днів: поки житимете, будете вгадувати, кажу вам, і все помилково...

«Одного ранку, коли мій приятель Бігр, стомившись більше, як звичайно, чи то від денної праці, чи то від нічної насолоди, спав собі солодко в Жюстініних обіймах, внизу коло драбинки розітнувся грізний голос:

«— Бігре, Бігре, прокляте ледащо! Вже й Angelus[1] продзвонили, вже пів до шостої незабаром, а ти все на горищі! Чи не збираєшся ти до півдня там вилежуватись? Чи, може, мені злізти та зігнати тебе вниз швидше, ніж тобі хотілося б? Бігре! Бігре!

«— Батько.

«— Адже старий бурмило-хуторянин чекає вісь; хочеш, щоб знову сюди лаятись прийшов?

«— Готова його вісь, чверть години не мине, як матиме її...

«Можете сами уявити, який жах обпав Жюстіну й мого бідного приятеля.

Пан. Я певен, що Жюстіна зареклася приходити на горище і того ж вечора заявилася знову. Але як вона вийде звідти сьогодні вранці?

Жак. Якщо ви вважаєте за свій обов'язок відгадати це, я мовчатиму. Тим часом Бігр-син скочив з ліжка в самій сорочці, схопивши в руки штани, а куцину під пахви. Поки він одягався, старий Бігр бурчав крізь зуби: «Відколи він злигався з тією мандрьохою, все шкереберть пішло. Ну, та буде цьому кінець, так не може бути, впеклося вже мені. Коли б же то хоч дівчина путяща, а то ж повійниця, бозна яка повійниця! Ох, якби побачила це моя бідна покійниця, що чесна була аж до пучки на пальцях! Давно б уже його дрюком почастувала, а їй очі привселюдно видерла б після утрені на паперті, бо вона впину не знала; а я занадто добрий був досі, та коли вони думають, що й далі так буде, то помиляються».

Пан. І ці слова Жюстіна чула на горищі?

Жак. Напевне. Тим часом Бігр-син подався до хуторянина з віссю на плечах, а Бігр-батько став до роботи. Не вдарив і разів кілька сокирою, як його ніс зажадав понюху; шукає він табакерку по кишенях,

[1] Ранкова молитва. *Прим. пер.*

у головах, ніде не знаходить. «Це той шибеник, каже, потяг її, як звичайно; подивлюсь, чи не забув він її нагорі»... Та й поліз на горище. За хвилину він помічає, що йому бракує люльки й ножа, і знову лізе на горище.

Пан. А Жюстіна?

Жак. Похапцем схопила свою одежу, зашилася під ліжко й витяглась там без духу.

Пан. А твій приятель?

Жак. Приставивши вісь, приладнавши її та одержавши гроші, прибіг до мене й розказав, у яку він потрапив скруту. Потішившись трохи, я сказав йому: «Слухай, Бігре, іди повештайсь по селу, де собі знаєш, я тебе порятую. Одного тільки прошу в тебе — дай мені часу»... Ви посміхаєтесь, пане. Що таке?

Пан. Нічого.

Жак. Пішов мій приятель Бігр. Одягаюсь я, бо ще не вставав. Іду до його батька, він аж скрикнув від подиву й радощів, як побачив мене, та й питає:

«— Це ти, хрищенику! Звідки ти й чого прийшов сюди так рано?..

«Мій хрищений справді був приязний до мене, тому я відповів йому щиро:

«— Не в тому річ, звідки я, а як додому вернуся.

«— Та й ти вже зледащів, хрищенику; мабуть ви з Бігром пара п'ятак. Ти дома не ночував.

«— А батько мій за це не пожалує.

«— Розумний у тебе батько, хрищенику, що за таке не жалує. Та поснідаймо спочатку, пляшка нас наважить.

Пан. То була людина з добрими засадами, Жак.

Жак. Відповідаю йому, що пити та їсти не потребую й не хочу, а що ноги мене не держать від утоми й сну. Старий Бігр, що свого часу теж не давав маху, промовив, вишкіряючись:

«— Вона була гарненька, хрищенику, і ти порозко-

шував досхочу. Слухай: Бігр пішов, залазь на горище й проспись на його ліжку... Але одне слово, поки його немає. Це твій приятель; коли ви лишитеся насамоті, скажи йому, що я з нього незадоволений, дуже незадоволений. Ота Жюстіна, ти її, мабуть, знаєш (бо хто з хлопців на селі її не знає?), розбестила його мені; ти зробиш мені справжню послугу, якщо відкидиш його від тої кралі. Раніш він був, мовляв, молодець, а відколи спізнався з нею... Та ти не слухаєш, очі тобі злипаються; іди спочинь.

«Я виліз, роздягся, підняв ковдру й простирадло, мацаю скрізь — немає Жюстіни. Тим часом мій хрищений казав:

« — Діти! Бісові діти! Тільки туга з ними батькові та й годі...

«Коли Жюстіни немає в ліжку, то чи не під ліжком вона?» — подумав я. В комірці було темнісінько. Нахиляюсь, нишпорю руками, надибую її руку, хапаю, тягну до себе; вона вилазить тремтячи спід споду. Я обіймаю її, заспокоюю, даю їй знак, щоб лягала. Вона руки складає, кидається мені до ніг, стискує мені коліна. Може я й не витримав би цієї мовчазної сцени, коли б видно було, але темрява, коли не злякає, то додає завзяття. Та й накипіло в мене на серці. Замість відповіді, я штовхнув її до сходів, що в майстерню. Вона аж крикнула з жаху. Почувши це, старий Бігр промовив:

« — Сниться йому...

«Жюстіна зомліла, коліна їй підсіклися, в нестямі вона задушено казала:

« — Він зараз прийде... він іде... я чую, він вилазить... я пропала!..

« — Ні, ні, — відповідав я глухо, — заспокойтесь, мовчіть і лягайте...

«Вона затялась, я не поступився, вона скорилась, і от ми вже поруч.

Пан. Зрадник! Негідник! Чи знаєш, який злочин ти зараз заподієш? Ти згвалтуєш дівчину, якщо не силою, то страхом. Якби тебе притягти до права, ти зазнав би всієї суворості законів проти гвалтівників.

Жак. Не знаю, чи згвалтував я її, знаю тільки, що ні я їй боляче не зробив, ні вона мені. Спочатку, відвертаючи уста від моїх поцілунків, вона шепнула мені на вухо:

«— Ні, ні, Жак, ні...

«На цім слові я вдав, що встаю з ліжка й іду до драбини. Вона затримала мене й знову шепнула:

«— Не думала я, що ви такий лихий; бачу, що жалю від вас годі сподіватися, то хоч пообіцяйте мені, заприсягніться...

«— Що?

«— Що Бігр нічого не знатиме.

Пан. Ти пообіцяв, заприсягнувся, і все пішло гаразд.

Жак. І потім знову прегаразд.

Пан. І потім знову таки прегаразд?

Жак. Атож, ви мов були при тому. Тим часом моєму приятелю Бігрові обридло нетерпляче й стурбовано блукати навколо своєї хати, не зустрічаючи мене, і він прийшов до батька, що сказав йому сердито:

«— Довго ти за дурницею барився...

«Бігр відповів йому ще сердитіш:

«— Хіба ж не треба було сточити обидва кінці тієї бісової осі, що була загруба? Казав же я тобі, тільки ти все по-своєму робиш.

«— Бо легше врізати, ніж доточити. Візьми ось обід та дороби коло дверей.

«— Чому коло дверей?

«— Бо стукаючи розбудиш свого приятеля Жака.

«— Жака!..

«— Атож, його, він на горищі спочиває. Ох, бідні ж то батьки! Як не одне, то друге. Ну, чи ти

поворухнешся? Коли стоятимеш отак, як туман, похиливши голову, роззявивши рота та спустивши руки, робота сама не зробиться...

«Мій приятель Бігр оскаженіло кидається до драбини; мій хрищений спиняє його та й каже:

«— Куди це ти? Дай поспати бідоласі, він на смерть стомився. Чи добре було б тобі на його місці, якби порушили твій спокій?

Пан. І Жюстіна все це чула?

Жак. Як ви мене.

Пан. А ти що робив?

Жак. Сміявся.

Пан. А Жюстіна?

Жак. Дерла свій чепець, рвала на собі волосся, заводила вгору очі, принаймні я так гадаю, і ламала собі руки.

Пан. Ви варвар, Жак, у вас камінь, не серце.

Жак. Ні, пане, ні, я чулий, тільки зберігаю чулість до кращої нагоди. Марнотратці цього багатства так гайнують його, коли треба бути ощадливим, що вже не знаходять його тоді, як треба бути щедрим... Тим часом я одягаюсь і сходжу. Бігр-батько каже мені:

«— Тобі й треба було поспати, на добре вийшло; коли прийшов, на мерця скидався, а тепер рожевий та свіжий, мов дитя поссавши. Гарна річ отой сон!.. Сходи до льоху, Бігре, та принеси пляшку до сніданку. Тепер, хрищенику, ти поснідаєш охоче?

«— Дуже охоче...

«Пляшку принесено, поставлено на верстат, і ми поставали навколо. Бігр-батько наливає склянку собі й мені, а Бігр-син відсуває свою склянку і каже суворо:

«— Мені так рано не хочеться пити.

«— Не хочеш пити?

«— Ні.

«— А, я знаю, чого це; слухай, хрищенику, тут

без Жюстіни не обійшлося; він був у неї, не застав її, або з іншим заскочив, бо оця сварка з пляшкою неприродна, кажу тобі.

Я. Може ви й угадали.

Бігр-син. Облиш жарти, Жак, доречні й недоречні, я їх не люблю.

Бігр-батько. Якщо він не хоче, то нам це не мусить завадити: за твоє здоров'я, хрищенику.

Я. За ваше, хрищений. Бігре, випий з нами, друже мій. Ти занадто журишся через абищо.

Бігр-син. Казав же вам, що не питиму.

Я. Ну, коли й угадав твій батько, — велике діло, побачитесь, порозумієтесь і ти визнаєш, що був неправий.

Бігр-батько. Та покинь його; хіба несправедливо, щоб та краля покарала його за муку, якої він мені завдає? Ну, ще склянку і берімось до твоєї справи. Я так розумію, що мушу відвести тебе до батька, але що ж йому сказати?

Я. Все, що хочете, все, що він вам сто разів казав, коли приводив до вас вашого сина.

«— Ходімо...

«Він виходить, я за ним, приходимо до моєї хати, я пускаю його всередину самого. А сам, цікавий послухати його розмову з моїм батьком, сховавсь у кутку за перетинкою, звідки почув усе слово до слова.

Бігр-батько. Ну ж бо, куме, треба ще й цей раз його простити.

«— За що простити?

«— Нібито не знаєш!

«— Не нібито, а таки справді не знаю.

«— Ти гніваєшся, та й маєш причину.

«— Та не гніваюсь ніяк.

«— Гніваєшся, кажу тобі.

«— Коли ти хочеш, щоб я гнівався, хай буде

по-твоєму, але мушу знати попереду, яку штуку він устругнув.

«— Ну хай там три, навіть чотири рази, алеж це не завжди. Збирається гурт хлопців та дівчат, п'ють, сміються, танцюють, години швидко пливуть, а тим часом двері в хаті замикаються... — Бігр додав, стишивши голос: — Вони нас не розуміють, але, по щирості, хіба ми в їхніх літах були розсудливіші? Знаєш, хто погані батьки? Ті, що забувають гріхи своєї молодості. Скажи мені, хіба ми завжди дома ночували?

«— Скажи й ти мені, куме Бігр, хіба не бувало нам закохуватись наперекір нашим батькам?

«— Отож я й кричу голосніше, ніж болить мені. Роби й ти так.

«— Але Жак ночував дома, принаймні цієї ночі напевно.

«— Ну, коли не цієї, так іншої. У всякому разі, ти на свого хлопця не гніваєшся?

«— Ні.

«— І як я піду, ти його не лаятимеш?

«— Аж ніяк.

«— Даєш слово?

«— Даю.

«— Слово честі?

«— Слово честі.

«— Ну, гаразд, піду я...

«Коли хрищений уже на поріг ступав, мій батько вдарив його по плечі й сказав:

«— Бігре, друже мій, тут щось не теє; твій і мій хлопці хитрії несосвітенні, боюсь, що вони пошили нас сьогодні в дурні; ну та згодом це виявиться. Прощай, куме.

Пан. А як кінчилася пригода в твого приятеля з Жюстіною?

Жак. Як і мусіла.. Він розгнівався, а вона ще більше; вона заплакала, він зворушився; вона запри-

сяглась, що я найкращий у світі приятель; я заприсягся, що вона найчесніша в селі дівчина. Він нам повірив, перепросив і ще більше почав нас обох любити та шанувати. Оце початок, середина й кінець утрати моєї незайманості. А тепер, пане, хотів би я, щоб ви вказали мені моральну мету цієї зухвалої історії.

Пан. Краще знання жінок.

Жак. А хіба ви цієї науки потребували?

Пан. Краще знання приятелів.

Жак. А хіба ви гадали колинебудь, що хоч один приятель встоїть проти вашої дружини чи дочки, якщо вона задумає перемогти його?

Пан. Краще знання батьків і дітей.

Жак. Ет, пане, вони завжди морочили й завжди морочитимуть одне одного.

Пан. Всі твої висловлювання — вічні істини; але їх ніколи не шкодить нагадувати. Хоч яке буде оповідання, що ти пообіцяв мені після цього, будь певен, що тільки дурень не матиме з нього науки, і розказуй.

Мене трохи мучить совість, читачу, що я Жакові та його панові приписав честь міркувань, які належать вам за правом; якщо це так, ви можете відібрати їх назад, він за це образиться. Здається, вам не подобається слово «Бігр» [1]. Хотілося б мені знати — чому? Це — справжнє прізвище мого стельмаха; всі метрики й шлюбні контракти так і підписані — Бігр. Біграми звуться й Бігрові нащадки, що посідають тепер майстерню. Коли по вулиці біжать їхні діти, гарненькі з себе, люди кажуть: «Ось Бігренята». Коли ви вимовляєте прізвище Буль, то пригадуєте найбільшого,

[1] Слово це вживається по-французьки як лайливий вигук (bigre) і походить від bougre — мужоложець. Але як іменник слово bigre означало в старовину пасічника, що збирає у лісах бджільні рої.

який тільки був, червонодеревця. А на Бігровій батьківщині ще й досі, коли вимовляють прізвище Бігр, пригадують найбільшого, якого тільки пам'ятають, стельмаха. Той Бігр, чиє ім'я читаємо в кінці всіх богослужебних книг початку століття, був один з його родичів. Якщо колинебудь правнук Бігрів уславиться якоюсь звитягою, ім'я Бігр для вас важитиме не менше, як ім'я Цезаря та Конде. Бо Бігр Бігрові не пара, як і Вільгельм Вільгельмові. Коли я кажу просто Вільгельм, це не буде ні завойовник Великобрітанії, ні сукнар з «Адвоката Патлена»; просто Вільгельм не буде ні героїчне, ні міщанське ім'я; так і Бігр. Просто Бігр — це не славетний стельмах Бігр, ні будь-хто з його безвісних предків та безвісних нащадків. Хіба може бути прізвище гарного чи поганого смаку, скажіть по щирості? На вулицях повно дворняг, що звуться Помпеями. Відкиньте ж вашу хибну діткливість, а то я зроблю з вами так, як мілорд Четем із членами парламенту; він сказав їм: «Цукор, цукор, цукор — що ж у цьому смішного?» А я кажу: «Бігр, Бігр, Бігр — чому ж не прозиватися Бігром?» Бо, як казав один офіцер своєму генералові, великому Конде, є гордовитий Бігр, як Бігр-стельмах; добрий Бігр, як ми з вами, і звичайні Бігри, як безліч інших.

Жак. Було це на весіллі; брат Жан віддавав заміж дочку одного з наших сусід. Я був за боярина. До столу мене посадовили між двома парафіальними скализубами; виглядав я тютею з полив'яним носом, хоч і не був нею настільки, як вони гадали. Вони спитали мене дещо про шлюбну ніч, я відповів їм дурницю, глузівники як зарегочуть, а їхні жінки з другого кінця кричать:

« — Що там таке? У вас дуже весело!

« — Бо дуже вже смішно, — відповів своїй жінці один з чоловіків. — Ось розкажу тобі ввечері.

«Друга, не менш цікава, спитала свого чоловіка про те саме й дістала таку саму відповідь. Частування далі йде, а з ним і запитання, і мої дурниці, і регіт, і здивування тих жінок. Після частування — танці, після танців молоді йдуть спати, дарують підв'язку[1]; я в своє ліжко, а скализуби — в своє та розповідають своїм жінкам незбагненну, неймовірну річ, що в двадцять два роки такий здоровань і моцак, як я, з лиця непоганий, моторний і недурний, а зелений-зеленісінький, як мале дитя; і жінки разом з чоловіками дивом дивуються. Але другого дня Сузанна кивнула на мене пальцем та й каже:

«— Ти щось робиш, Жак?

«— Ні, сусідко; може вам що треба?

«— Мені хотілося б... мені хотілося б... — і, кажучи: мені хотілося б, стискала мені руку й дивилася на мене так незвичайно, — мені хотілося б, щоб ти взяв нашого різака й пішов зо мною в ліс та допоміг нарізати дві-три в'язки прутів, бо мені самій важка це робота.

«— Залюбки, пані Сузанно...

«Беру різака, йдемо ми. Дорогою Сузанна клала мені голову на плече, брала мене за підборіддя, смикала за вуха, щипала за боки. Прийшли ми. Місцина була пагориста. Сузанна лягла на горбку, ноги геть розсунула, руки поклала під голову. Я стояв нижче від неї, цюкаючи різаком у чагарях, а Сузанна зігнула ноги, зблизивши п'яти до сиднів, спідниці їй закотились на піднятих колінах, а я все цюкав різаком у чагарях, мало й дививсь, куди влучаю, так що не влучав частенько. Аж ось Сузанна каже мені:

«— Чи скоро вже ти кінчиш, Жак?

«— Коли вам завгодно, пані Сузанно.

[1] Звичай дарувати всім присутнім на весіллі шматочок стрічки, знятої з ноги в нареченої. *Прим. пер.*

«— Хіба ти не бачиш, — сказала вона стиха, — що я хочу, щоб ти кінчив?..

«Тож я кінчив, передихнув, та й знову кінчив; а Сузанна...

Пан. Відбирала тобі незайманість, якої ти не мав?

Жак. То правда, але Сузанна на цім не помилилась, посміхнулась та й каже мені:

«— Добре ж пошив ти в дурні мого чоловіка, шахраю!

«— Що ви хочете сказати, пані Сузанно?

«— Нічого, нічого, сам розумієш. А все таки обдури мене ще разів кілька, я прощаю тобі...

«Я зв'язав її прути, взяв їх на спину, і ми вернулись — вона до своєї хати, а я до своєї.

Пан. Не зробивши дорогою зупинки?

Жак. Ні.

Пан. Хіба від лісу до села недалеко було?

Жак. Не далі, як від села до лісу.

Пан. Вона більшого не була варта?

Жак. Може й більшого варта була для іншого або іншого дня; кожна хвилина має свою вартість.

«День через кілька пані Маргариті, дружині нашого другого скализуба, треба було змолоти зерно, а їхати до млина їй не було часу; прийшла вона до мого батька просити, щоб котрийсь із хлопців поїхав замість неї. Як я був найстарший, вона певна була, що вибір батька впаде на мене; так воно й сталося. Пані Маргарита вийшла, я за нею; навантажив лантуха на її осла і повів його сам до млина. Ось змололося її зерно, вертаюсь я з ослом невеселий, бо гадав, що дурно тільки ноги трудив. Помилився я. Між селом та млином треба було пройти гайок; отам і знайшов я пані Маргариту, що сиділа край шляху. Вечоріло вже.

«— Нарешті ось ти, Жак, — сказала вона. — Знаєш, я тебе вже нескінченну годину чекаю!..

Ви теж надто причепливий, читачу. Згоден, нескінченна година — це в міських дам, а в пані Маргарити — цілісінька година.

Жак. Бо вода мала̀, млин робить потиху, а мірошник п'яний. Хоч як я квапився, а раніш не міг вернутись.

Маргарита. Сядь, побалакай трохи.

Жак. Залюбки, пані Маргарито...

«Сів я коло неї, щоб побалакати, а проте ми обоє мовчали. Тож я й сказав їй:

« — Алеж, пані Маргарито, ви до мене не говорите, і ми не балакаємо.

Маргарита. Бо я думаю про те, що мені чоловік казав про тебе.

Жак. Не вірте тому, що вам чоловік казав, то глузій.

Маргарита. Він запевняв мене, що ти ніколи не був закоханий.

Жак. О, тут він правду сказав.

Маргарита. Як? Зроду-віку?

Жак. Зроду-віку.

Маргарита. Як! Ти в твоїх літах ще не знаєш жінки?

Жак. Даруйте, пані Маргарито.

Маргарита. І що таке жінка?

Жак. Жінка?..

Маргарита. Атож, жінка.

Жак. Стривайте... Це — людина в спідниці, в чепці й з великими цицьками.

Пан. Ах, негідник!..

Жак. Та не помилилась, так я хотів, щоб хоч ця помилилася. На мою відповідь пані Маргарита почала без кінця реготати, а я, геть спантеличений, питав у неї, чого вона сміється. Пані Маргарита сказала, що сміється з мого простацтва.

«— Як! Отакий виріс, а справді таки більш нічого не знаєш?

«— Ні, пані Маргарито.

«На цьому пані Маргарита замовкла, я теж.

«— Алеж, пані Маргарито, — сказав я знову, — ми сіли побалакати, а ви нічого мені не кажете, і ми не балакаємо. Що вам, пані Маргарито? Ви задумались.

Маргарита. Атож, я думаю... думаю...

«Коли казала ці «думаю», груди їй здіймалися, голос ослаб, тіло тремтіло, очі заплющились, рот півроззтулився; вона глибоко зідхнула, вона зомліла, а я, немов гадаючи, що вона вмерла, почав злякано кричати:

«— Пані Маргарито, пані Маргарито, та скажіть же щонебудь! Ви зле почуваєтесь, пані Маргарито?

Маргарита. Ні, моє серденько, дай мені на хвилину спокій... Не знаю, що це мені... Воно так раптово сталося...

Пан. Вона брехала.

Жак. Еге ж, брехала.

Маргарита. Бо я думала.

Жак. Ви отак і вночі коло чоловіка думаєте?

Маргарита. Іноді.

Жак. Це його лякає, мабуть.

Маргарита. Він звик...

Маргарита потроху очутилася з своєї млості й сказала:

— Я думала, що тиждень тому на весіллі мій чоловік і Сузаннин глузували з тебе; жаль мене взяв, і я страшно обурилась.

Жак. Ви дуже добра.

Маргарита. Не люблю, як глузують. І думала, що вони при першій же нагоді знову почнуть свої кпини і я знову розсерджусь.

Жак. Алеж від вас самої залежить, щоб більш не сердитись.

Маргарита. Як саме?

Жак. Навчіть мене...

Маргарита. Чого навчити?

Жак. Того, чого я не знаю і з чого так сміється ваш чоловік та Сузаннин. Тоді вони не сміятимуться.

Маргарита. О, ні, ні! Я знаю, що ти хлопець гарний і нікому не розказав би, але не зважуюсь.

Жак. Чому?

Маргарита. А так, не зважуюсь.

Жак. Ах, пані Маргарито, навчіть мене, я вам не знаю, як дякуватиму, навчіть мене...

«Благаючи її отак, я стискував їй руки, і вона мені теж; я цілував її в очі, а вона мене в губи. Тим часом зовсім смеркло. Тож я сказав їй:

«— Бачу, пані Маргарито, не така ви добра до мене, щоб навчити мене, і дуже мені сумно. То вставаймо, ходімо додому...

«Пані Маргарита мовчки взяла мою руку, — не скажу, куди її засунула, але факт той, що я скрикнув:

«— Там нічого немає! Там нічого немає!

Пан. Негідник! Несосвітенний негідник!

Жак. Факт той, що вона була дуже роздягнена, та й я не менше. Факт той, що моя рука все трималася там, де в неї не було нічого, а вона свою руку поклала туди, де в мене було не зовсім так. Факт той, що я опинився під нею, отже вона на мені. Факт той, що вона, не дістаючи ніякої підмоги, мусіла цілком усю працю перебрати на себе. Факт той, що вона взялася навчати мене так щиро, аж настала мить, коли вона сама від науки, я думав, опрягнеться. Факт той, що я, зворушившись не менш від неї і не тямлячи своїх слів, скрикнув:

«— Ох, пані Сузанно, як приємно ви мені робите!

Пан. Ти хочеш сказати: пані Маргарито.

Жак. Ні, ні. Факт той, що я переплутав імена і замість «пані Маргарито» сказав «пані Сузанно».

Факт той, що я признавсь пані Маргариті, що того, чого вона гадала навчити мене, мене навчила трохи інакше, щоправда, пані Сузанна тому три-чотири дні. Факт той, що вона сказала мені: «Як! Сузанна, а не я?» Факт той, що я відповів їй: «Не та й не та». Факт той, що вона, глузуючи з себе, Сузанни, обох чоловіків і мене трохи лаючи, опинилась підо мною, отже я на ній, але сказала, що хоч і дуже їй приємно, але не так, як іншим робом, і опинилась на мені, отже я під нею. Факт той, що перепочивши якийсь час, ні я не опинивсь зверху, ні вона знизу, ні я знизу, ні вона зверху, бо ми були одне з одним поруч, і вона, нахиливши вперед голову, прип'ялася сиднями до моїх стегон. Факт той, що якби я був менш учений, добра пані Маргарита навчила б мене всього, чого можна навчити. Факт той, що вертатись на село нам було важкенько. Факт той, що горло мені ще більш заболіло, і я, мабуть, тижнів зо два не зможу говорити.

Пан. І ти знову бачився з цими жінками?

Жак. Даруйте, ще й не раз.

Пан. З обома?

Жак. З обома.

Пан. Вони не посварились?

Жак. Вони ще більш заприязнилися, бо були одна одній в пригоді.

Пан. Наші жінки теж так зробили б, але кожна з своїм... Ти смієшся.

Жак. Завжди сміятимусь, як згадаю чоловічка, що кричить, лається, кипить, пручається головою, ногами, руками, всім тілом і як не кинеться додолу з сінника, важачи своїм життям.

Пан. Хто ж цей чоловічок? Пані Сузаннин чоловік?

Жак. Ні.

Пан. Пані Маргаритин чоловік?

Жак. Ні... Завжди те саме: так уже йому до смерті написано.

Пан. Та хто ж він?

Жак на це питання не відповів, і пан промовив:

— Скажи мені тільки, хто той чоловічок.

Жак. Одного дня сидів коло прилавка в швачки хлопчик і кричав скільки духу. Обрид їй цей галас, питає вона:

«— Чого ти, серденько, кричиш?»

«— Бо вони хочуть, щоб я сказав А».

«— А чому ти не хочеш сказати А?»

«— Бо тільки я скажу А, вони захочуть, щоб я сказав Б»... Так і я — тільки скажу вам, хто той чоловічок, мусітиму й решту сказати.

Пан. Може бути.

Жак. Напевне.

Пан. Ну бо, Жак, друже мій, скажи мені, хто той чоловічок. Тобі ж самому кортить до смерті, правда? Задовольни себе.

Жак. То був куцак, горбатий, клишоногий, заїкуватий, одноокий, ревнивий, хтивий, закоханий у Сузанну, а може й вона в нього. Сільський вікарій.

Жак скидався на шваччину дитину, як викапаний, з тою різницею, що, відколи в нього боліло горло, його важко було примусити тільки сказати «А», але почавши, він уже сам виголошував до кінця всю абетку

— Я був із Сузанною у клуні, насамоті.

Пан. І не без діла?

Жак. Егеж. Нагодивсь вікарій, розгнівався, почав лаятись, присікавсь до Сузанни, — що вона робить наодинці з найрозпуснішим у селі хлопцем так далеко від хати?

Пан. Ти вже мав репутацію, я бачу.

Жак. І досить заслужену. Він справді таки розсердився; до цих слів він додав ще менш прихильних. Я й собі розсердився. Лайка по лайці, дійшлося до рук. Схопив я вила, просунув йому між ноги, розгойдав та й викинув його на сінник, як куль соломи.

Пан. А сінник який заввишки?

Жак. Футів десять, не менше, і чоловічок собі в'язи скрутив би, якби злазив.

Пан. Потім?

Жак. Потім відгорнув Сузанні косинку, взяв за груди та й гладжу, вона собі бороніться потроху. Там лежав ослячий в'юк, що його зручність ми вже звідали; я й потрутив її на того в'юка.

Пан. Закочуєш їй спідниці.

Жак. Закочую.

Пан. І вікарій бачить це.

Жак. Як я вас бачу.

Пан. І мовчить?

Жак. Ні, прошу вас. Не задовольняючись гнівом, він почав кричати: «Ря...я...туйте! У...у...бивець! По...о...жежа! З...з...злодій!» Ось прибігає її чоловік, який, ми думали, далеко.

Пан. Яка шкода! Не люблю попів.

Жак. І ви були б потішені, що в попа перед очима...

Пан. Згоден.

Жак. Сузанна встигла підвестися, я опорядивсь, дав тягу, і що далі було, розказала мені Сузанна. Чоловік, побачивши вікарія на сінику, почав реготати. Вікарій казав йому:

«— Ре...ре...гочись, д...д...дурень ти...

«Чоловік не від того, ще більш регочеться та й питає, хто його завдав туди.

Вікарій. З...з...сади ме...е...не...до...долу.

«Чоловік знов таки регочеться та й питає, як же це зробити.

Вікарій. Я...як і сю...сюди...ди з...з...садили, на...а ви...и...вилах.

«— Ваша правда, побий мене грім! Ось що воно значить — ученість!

«Чоловік бере вила, подає вікарієві, той настромляється на них, як я його був настромив; чоловік об-

кружляв його раз чи двічі по клуні на кінці цього знаряддя, супроводячи прогулянку співом на церковний глас. А вікарій кричав:

«— З...з...сади ме...не...не, ме...р...р...мерзото, ти з...з...са...а...диш ме...не?

«А чоловік казав йому:

«— А чому б мені, пане вікарію, не поносити вас отак по всіх вулицях на селі? Такого гарного походу ніколи ще не бувало...

«Проте, вікарій відбувся самим страхом, і чоловік поставив його на землю. Не знаю, що вже він казав тоді чоловікові, бо Сузанна втекла, але я почув:

«— Не...е...нещасний! Ти...ти...б'є...є...б'єш священи...н...н...ка, я...я...я... від...ід...лучаю те...бе...бе, ти...ти... бу...у...деш про...про...клятий...

«То кричав куцак, а чоловік гнав його вилами. Тут і я з людьми прибіг; побачивши мене здалека, чоловік наставив вила й сказав мені:

«Іди но, йди сюди!»

Пан. А Сузанна?

Жак. Виплуталась.

Пан. Зле?

Жак. Ні, жінки завжди добре виплутуються, як їх не спіймано на гарячому. Чого ви смієтесь?

Пан. Того, чого сміятимусь, як і ти, щоразу, коли згадуватиму попика в чоловіка на вилах.

Жак. Невдовзі по цій пригоді, за яку й батько почув та сміявся, я найнявся, казав уже вам...

Після кількох хвилин мовчанки й кашляння Жака, кажуть одні, чи ще раз посміявшись, кажуть інші, пан сказав Жакові:

— А історія твого кохання?

Жак похитав головою і нічого не відповів.

Яка може бути втіха розумній, доброзвичайній, причетній до філософії людині розповідати такі соромітні

байки? — Передусім, читачу, це не байки, а бувальщина, і я, пишучи Жакові дурниці, завинив не більше, а може й менше, як Светоній, розповідаючи про бешкети Тіберія. Проте, ви читаєте Светонія і нічого йому не закидаєте. Чому ви не хмуритесь на Катулла, Марціала, Горація, Ювенала, Петронія й багатьох інших? Чому не кажете стоїкові Сенеці: «Навіщо нам банкетування вашої рабині з увігнутими дзеркалами?» Чому ви вибачливі тільки до мертвих? Якби ви поміркували трохи про цю свою сторонність, то побачили б, що вона постає з якоїсь хибної засади. Якщо ви невинний, не читайте мене; якщо ви зіпсутий, ви читатимете мене без шкоди. А коли те, що я кажу вам, вас не задовольняє розгорніть передмову Жана-Батіста Руссо[1], і ви знайдете в ній мою апологію. Хто з вас насмілиться ганити Вольтера за те, що він написав «Діву»? Ніхто. Так у вас, виходить, є дві ваги на людські вчинки? Але, скажете ви, Вольтерова «Діва» — шедевр. Тим гірше, бо через це її більш читатимуть. А ваш «Жак» — нудка збіраниця фактів, дійсних та вигаданих, написаних непринадно й безладно розташованих. Тим краще, через це мого «Жака» менш читатимуть. З якого не візьметесь боку, ви неправі. Якщо мій твір гарний, він завдасть вам утіхи; якщо він поганий, не завдасть вам лиха. Немає невиннішої книги, як погана. Мені приємно описувати під прибраними іменами дурниці, які ви робите; ваші дурниці смішать мене; моє писання вас гнівить. Сказати щиро, читачу, я вважаю, що з нас двох не я лихіший. Який би я був радий, коли б мені так легко було вбезпечитись від ваших гидот, як вам — від нудьги й небезпеки мого твору! Дайте мені спокій, підлі лицеміри. Злягайтесь, як бахури, але дозвольте мені про це говорити; я

[1] Французький ліричний поет першої половини XVIII ст. *Прим. пер.*

дарую вам дію, даруйте мені слово. Ви сміливо вимовляєте — вбивати, красти, зраджувати, а те слово хіба крізь зуби скажете! Може чим менш віддаєте ви ці гадані паскудства словами, тим більш вам у думці лишається? І що зробила вам загальна, така природна, доконечна й справедлива дія, щоб виключати її означення з своїх розмов і уявляти, що воно спогадило б ваші уста, зір і слух? То й добре, що найменш уживані, найменш писані й найбільш замовчувані вислови є найкраще знані й найзагальніш відомі; так воно і є; тому слово futuo[1] не менш звичне, як і слово «хліб»; його знає старе й мале, його не позбавлене жадне наріччя, воно має тисячу синонімів у всіх мовах, воно відтискується в кожній мові, невисловне, безголосе, безлице, і стать, яка його найбільше робить, має звичай найбільше замовчувати його. Знову чую, ви кричите: «Фу, цинік! Фу, соромітник! Фу, софіст!» Сміливіш; ображайте шановного автора, якого ви раз-у-раз берете до рук і якого я тут тільки переказую. Вільність його стилю мені майже запорука чистоти його звичаїв; це — Монтень. Lasciva est nobis pagina, vita proba[2].

Жак та його пан збули рештку дня, не розтуляючи рота. Жак кашляв, а його пан казав: «От лютий кашель!», дививсь на годинника, не бачачи, відчиняв табакерку, не тямлячи, нюхав табаку, не почуваючи; а що це так було, я бачу з того, що він робив ці речі три-чотири рази вряд і в тому самому порядку. За хвилину Жак знову кашляв, а його пан казав:

— Чортів кашель! Ти насмоктавсь у хазяйки вина по саму зав'язку. Вчора ввечері теж не пошкодував себе

[1] Плоджуся (латинське). *Прим. пер.*

[2] Від того, що я написав хтиву сторінку, не стає менш чистим моє життя. Див. «Нариси» Монтеня, кн. II, розд. V, звідки наслідувано цей уступ. *Прим. фр. вид.*

з секретарем; коли вийшов, ти хитався, верз казна-що і сьогодні робив з десяток причалів; закладаюсь, що в твоїй кабаківці не зосталось і краплини вина...

Потім бурчав крізь зуби, дививсь на годинника й частував свої ніздрі.

Забув вам сказати, читачу, що Жак ніколи не їздив без кабаківки доброго вина; вона висіла на ленчику його сідла. Щоразу, як пан уривав його оповідання трохи довгим запитанням, він відчіпляв кабаківку, хилив із неї і вішав на місце тільки тоді, коли його пан переставав говорити. Знов таки забув вам сказати, що у випадках, які потребували міркування, першим його рухом було запитати кабаківку. Чи треба було розв'язати яке моральне питання, обговорити подію, визначити кращу дорогу, розпочати, провадити чи покинути справу, зважити вигоди й невигоди політичної операції, торговельної або фінансової спекуляції, мудрість і безглуздя закону, долю війни, вибрати корчму, в корчмі — кімнату, в кімнаті — ліжко, його перше слово було: «Запитаймо кабаківку», а останнє: «Такої думки кабаківка і я». Коли доля в його голові німувала, він розбиравсь за допомогою кабаківки; то була ніби портативна піфія, що замовкала зразу, як спорожнялася. У Дельфах піфія, закотивши спідниці й сидячи голим задом на триногах, діставала надхнення знизу вгору; Жак на коні, підвівши до неба голову, з відіткнутою кабаківкою і нахиленою до рота шийкою, діставав надхнення згори вниз. Піфія і Жак, коли вирікали свої оракули, обоє були п'яні. Він твердив, що святий дух зійшов на апостолів у кабаківку і зелені свята називав святом кабаківок. Він залишив невеличку розправу про всіляку ворожбу, — глибоку розправу, в якій дає перевагу ворожінню за допомогою Бакбуки або кабаківки. Попри всю свою пошану, він заперечує медонському кюре, що запитував диву Бакбуку або кабаківку поштовхом у пузце. «Я люблю Рабле, казав він, але біль-

ше від Рабле люблю істину». Він називає його єретиком-енгастримітом[1] і доводить сотнею підстав, одна від одної кращими, що правдиві оракули Бакбуки або кабаківки дають почути себе через шийку. До визначних послідовників Бакбуки, до правдиво надхнених кабаківкою, він за останніх століть залічує Рабле, Ляфара, Шапеля, Шольє, Ляфонтена, Мольєра, Панара, Галле, Ваде. А Платон і Жан-Жак Руссо, що вихваляли добре вино, не п'ючи його, були, на його думку, лжебратами кабаківки. Кабаківка мала колись кілька славетних святинь—Пом-де-Пен, Тампль, Генгет; історію останньої святині він написав окремо. Він пречудово змальовує ентузіазм, запал, вогонь, який охоплював і охоплює ще й за наших днів бакбукійців або кабаківців, коли наприкінці бенкету з'являлася їм дива Бакбука або священна кабаківка, ставала серед них, шипіла, відкидала геть свій чепець і окривала своїх поклонників пророчою піною. Його рукопис оздоблено двома портретами, що під ними підписано: «Анакреон і Рабле, перший у давніх, другий у сучасних найвищий жрець кабаківки».

І Жак ужив терміну — енгастриміт? Чому ні? Жаків капітан був бакбукієць, він міг знати цей вислів, а Жак, переймаючи все те, що казав капітан, міг запам'ятати це слово; але насправді «енгастриміт» — від мене, а в оригінальному тексті читаємо: черевомовець.

Все це дуже добре, скажете ви, але Жакове кохання? — Жакове кохання тільки Жак один знає, а його, чи бачите, мучить горловий біль, що примушує пана обмежуватись годинником і табакеркою; ця злиденність його засмучує так само, як і вас. — Що ж з нами буде? — Їйбогу, не знаю. Отут якраз годилося б запитати диву Бакбуку або священну кабаківку, але її

[1] Черевомовець. *Прим. пер.*

культ занепадає, її храми стоять порожні. Як по народженні нашого божественного спасителя замовкли поганські пророцтва, так по смерті Галле[1] занімували Бакбучині пророцтва; тому немає вже великих поем, немає вже величних і пророчистих уривків, немає вже творів, позначених сп'янінням і генієм; усе — розсудливе, вимірене, академічне й плоске. О, диво Бакбуко! О, священна кабаківко! О, Жакові божества! Верніться до нас!.. Мені хочеться, читачу, поговорити з вами про народження диви Бакбуки, про чудеса, що сталися під час і після нього, про дива́ її панування і злигодні її відвороту; і коли в нашого приятеля Жака далі болітиме горло, а його пан уперто мовчатиме, ви змушені будете задовольнитися з цього епізоду, який я подбаю довести до тої хвилини, коли Жак видужає і знову розпочне історію свого кохання...

Тут у розмові Жака з його паном справді є сумна прогалина. Колись її, може бути, заповнить нащадок Нодо, президента де-Броса, Френгемія або отця Броттьє, а власники рукопису, нащадки Жака чи його пана, добре посміються з цієї вставки. Здається, Жак, змушений мовчати через свій горловий біль, припинив на час історію свого кохання, а його пан почав історію свого. Це — лише здогад, нічого більше. Після кількох рядків крапок, що свідчать за прогалину, читаємо: «Немає в світі сумнішого, як бути дурнем»... Чи це Жак виголошує цю апофтегму? Чи його пан? Це було б предметом довгої і трудної розправи. Якщо Жакові достало б зухвалості звернутися з цими словами до пана, то й панові достало б щирості звернутися з ними до самого себе. У всякому разі, річ очевидна, річ найочевидніша, що далі мову мовить пан.

Пан. Завтра її іменини, а в мене грошей немає.

[1] Автор веселих пісеньок і п'єс (XVIII ст.), великий питець. *Прим. пер.*

Для шевальє де-Сент-Уена, мого найближчого приятеля, труднощів ніколи не бувало.

«— У тебе грошей немає? — каже він мені.

«— Немає.

«— То треба їх зробити.

«— А ти знаєш, як їх роблять?

«— Звичайно.

«Я одягаюсь, ми виходимо, і він веде мене обхідними вулицями до похмурого домка, де ми піднімаємось брудними східцями на третій поверх, а там заходимо в досить просторе й незвичайно умебльоване помешкання. Серед інших речей там стояло вряд три комоди, всі три різної форми; за тим, що посередині — велике дзеркало з надто високим для стелі капітелем, так що комод заслоняв це дзеркало на добрих півфута; на цих комодах — усілякого гатунку крам, два триктраки навколо попід стіною — досить гарні стільці, але жадного до пари; у ногах ліжка без заслони — чудовий шезлонг; коло одного з вікон — пташарня без птахів, але новісінька; біля другого вікна висіла на мітлищі люстра, а мітлище двома кінцями лежало на двох поганеньких плетених стільцях; а далі, праворуч і ліворуч, — картини, які на стінах, які купою.

Жак. Це дхне жмикрутом на ціле льє.

Пан. Ти вгадав. Як не кинуться шевальє та пан Лебрен (так звали нашого тандитника і лихваря) одне одному в обійми...

«— А, це ви, пане шевальє!

«— Атож, я самий, пане Лебрен.

«— Та що ж вам сталося? Цілу вічність вас не видно. Часи дуже сумні, чи правда?

«— Дуже сумні, мій любий Лебрене. Але не про те мова; ось слухайте, маю вам дещо сказати...

«Я сів. Шевальє з Лебреном відійшли в куток і розмовляють. З їхньої розмови я можу передати лише кілька слів, підхоплених на льоту...

«— Він добрий?
«— Чудовий.
«— Повнолітній?
«— Цілковито.
«— Це син?
«— Син.
«— Чи знаєте, що наші останні дві справи...
«— Говоріть тихше.
«— Батько?
«— Багатий.
«— Старий?
«— І немічний.
«Лебрен голосно:
«— Слухайте, пане шевальє, я не хочу більш ні до чого втручатися, це завжди призводить до прикрих наслідків. Це ваш приятель, на добрий час! Він виглядає зовсім порядною людиною, але...
«— Любий Лебрене!
«— У мене немає грошей.
«— Але ви маєте знайомства!
«— То все дурисвіти, шахраї непритореннi. Вам ще не обридло, пане шевальє, плутатись у їхніх лапах?
«— Нужда закон зміняє.
«— Нужда, що вас штовхає, це якась розривка, гра, зальоти, краля.
«— Любий друже...
«— Я завжди слабий, як дитя, а ви хоч із кого зробите кривоприсяжника. Ну, подзвоніть же, треба довідатись, чи вдома Фуржо... Ні, не дзвоніть, Фуржо поведе вас до Мерваля.
«— Чому не ви?
«— Я? Я заприсягся, що той огидний Мерваль не працюватиме ні для мене, ні для моїх друзів. Ви мусите поручитись за цього пана, який може бути, та й справді є чесна людина, я поручуся за вас перед Фуржо, а Фуржо поручиться за мене перед Мервалем...

«Тим часом увійшла покоївка, кажучи:

«— Це до пана Фуржо?

Лебрен (до покоївки). — Ні, це ні до кого... Пане шевальє, я не можу, ніяк не можу.

«Шевальє його обнімає, голубить:

«— Мій любий Лебрене, друже любий...

«Я підходжу, долучаю і своє прохання:

«— Пане Лебрен! Пане-добродію!..

«Лебрен дає себе переконати. Покоївка, що посміхалась на цю комедію, іде геть і вмить з'являється з клишоногим, заїкуватим чоловічком у чорному вбранні, з ціпочком у руці, з сухим, зморшкуватим обличчям та жвавими очима. Шевальє повертається до нього й каже:

«— Ну, пане Матьє де-Фуржо, нам не можна й хвилинки гаяти; ведіть нас мерщій...

«Фуржо, ніби не слухаючи його, розв'язував замшовий гаманець.

Шевальє (до Фуржо). Ви жартуєте, це наша справа...

«Я підходжу, виймаю екю і втручую його шевальє, а він дає його покоївці, провівши їй рукою під підборіддям. Тим часом Лебрен казав до Фуржо:

«— Я вам забороняю, не ведіть туди цих добродіїв.

Фуржо. А чому, пане Лебрен?

«— Це шахрай, це дурисвіт.

«— Я знаю, що пан де-Мерваль... Але без гріха та без лиха не проживеш; та я й не знаю, у кого, крім нього, є зараз гроші.

Лебрен. Робіть, що знаєте, пане Фуржо; панове, я вмиваю руки.

Фуржо (до Лебрена). Хіба ви не підете з нами, пане Лебрен?

Лебрен. Я? Боронь, боже! Це негідник, якого мої очі більш не бачитимуть.

Фуржо. Але без вас ми нічого не дійдемо.

Шевальє. Це правда. Ходімо, мій любий Лебрен, ідеться про послугу мені, ідеться про допомогу порядній людині, що потрапила в скруту; ви мені не відмовите, ви підете.

Лебрен. Що б я пішов до Мерваля! Я! Я!

Шевальє. Так, ви, ви підете задля мене...

«Під тиском прохань Лебрен дає себе повести, і от ми — я, Лебрен, шевальє та Матьє де-Фуржо — рушаємо; шевальє по-приятельськи б'є Лебрена по руці й каже мені:

« — Це чудова людина, найпослужливіша в світі, найкращий знайомий...

Лебрен. Мабуть, пан шевальє зробив би мене навіть фалшивомонетником...

«От ми у Мерваля.

Жак. Матьє де-Фуржо...

Пан. Що ти хочеш цим сказати?

Жак. Матьє де-Фуржо!.. Хочу сказати, що пан шевальє де-Сент-Уен знає тих людців на ім'я та прізвище і що він — махляр, який накладає з тією поганню.

Пан. Може ти й мав би рацію... Годі знайти людину лагіднішу, чемнішу, чеснішу, ввічливішу, милосерднішу, спочутливішу, некорисливішу, як пан де-Мерваль. Коли встановлено мою повнолітність і спроможність, пан де-Мерваль прибрав щирого та сумного вигляду і сказав нам зворушено, що він у розпачі, що цього ранку він був змушений порятувати одного свого приятеля в пекучій скруті і що зараз у нього на гроші сухо. Потім додав, звертаючись до мене:

« — Не жалкуйте, пане, що не прийшли раніше; мені гірко було б вам відмовити, але я зробив би це: дружба передусім...

«Ми всі приголомшені; шевальє, сам Лебрен і Фуржо

навколішках благають де-Мерваля, а пан де-Мерваль казав їм:

«— Ви всі мене знаєте, панове; я люблю допомогти і стараюсь не псувати своїх послуг, примушуючи їх випрошувати; але, слово чесної людини, у мене в хаті чотири луї...

«Серед цих людей я скидався на стратенця, якому зачитано вирок. Я казав шевальє:

«— Ходімо, шевальє, ці добродії нічого не можуть...

«А шевальє, відвівши мене набік, казав:

«— Ти подумай, завтра ж її іменини. Я сказав їй, попереджаю тебе, і вона чекає від тебе якогось подарунка. Ти її знаєш: це не значить, що вона корислива, але, як і всі вони, не любить помилятися в своїх сподіванках. Вона вже похвалилася цим батькові, матері, тіткам, подругам, і не мати чого показати їм після цього — це ж заріз!..

«Потім знову підходить до Мерваля, напосідає ще завзятіш. Давши себе гаразд пошарпати, Мерваль каже:

«— У мене найдурніше в світі серце, не можу бачити людей у скруті. Я міркую, і мені спадає одна думка.

Шевальє. Яка думка?

«— Чому б вам не взяти краму?

Шевальє. Він у вас є?

«— Ні, але я знаю жінку, яка постачить його вам, чесну й порядну жінку.

Лебрен. Так, але вона постачить нам лахміття, за яке злупить не трохи, а ми чи збудемо його.

Мерваль. Аж ніяк, то будуть прегарні матерії, золоті та срібні коштовності, різноманітні шовкові тканини, перли, деякі самоцвіти; на цих речах мало що втратиш. Ця добряча душа задовольниться з малого, аби тільки була забезпека, та й крам той випадковий, задешево їй обходиться. Зрештою, подивіться сами, за огляд грошей не правлять...

«Я заявив Мервалеві й шевальє, що продавати крам мені не личить і коли б навіть таке полагодження справи не було мені відразне, саме моє становище не лишає мені часу скористуватися з нього. Послужливі Лебрен і Матьє де-Фуржо скрикнули в один голос:

«— За цим діло не стане, ми за вас продамо; це клопоту на якихось півдня...

«І засідання відкладено до післяполудня в пана де-Мерваля, який, б'ючи мене злегка по плечі, казав мені солодко й переконливо:

«— Я дуже радий стати вам у послузі, пане, але послухайте мене, не робіть часто таких позичок; вони завжди кінчаються розором. У нашому краї вам хібащо дивом якимсь трапиться ще раз мати діло з такими чесними людьми, як добродії Лебрен та Матьє де-Фуржо...

«Лебрен і Фуржо де-Матьє чи Матьє де-Фуржо подякували йому, вклонившись, і сказали, що він дуже добрий, що досі вони старались провадити свою маленьку комерцію совісно і за це їх нема чого хвалити.

Мерваль. Ви помиляєтесь, панове, бо в кого ж тепер є совість? Спитайте в пана шевальє де-Сент-Уена, він мусить на цьому трохи розумітися...

«От ми вийшли від Мерваля, який на сходах спитав нас, чи може на нас розраховувати й закликати свою торговку. Ми відповіли йому — так, і пішли вчотирьох обідати до сусідньої корчми, чекаючи години побачення.

«Обід замовив Матьє де-Фуржо й замовив добре. За десертом до нашого столу підійшло двоє дівчаток з лірами. Лебрен посадив їх до столу; їх почастували, завели з ними балачку, попросили заграти. Поки троє моїх гостей м'яли одну з них собі на розвагу, її товаришка, що була поруч мене, шепнула мені:

«— Ви в дуже поганому товаристві, пане; серед

цих людей немає жадного, що б не був записаний у червоній книзі[1].

«Призначеної години ми покинули корчму й пішли до Мерваля. Забув сказати тобі, що цей обід вичерпав мій і шевальє гаманець і що по дорозі Лебрен сказав шевальє, а він мені переказав, що Матьє де-Фуржо вимагає десять луї комісійного; що це найменше, скільки можна йому дати; що коли він буде задоволений нами, ми матимемо крам зовсім дешево і що ми легко покриємо цю суму з продажу.

«От ми в Мерваля, де торговка вже випередила нас із своїм крамом. Панна Брідуа (так її звали) обсипала нас чемностями та реверансами і розклала перед нами матерії, тканини, мережива, каблучки, діаманти, золоті скриньки. Ми всього взяли. Ціну визначали Лебрен, Матьє де-Фуржо та шевальє, а Лебрен записував. Підсумок виносив дев'ятнадцять тисяч сімсот сімдесят п'ять ліврів, на які я збирався уже дати розписку, коли панна Брідуа сказала мені, зробивши реверанса (бо вона ніколи ні до кого не зверталась без реверансу):

«— Ви гадаєте, пане, сплачувати ваші розписки в строк?

«— Безперечно, — відповів я.

«— В такому разі, — казала вона, — вам байдуже дати мені розписки чи векселі?

«На слові «вексель» я зблід. Шевальє помітив це й сказав панні Брідуа:

«— Векселі, пані! Алеж векселі йдуть у обіг і невідомо, до яких рук вони потраплять.

«— Ви жартуєте, пане шевальє; ми ж розуміємося трохи, яка шана належить особам вашого рангу...

«Вона добуває з кишені папіровника, читає силу

[1] Поліційний реєстр. *Прим. пер.*

прізвищ усякого стану й становища. Шевальє підійшов до мене й сказав:

«— Векселі! Це річ з біса серйозна. Міркуй, що маєш робити. Ця жінка здається мені чесною; до того ж, ще перед строком ти будеш при грошах або я.

Жак. І ви підписали векселі?

Пан. Атож.

Жак. Батьки, коли їхні діти їдуть до столиці, мають звичай брати з них невеличку присягу. Не водіться з поганим товариством, догоджайте начальникам ретельним виконанням обов'язків, держіться своєї віри, цурайтеся дівчат лихої поведінки, усяких пройдисвітів, а над усе — не підписуйте векселів.

Пан. Що ж поробиш, я зробив, як усі: перше, що я забув, була батькова наука. Отож, постачили мені краму на продаж, але нам треба було грошей. Було там кілька пар прегарних манжет з мереживом; шевальє взяв їх по своїй ціні, сказавши мені:

«— Оце вже частина твоїх покупок, на якій ти нічого не втратиш.

«Матьє де-Фуржо взяв годинника й дві золоті скриньки, яких вартість мав зразу принести мені; решту взяв Лебрен до себе на схов. Я поклав у кишеню чудовий гарнітур із манжетами; то була одна з квіток того букета, що я мав подарувати. Матьє де-Фуржо вмить вернувся з шістдесятьма луї, десять він вивернув собі, а я одержав решту п'ятдесят. Він сказав мені, що не продав ні годинника, ні двох скриньок, але заставив їх.

Жак. Заставив?

Пан. Так.

Жак. Я знаю де.

Пан. Де?

Жак. У панни з реверансами, у Брідуа.

Пан. Це правда. З парою манжет та гарнітуром я взяв іще гарненьку каблучку та до неї скриньку

з мушками, викладену золотом. У гаманці я мав п'ятдесят луї, і ми з шевальє тішились та раділи.

Жак. От і гаразд. У всьому цьому тільки одне мене цікавить: Лебренова некорисливість; хіба таки він не взяв ніякої участі у здобичі?

Пан. Та ви глузуєте, Жак, ви не знаєте пана Лебрена! Я запропонував йому подякувати за послугу, він розгнівавсь і відповів, що я вважаю його, мабуть, за якогось Матьє де-Фуржо і що він ніколи не простягав руку.

«— Мій любий Лебрен завжди такий, — скрикнув шевальє. — Але сором нам був би, якби він був чесніший від нас...

«І вмить він узяв з нашого краму дві дюжини носовичків та штуку серпанку й примусив його прийняти їх для дружини та дочки. Лебрен почав розглядати носовички й серпанок, які здались йому такими чудовими й тонкими, подарунок був запропонований так люб'язно і йому випадала така близька нагода віддячити нам продажем речей, які в нього лишилися, що він дав себе переконати; і ми рушили, щодуху помчали візником до житла тієї, яку я кохав і якій призначені були гарнітур, манжети й каблучка. Подарунок мав величезний успіх. Вона була чарівна. Зразу приміряла гарнітур і манжети; каблучка ніби зроблена була на її палець. Повечеряли весело, як ти й гадаєш.

Жак. І ви заночували там?

Пан. Ні.

Жак. Невже шевальє?

Пан. Здається.

Жак. Якщо й далі вас так скубтимуть, ваших півсотні луї ненадовго стане.

Пан. Атож. Через тиждень ми рушили до Лебрена подивитись, що дала нам решта наших речей.

Жак. Нічого або мало. Лебрен був сумний, напався на Мерваля й панну з реверансами, назвав їх дури-

світами, негідниками, шахраями, ще раз зарікся будь-коли з ними мати справу й дав вам сім-вісім сотень франків.

Пан. Приблизно; вісімсот сімдесят ліврів.

Жак. Отож, якщо я вмію трохи рахувати, вісімсот сімдесят ліврів від Лебрена, п'ятдесят луї від Мерваля чи Фуржо, гарнітур, манжети й каблучка, хай ще п'ятдесят луї, — оце й усе, що ви дістали за свій крам на дев'ятнадцять тисяч шістсот сімдесят п'ять ліврів. Чорт, чиста робота! Мав рацію Мерваль: не щодня маєш діло з такими гідними людьми.

Пан. Ти забуваєш манжети, що взяв по своїй ціні шевальє.

Жак. Бо й шевальє вам про них ніколи не згадував.

Пан. Погоджуюсь. І про дві золоті скриньки та годинника, що заставив Матьє, ти теж нічого не кажеш.

Жак. Бо не знаю, що про них сказати.

Пан. Тим часом прийшов строк векселям.

Жак. А гроші не прийшли ні вам, ні шевальє.

Пан. Я змушений був ховатися. Повідомили моїх батьків; один з моїх дядьків приїхав до Парижу. Він подав на всіх цих шахраїв заяву до поліції. Цю заяву передано одному урядовцеві, а цей урядовець був підкупленим заступником Мерваля. На заяву відповіли, що справа юридично правильна і що поліція тут безсила. Позичальник, якому Матьє заставив дві золоті скриньки й годинника, заклав позов на Матьє. Я втрутився у процес. Судові витрати були такі величезні, що після продажу годинника й скриньок бракувало ще п'ять-шість сотень франків, яких не було чим сплатити.

Ви цьому не вірите, читачу. Так я розкажу вам, що якийсь час тому помер мій сусіда-лімонадник і покинув двох бідних малолітніх сиріт. До небіжчика з'явився комісар, наклав печать. Зняли печать,

списали майно, продали, дістали з продажу вісімсот-дев'ятсот франків. З цих дев'яти сот франків, коли стягли судові витрати, на кожну сироту лишилося по два су; їм дали кожній два су в руки й відвели до шпиталю.

Пан. Це гидота.

Жак. А так воно й досі.

Пан. Тим часом помер мій батько. Я сплатив векселі й вийшов з похоронку, де, треба сказати їм на честь, шевальє та моя кохана досить вірно додержували мені товариства.

Жак. І ви точнісінько так, як і раніш, закохані в шевальє та свою кралю, але ваша краля гне кирпу вище, ніж колинебудь.

Пан. А чому це, Жак?

Жак. Чому? Бо з вас, господаря своєї особи й власника чесного достатку, треба було зробити цілковитого дурня — шлюбного чоловіка.

Пан. Їйбогу, такий, здається, і був у них намір, але він схибив.

Жак. Вам дуже пощастило, або вони дуже невміло повелися.

Пан. Але мені здається, що голос у тебе менш хрипить і говориш ти вільніше.

Жак. То вам тільки здається.

Пан. Чи не міг би почати далі історію свого кохання?

Жак. Ні.

Пан. Так, по-твоєму, мені далі розказувати про своє?

Жак. По-моєму, треба зробити павзу й зазирнути в кабаківку.

Пан. Як! Ти, не зважаючи на горловий біль, налив таки кабаківку?

 Жак. Еге ж, але, стонадцять чортів, виваром налив!

Тому нема в мене думок, я — йолоп; і буду йолопом, поки в кабаківці буде вивар.

Пан. Що ти робиш?

Жак. Виливаю вивар на землю; боюсь, що він нам приносить нещастя.

Пан. Ти божевільний.

Жак. При розумі чи божевільний, а в кабаківці не лишиться ні краплини.

Поки Жак спорожняє на землю свою кабаківку, його пан дивиться на годинника, розчиняє табакерку й збирається розповідати далі історію свого кохання. А мені, читачу, хочеться заткнути йому рота, показавши йому віддалік або старого, зігнутого військовця, що їде верхи ристю, або молоду селянку в брилику та червоній спідниці, що мандрує пішки чи на ослі. І чому б старому військовцеві не бути або Жаковим капітаном, або товаришем його капітана? — Алеж він помер. — Ви думаєте?.. Чому б молодій селянці не бути або пані Сузанною, або пані Маргаритою, або господинею «Великого оленя», або матір'ю Жанною, або навіть її дочкою Денізою? У романороба за цим діло не стало б, але я не люблю романів, якщо це тільки не Річардсонові. Я пишу бувальщину; цікава чи нецікава буде ця бувальщина, до того мені мало клопоту. Мій намір — бути правдивим, і я його виконав. Отже, я не заверну брата Жана з Лісабону; той гладкий чернець, що їде назустріч нам кабріолетом з молодою гарною жінкою, не буде абатом Юдсоном. — Алеж абат Юдсон помер? — Ви думаєте? Ви були на його похороні? — Ні. — Не бачили, як його в яму клали? — Ні. — То він живий чи мертвий, як мені буде до вподоби. Тільки від мене залежить спинити цей кабріолет і разом з ченцем та його подорожньою товаришкою зсадити з нього низку подій, у наслідок яких ви не знатимете ні Жакового, ні його

пана кохання; але я такі способи зневажаю; я бачу, що, мавши трохи уяви та стилю, немає нічого легшого, як написати роман. Держімося правди, і поки минеться в Жака горловий біль, даймо говорити його панові.

Пан. Одного ранку шевальє прийшов до мене дуже сумний; це було другого дня після того, як ми — шевальє, його чи моя подруга, а може й подруга нас обох, батько, мати, тітки, кузини та я — їздили за місто. Він спитав мене, чи не допустився я якої нескромності, що зрадила б перед батьками мою пристрасть. Він повідомив мене, що батько й мати, стривожені моїм учащанням, запитали з цього приводу свою дочку; що коли в мене чесні наміри, найпростіше було б у них признатися, що на цих умовах мене прийняли б з честю, а коли я не порозуміюся ясно протягом двох тижнів, мене попросять припинити одвідини, які впадають в очі, про які вже говорять і які шкодять їхній дочці, відвертаючи від неї вигідні партії, що могли нагодитися, коли б не страх відмови.

Жак. Ну, що ж, пане мій, є в Жака нюх?

Пан. Шевальє додав:

«— Протягом двох тижнів! Строк досить короткий. Ви кохаєте, вас кохають; що ж ви зробите через два тижні?

«Я без манівців відповів шевальє, що відступлюся.

«— Відступитесь? Так ви, виходить, не кохаєте?

«— Кохаю, і дуже; але маю батьків, ім'я, становище, плани і ніколи не зважуся закопати всі ці переваги в крамниці в якоїсь міщаночки.

«— І мені сказати їм це?

«— Як хочете. Але, шевальє, надмірна діткливість цих людей мене дивує. Вони дозволяли своїй дочці приймати від мене подарунки; вони двадцять

разів лишали мене з нею наодинці; вона тиняється по балах, асамблеях, виставах, по гульбищах за містом і в місті з першим-ліпшим, хто може запропонувати їй добрий екіпаж; вони непробудно сплять, коли в неї займаються музикою та розмовами; ти буваєш у їхній господі, коли хочеш, а між нами, шевальє, коли тебе прийнято в домі, то й іншого можна прийняти. Про їхню дочку погана слава йде. Я не вірю й не заперечую того, що про неї кажуть, але погодься, що батьки могли б раніш надуматись дбати за честь своєї дитини. Хочеш, скажу тобі правду? Мене вважають за тюхтія, якого задумали привести за носа до ніг парафіяльного кюре. Вони помилилися. Панну Агату я маю за чарівну, мені голова від неї запаморочена, це й видно, гадаю, з жахливих видатків, які я задля неї зробив. Не відмовляюсь від них і надалі, але мушу також мати певність, що вона буде трохи менш сувора в майбутньому.

«Я не маю наміру вічно марнувати біля її ніг час, достаток і зідхання, які я міг би деінде використати пожиточніше. Перекажи ці останні слова панні Агаті, а попередні — її батькам... Або наші стосунки припиняться, або хай приймають мене інакше і панна Агата хай учинить зо мною краще, ніж досі чинила. Погодьтесь, шевальє, коли ви знайомили мене з нею, ви дали мені надію на легкість, якої я не знайшов. Шевальє, ви мене трохи ошукали.

Шевальє. Їйбогу, я сам перший трохи ошукався. Кий біс подумав би, що ця легковажна пустунка з вільним та веселим тоном покаже себе драконом чесноти?

Жак. Ото чорт! Вухам своїм, пане, не вірю. Так і ви були сміливий раз у житті?

Пан. Бувають такі дні. Допекла мені пригода з лихварями, ховання в Сен-Жан-де-Лятрані від панни

1172—8

Брідуа, а найгірше — Агатина суворість. Обридло вже мені жданиками годуватися.

Жак. І що ж зробили ви після того, як звернулися з такою сміливою мовою до свого приятеля, шевальє де-Сент-Уена?

Пан. Додержав слова, припинив одвідини.

Жак. Bravo, bravo, mio caro maestro![1]

Пан. Минуло два тижні, і я нічого не знав би, якби не шевальє, що достотно повідомляє мене про наслідки моєї відсутності в родині та заохочував мене триматися міцно. Він казав мені:

«Починають дивуватися, переглядаються, говорять; питають одне одного про причини твого незадоволення. Дівчинка вдає гідність, каже з робленою байдужістю, під якою легко побачити, що вона вражена: «Того добродія не бачимо мабуть тому, що він не хоче, щоб його бачили; на добрий час, це його справа»... І потім обкрутиться, починає наспівувати, підходить до вікна, вертається, але з червоними очима; всі помічають, що вона плакала.

«— Що вона плакала!

«— Потім сідає, бере свою роботу, хоче працювати, але не працює. Всі розмовляють, вона мовчить; її хочуть розважити, вона сердиться; пропонують їй гру, прогулянку, виставу; вона погоджується, а коли все готове, їй чогось іншого захочеться, та зразу й перехочеться. О, та ти, бачу, хвилюєшся! Нічого більш не скажу.

«— Так ви, шевальє, гадаєте, що якби я знову з'явився...

«— Гадаю, що ти був би дурень. Треба стояти на своєму, треба бути сміливим. Якщо вернешся некликаний, ти загинув. Тих людців треба провчити.

«— А як мене не покличуть?

[1] Браво, браво, мій любий пане (італ.). *Прим. пер.*

«— Покличуть.

«— А як не покличуть дуже довго?

«— Покличуть незабаром. Чорт! Такого, як ти, нелегко замінити. Якщо ти вернешся сам, тебе картатимуть, примусять дорого заплатити за свій вибрик, накладуть на тебе яку сами схочуть повинність, і ти мусітимеш скоритися, мусітимеш схилити коліна. Чим хочеш бути — паном чи рабом, і то рабом упослідженим? Вибирай. Щиро сказати, твої заходи були надто поспішні, в цьому закоханого не переконаєш; але що зроблено, то зроблено, і коли з того можна добути добру користь, не треба дати маху.

«— Вона плакала!

«— То що ж? Краще хай вона плаче, ніж ти.

«— А як мене не покличуть?

«— Покличуть, кажу тобі. Коли я приходжу, про тебе не згадую, ніби тебе на світі немає. Мені закидають, я поза вухами пускаю; нарешті, питають, чи бачив я тебе; я відповідаю байдуже — чи так, чи ні; потім говорять про інше, але невдовзі знову вертаються до твого зникнення. Першим словом прохоплюється або батько, або мати, або тітка, або Агата, і починається: «Після того, як ми виявили до нього таку уважність! Таку участь взяли в його останній справі! Після такої приязні з боку моєї небоги! Чемностей, якими я ущедряв його! Його власних запевнень у прихильності! І потім вірте людям... Відчиняйте після цього свою господу тим, хто приходить знайомитись!.. Вірте приятелям!..»

«— А Агата?

«— Там приголомшення, запевняю тебе.

«— А Агата?

«— Агата відводить мене набік і каже: «Шевальє, ви розумієте щонебудь у вашому приятелеві? Ви стільки разів запевняли мене, що він мене кохає; ви, певно, вірили в це, та й чому б не вірити? Я сама

вірила!..» І потім спиняється, голос у неї тремтить, очі вохчаться... Е, та й з тобою, бачу, те саме робиться! Не казатиму тобі більш нічого, це вирішено. Бачу, чого тобі хочеться, та тільки не буде цього, ні в якому разі. Коли ти зробив уже дурницю, що покинув їх з доброго дива, то я не хочу, щоб ти ще побільшив цю дурницю, кинувшись їм на шию. Треба використати цей випадок, щоб посунути вперед твої справи з панною Агатою! Хай вона побачить, що не тримає тебе так міцно, щоб ти не вирвався, якщо тільки вона не пильнуватиме тебе обачніше. Після того, що ти зробив, та ще руки їй цілувати! Але руку на серце, ми ж друзі, і ти можеш, не бувши нескромним, порозумітися зо мною; справді, ти нічого від неї не дістав?

«— Ні.

«— Брешеш, делікатного строїш.

«— Може й строїв би, якби було чого; але присягаюсь, що не маю щастя брехати.

«— Це неймовірно, адже ти, зрештою, хлопець не дурень. Як! Ні хвилиночки слабості не було?

«— Ні.

«— Вона то була, тільки ти не помітив і схибив. Боюсь, що ти трохи тюхтія справив; таким чесним, делікатним та ніжним, як ти, це трапляється.

«— Але ви, шевальє, що там робите? — питаю його.

«— Нічого.

«— У вас не було ніяких намірів?

«— Вибачте, будь ласка, і вони тривали досить довго, але ти прийшов, побачив і переміг. Я помітив, що на тебе дуже задивляються, а на мене зовсім не дивляться, а я людина тямуща. Ми лишилися в добрій приязні; мені звіряють свої думоньки, іноді прислухаються до моїх порад, і за браком кращого я пристав на другорядну роль, до якої ти принизив мене.

Жак. Два слова, пане — передусім мені ніколи не бувало, щоб мою історію той чи той біс не перепиняв, а ваша як з гори котиться. Отак воно в житті ведеться: один через терни біжить не поколовшись, а другий скільки не додивляється, куди ногу ставить, знай шпички заганяє на рівній дорозі і додому приходить геть скривавлений.

Пан. Хіба забув свій приспів? А великий сувій, а написане на небі?

Жак. Подруге, я настоюю на тому, що ваш шевальє де-Сент-Уен великий шахрай і що він, поділившись вашими грішми з лихварями Лебреном, Мервалем, Матьє де-Фуржо чи Фуржо де-Матьє та Брідуа, намагається навантажити вас своєю коханкою, як закон велить, розуміється, перед нотарем та кюре, щоб поділяти з вами ще й вашу жінку... Ой, горло!..

Пан. Знаєш, що ти робиш зараз? Дуже звичайну і зухвалу річ.

Жак. Це я можу.

Пан. Скаржишся, що тебе перебивають, а сам перебиваєш.

Жак. Це наслідок поганого прикладу, що ви мені подали. Матері хочеться женихатися, а дочка щоб цнотлива була; батькові хочеться марнотратити, а син щоб ощадливий був; панові хочеться...

Пан. Перебивати свого слугу, перебивати, скільки завгодно, а щоб його самого не перебивали.

Читачу, чи не боїтесь ви, що тут повториться сцена в корчмі, де один кричав «ти підеш», другий «не піду»? Чому б вам не почути зараз з моєї ласки: «перебиватиму», «не перебиватимеш?» Певна річ, варт мені тільки трохи розсердити Жака чи його пана, от і почнеться сварка, а як я почну її, хтозна коли вона кінчиться! Але насправді Жак сумирно відповів панові;

— Я не перебиваю вас, пане, а розмовляю з вами, як ви самі й дозволили.

Пан. Хай так, але це не все.

Жак. Яку ще похибку міг я зробити?

Пан. Ти забігаєш поперед оповідача і відбираєш йому належну втіху від твого здивування; а коли ти задля пихи зовсім недоречної проникливості відгадав те, що оповідач мав тобі сказати, йому лишається тільки мовчати, і я мовчу.

Жак. Ох, пане мій!

Пан. Будь прокляті розумні люди!

Жак. Згоден; алеж ви не будете такий жорстокий...

Пан. Погодься, що ти цього вартий.

Жак. Згоден; але з усім тим ви подивитесь, котра година, понюхаєте табаки, гнів ваш ущухне, і ви почнете далі свою історію.

Пан. Це ледащо робить зо мною, що хоче...

«День за кілька по цій розмові шевальє знову прийшов до мене; виглядав він переможцем.

«— Ну, друже, віритимете другий раз у мої завбачення? Казав же я вам, що ми дужчі, і ось лист від малої; так, лист, лист від неї...

«Лист був дуже ніжний; докори, скарги і таке інше, і от я знову почав у них бувати.

Читачу, ви припиняєте тут читання, в чому річ? Я, здається, зрозумів вас: вам хочеться побачити того листа. Пані Ріккобоні[1] не проминула б показати його вам. Певно, ви пожалкували й за тим листом, що пані де-Ляпомрей продиктувала двом святобожницям. Хоч написати того листа багато важче, ніж Агатиного, і хоч про свій хист я не складаю собі надто високої думки, проте гадаю, що з цим упорався б,

[1] Італійська авторка, поетка і драматург XVIII ст. Натяк на видану нею збірку полемічних листів. *Прим. пер.*

але лист не був би оригінальний; він виглядав би так само, як величні промови Тіта Лівія в його «Римській історії» або кардинала Бентіволо в його «Фландрських війнах». Читати їх приємно, але вони нищать ілюзію. Історик, що домислює своїм персонажам слова, яких вони не казали, може домислити їм і вчинки, яких вони не робили. Отож, благаю вас обійтись ласкаво без цих двох листів і читати далі.

Пан. Мене спитали про причину мого зникнення, я сказав те, що мені забажалося; з моїх слів задовольнились, і все пішло далі звичайним ладом.

Жак. Тобто ви далі витрачались, а ваші любовні справи вперед не поступали.

Пан. Шевальє розпитував мене про них і аж ніби гнівався.

Жак. Він може й дійсно гнівався.

Пан. А чому?

Жак. Чому? Тому...

Пан. Кінчай же.

Жак. Остережуся; треба дати оповідачеві...

Пан. Моя наука тобі на користь, дуже радий... Одного дня шевальє запропонував удвох прогулятися. Ми поїхали на цілий день за місто. Вирушили рано. Пообідали в корчмі й повечеряли; вино було чудове, пили ми багато, балакаючи про уряд, релігію та любощі. Шевальє ніколи ще не виявляв до мене такої довіри, такої приязні; він розповів мені всі пригоди свого життя напрочуд відверто, не втаївши ні доброго, ні лихого. Він пив, обнімав мене, плакав від ніжності; я пив, обнімав його та й собі плакав. У всій своїй минулій поведінці він дорікав собі тільки одним учинком; за цей учинок, казав він, його мучитиме совість до могили.

«— Звіртеся своєму приятелеві, шевальє, це полег-

шить вас. У чім річ? Якийсь грішок, що його вагу ви прибільшуєте через свою делікатність.

«— Ні, ні! — скрикнув шевальє, похиливши голову на руки й затуливши від сорому обличчя. — Це гидота, непрощенна гидота. Чи повірите? Я, шевальє де-Сент-Уен, один раз обдурив, атож — обдурив, обдурив свого приятеля.

«— Як же це трапилось?

«— Лишенько! Ми бували в одному домі, як я з вами. Там була дівчина, як Агата; він закохався в неї, а вона мене кохала; він витрачався з грошей задля неї, а я тішився її ласками. Мені ніколи не ставало сміливості признатись йому в цьому та коли б ми знову здибались, я б сказав йому все. Ця огидна таємниця, що я ношу в глибині свого серця, гнітить мене, це — тягар, від якого я доконечно мушу звільнитись.

«— Добре зробите, шевальє.

«— Ви мені радите це?

«— Безумовно раджу.

«— А як, на вашу думку, поставиться до цього мій приятель?

«— Якщо він приятель вам, якщо він справедливий, він знайде вибачення вам у собі самому; його зворушить ваша щирість і ваше каяття, він обніме вас і зробить те, що я зробив би на його місці.

«— Ви так гадаєте?

«— Я так гадаю.

«— І ви так зробили б?

«— Безперечно...

«Умить шевальє підводиться, підходить до мене, розкривши обійми, і каже мені:

«— Так обніміть же мене, мій друже.

«— Як, шевальє?! — сказав я йому. — Це ви? Це я? Це та пройдисвітка Агата?

«— Атож, друже. Але я звільняю вас від вашого

слова, ви вільні вчинити зо мною, як знаєте. Коли ви гадаєте, як і я, що моя образа невибачна, не вибачайте мені, підведіться, залиште мене, дивіться на мене довіку з презирством, покиньте мене на поталу моєму горю та ганьбі. Ох, друже, коли б ви знали, яку владу поганка забрала над моїм серцем! Я народився чесним; подумайте, як я мусів страждати від негідної ролі, яку мені накинуто. Скільки разів відвертав я очі від неї і втупляв їх у вас, стогнучи від її і моєї зради. Неймовірна річ, що ви цього ніколи не помічали...

«Тим часом я був нерухомий, як скам'янілий стовп; я ледве чув мову шевальє. Я скрикнув:

«— Ах, негідниця! Ах, шевальє, — ви, ви, мій приятель?

«— Так, я був і досі є ваш приятель, бо щоб вирвати вас із пут тієї тварі, я володію секретом, що їй належить більше, ніж мені. Мене розпач бере, що ви нічого не дістали від неї в нагороду за все зроблене для неї... (Тут Жак засміявся і засвистів).

Алеж це «Правда у вині» Колле[1]... — Ви не розумієте, що кажете, читачу; через те, що хочете показати свій розум, ви — дурень. Це правда у вині так мало, що, навпаки, це брехня у вині. Я сказав вам грубість, читачу, мені прикро, перепрошую.

Пан. Мій гнів угамувавсь потроху. Я обняв шевальє; він знову сів, спершись ліктями на стіл і затуливши кулаками очі; на мене він не зважувався глянути.

Жак. Він був такий зажурений, і ви здобрились та втішили його?.. (І Жак засвистів знову).

[1] Відомий французький пісенник і автор веселих і часто занадто вільних п'єс, до яких належить і згадана в тексті (XVIII ст.). *Прим. пер.*

Пан. Найкраще було, по-моєму, повернути справу на жарт. За кожним веселим словом спантеличений шевальє казав мені:

«— Другого такого, як ви, немає; ви — єдиний, ви сто разів кращий від мене. Я не певен, чи достало б мені великодушності й сили простити вам таку образу, а ви жартуєте. Друже, що мені зробити, щоб її виправити? Ах, ні, ні, цього не виправиш! Ніколи, ніколи не забуду ні свого злочину, ні вашої вибачливості; ці два вчинки глибоко отут відтиснені; один я пам'ятатиму, щоб себе ненавидіти, а другий — щоб ще збільшити свою прив'язаність до вас.

«— Та не думайте про це, шевальє, ви завеликої ваги надаєте своєму і моєму вчинкові. Випиймо за ваше здоров'я. Ну, за моє, коли не хочете за ваше...

«Шевальє потроху збадьорився. Він розказав мені всі подробиці своєї зради, наділяючи сам себе найтяжчими епітетами; він на гамуз потовк і дочку, і матір, і батька, і тіток, і всю родину, яку показав мені, як зграю наволочі, негідної мене, але цілком гідної його; це його власні слова.

Жак. Ось чому й раджу я жінкам ніколи не спати з людьми, що впиваються. За нескромність у коханні я вашого шевальє зневажаю ніяк не менше, як і за віроломство в дружбі. Що за чорт! Йому треба було тільки... бути чесним і сказати вам зразу... Але слухайте, пане, я настоюю, що це негідник, несосвітенний негідник. Не знаю вже, чим воно кінчиться; боюсь, що, виводячи вас з омани, він знову манить вас. Забирайте мене й сами забирайтеся мерщій з тієї корчми і з товариства тієї людини...

Тут Жак узявсь до кабаківки, забувши, що в ній ні вивару, ні вина. Пан засміявся. Жак кашляв півчверті години вряд. Пан добув годинника і табакерку й повів далі свою історію, яку я переб'ю, коли ваша згода, хоч би на те, щоб розсердити Жака, довівши

йому, що на небі не написано, як він гадав, щоб його завжди перебивали, а його пана ніколи.

Пан (до шевальє). — Після того, що ви сказали мені, я сподіваюсь, ви з ними більш не бачитиметесь.

« — Щоб я з ними бачився!.. Але мене розпач бере, що я піду, не помстившись. Вони могли зрадити, пошити в дурні, ославити, обібрати одну порядну людину; зловжити пристрасть і слабість другої порядної людини (бо я ще смію вважати себе за таку), щоб затягти її в цілу низку гидот; довести двох приятелів до ненависті, а може й душогубства, бо, зрештою, погодьтесь, мій друже, що коли б ви викрили мою негідну поведінку, ви ж хоробрий, ви, може бути, так озлилися б...

« — Ні, до цього не дійшлося б. Та й за що? За кого? За провину, від якої ніхто не може застерегтися? Хіба то дружина моя? А хоч би й так? Хіба дочка? Ні, то паплюжка, і ви гадаєте, що за паплюжку... Ну бо, друже, облишмо це та випиймо. Агата молода, жвава, біла, повна, пухка; тіло пружне, чи не так, шкіра ніжна? Солодко, мабуть, було розкошувати, і в її обіймах, я уявляю, ви були досить щасливі, щоб забути за приятелів.

« — Коли розкоші й насолода можуть зменшувати провину, то, певно, під небом немає менш провинної людини, як я.

« — Он як, шевальє! Тоді я беру назад своє слово, касую своє пробачення і для забуття вашої зради хочу поставити одну умову.

« — Говоріть, друже, наказуйте, кажіть; що мушу — з вікна кинутись, повіситись, утопитись, простромити груди оцим ножем?..

«І шевальє вмить хапає ножа, що був на столі, зриває комір, розстібає сорочку і, блудячи очима, наставляє правою рукою вістря в ямку лівої дужки

і, здавалось, чекав тільки мого наказу, щоб загнати себе на той світ.

«— Не про те йдеться, шевальє, облиште цей клятий ніж.

«— Не покину його, цього я й заробив; дайте знак.

«— Облиште цей клятий ніж, кажу вам, я не правлю з вас такої великої спокути...

«Проте, вістря ножа все стриміло над ямкою лівої дужки; я схопив його за руку, вирвав ножа й шпурнув його далеко геть; потім, підсунувши пляшку до його склянки й наливши повну, сказав йому:

«— Спочатку випиймо, а потім ви дізнаєтесь, з якою страшною умовою я пов'язую ваше прощення. Так Агата дуже соковита, дуже сласна?

«— Ох, друже, чому ви цього не зазнали так, як я!

«— Стривай, хай ось принесуть нам пляшку шампанського, і ти розкажеш мені про одну з твоїх ночей. Твоє прощення — на кінці цього оповідання, любий зраднику. Ну, починай; хіба не чуєш?

«— Чую.

«— Мій вирок здається тобі надто суворим?

«— Ні.

«— Ти замислився?

«— Замисливсь!

«— Що я в тебе просив?

«— Розповісти про одну з моїх ночей з Агатою?

«— Атож...

«Тим часом шевальє міряв мене очима з голови до ніг і казав сам собі:

«— Зріст однаковий, вік приблизно однаковий а коли й буде якась різниця, то темно ж, вона наперед думатиме, що це я, і нічого не помітить.

«— Та про що ж ти думаєш, шевальє? Твоя склянка стоїть повна, і ти не починаєш!

«— Думаю, друже, надумавсь та й кінець! Обніми мене, ми помстимося, а так, помстимося! З мого боку

це паскудство; якщо воно негідне мене, то гідне тієї поганки. Ви просите в мене розповісти про одну з моїх ночей?

«— Так; хіба це надмірна вимога?

«— Ні; а якби замість оповідання я дав вам саму ніч?

«— Це було б трохи вартніше. (Жак засвистів).

«Шевальє зразу виймає з кишені пару ключів, малого й великого.

«— Малий, — каже мені, — від надвірніх дверей, великий від Агатиного передпокою; ось вони, обидва до ваших послуг. Ось як я роблю щодня вже близько півроку, зробіть і ви так. Її вікна, як ви знаєте, з фасаду. Я походжаю по вулиці, поки вони освітлені. Виставлений надвір горщик з васильками — умовне гасло; тоді я підходжу до вхідних дверей, відмикаю їх, заходжу, замикаю знову, іду якмога тихше сходами, звертаю в коридорчик, що праворуч; перші двері ліворуч у цьому коридорі — її, як ти знаєш. Я відмикаю ці двері великим ключем, проходжу в маленьку гардеробню праворуч, там знаходжу нічну лампу і при ній любенько роздягаюся. Агата лишає двері з своєї кімнати непричинені; я проходжу і забираюсь до неї в ліжко. Розумієте це?

«— Дуже добре!

«— Якщо проходить хто, то мовчимо.

«— Та й маєте, гадаю, цікавіше діло, ніж балачка.

«— У разі якогось випадку я можу схопитися з ліжка й зачинитись у гардеробні; але такого не траплялося ніколи. Ми звичайно розлучаємось о четвертій вранці. Коли ж утіха чи спочинок заводять нас далі, ми встаємо разом; вона виходить, я лишаюсь у гардеробні, одягаюсь, читаю, спочиваю, чекаю години, коли мені можна з'явитися. Тоді виходжу, вітаюся, немов оце допіру прийшов.

«— Сю ніч вас чекають?

«— Мене чекають щоночі.

«— І ви відступаєте мені своє місце?

«— Від щирого серця. Що ви волієте краще ніч, ніж оповідання, — це мене не турбує; але я хотів би, щоб...

«— Кінчайте; задля послуги вам я не знаю на що ладен зважитись.

«— Щоб ви залишились у її обіймах до ранку; я прийшов би й захопив би вас.

«— О, ні, шевальє, це було б надто зло!

«— Надто зло? Я не такий злий, як ви думаєте. Перед тим я роздягнувся б у гардеробні.

«— Ну, шевальє, ви чорт, не людина. Та й неможлива це річ; у вас же не буде ключів, якщо ви мені їх віддасте.

«— Який же ти дурний, мій друже!

«— Не так дуже, мені здається.

«— А чому б нам не ввійти вдвох разом? Ви підете до Агати, а я чекатиму в гардеробні, поки ви не подасте мені якесь умовне гасло.

«— Їйбогу, це так утішно, так весело, що я ладен погодитись. Але, шевальє, добре розваживши, я волію краще приховати цю витівку на котрусь із наступних ночей.

«— А, розумію, ви маєте намір не один раз помститись.

«— Ви його схвалюєте?

«— Цілковито.

Жак. Ваш шевальє плутає мені всі здогади. Я уявляв...

Пан. Що уявляв?

Жак. Ні, пане, можете казати далі.

Пан. Ми пили, говорили всякі блазенства про наступну ніч, і про дальші, і про ту, коли Агата опиниться між шевальє та мною. Шевальє знову напрочуд веселий, і зміст нашої розмови не був сумний.

Він викладав мені правила нічної поведінки, що з них не всіх однаково легко було додержати: але після довгої низки добре використаних ночей я міг підтримати честь шевальє з першої ж ночі, хоч яким спритним він виставляв себе; а далі — нескінченні подробиці про Агатині здібності, досконалості й вигоди. Шевальє з неймовірною майстерністю поєднував сп'янілість від пристрасті і сп'янілість від вина. Хвилина пригоди й помсти наближалася, здавалось нам, поволі; проте, ми встали зза столу. Заплатив шевальє, і це сталося йому вперше. Ми сіли в нашу карету; ми були п'яні, а наш візничий та слуги ще більше.

Читачу, що перешкоджає мені перекинути тут візничого, коні, карету, панів і слуг у баюру? Коли ви боїтесь баюри, що перешкоджає мені приставити їх живих та цілих до міста, а там зчепити їхню карету з іншою, в яку теж посадити п'яних юнаків? Виникли б образливі слова, суперечка, шпаги, бійка за всіма правилами. Що перешкоджає мені, коли бійки вам не подобаються, підмінити нашим юнакам Агату на одну з її тіток? Але нічого цього не було. Шевальє з Жаковим паном прибули до Парижу. Пан перебрався в одежу шевальє. Опівночі вони під Агатиними вікнами; світло гасне, горщик з васильками на місці. Вони ще раз проходять з кінця в кінець вулиці, шевальє торочить приятелеві свою лекцію. Підходять до дверей, шевальє відмикає їх, упроваджує Жакового пана, ключа від надвірніх дверей лишає в себе, йому ж дає ключа від коридору, замикає вхідні двері, іде геть, і після цієї маленької подробиці, лаконічно переказаної, Жаків пан так повів мову:

«Помешкання було мені відоме. Іду навшпиньки сходами, відчиняю двері до коридору, замикаю їх, заходжу до гардеробні, де знаходжу нічну лампку, роздягаюсь; двері до кімнати були непричинені, я прокра-

даюсь, іду до алькова, де Агата ще не спала. Відсуваю заслону, і вмить мене оповивають, горнуть до себе дві голі руки; я піддаюся, лягаю, на мене сипляться пестощі, і я на них відповідаю. Ось я найщасливіший у світі смертний і був ним, коли це...

Коли це Жаків пан помітив, що Жак спав або прикидався сплячим.

— Ти спиш, — сказав він йому, — спиш, мурло, в найцікавішу хвилину моєї історії!.. — Цієї хвилини Жак саме й сподівався. — Ти прокинешся?

— Мабуть, що ні.

— Чому?

— Бо як я прокинуся, може також прокинутись і мій горловий біль, а я гадаю, що краще нам обом спочивати...

І Жакова голова падає вперед.

— Ти собі в'язи скрутиш.

— Напевне, якщо так написано на небі. Адже ви в панни Агати в обіймах?

— Так.

— Адже вам гарно в них?

— Дуже.

— То й лишайтесь у них.

— Легко тобі сказати — лишайтесь.

— Принаймні доти, доки я не дізнаюсь історії Дегланового пластра.

Пан. Ти мстишся, зраднику.

Жак. А коли б і так, пане, то хіба після того, як ви уривали історію мого кохання тисячею питань та забаганок без найменшого з мого боку ремства, я не можу благати вас спинитися й розказати мені історію пластра того доброго Деглана, якому я стільки зобов'язаний, який визволив мене від хірурга ту хвилину, коли я, не маючи грошей, не знав уже, що робити, і в якого я познайомився з Денізою — Денізою, що без неї я й слова не промовив би вам за всю нашу подорож?

Пане, паночку мій, історію Дегланового пластра! Ви будете такий стислий, як вам завгодно, а тим часом розвіється дрімота, що мене змагає, і ви зможете розраховувати на мою цілковиту уважність.

Пан (знизавши плечима). — По-сусідськи з Дегланом жила чарівна вдова, що мала багато якостей, властивих одній славетній куртизанці минулого віку[1]. Доброчесна з розсудку, розпусна на вдачу, вона гірко каялася сьогодні за вчорашні пустощі і все життя впадала з утіхи в гризоту, з гризоти в утіху, але ні звичка до втіхи не перемагала в ній гризоти, ні звичка до гризоти не перемагала нахилу до втіхи. Я знав її останніми днями її життя; вона казала, що нарешті збулася своїх двох великих ворогів. Її чоловік, вибачливий до єдиної хиби, якою він міг їй докоряти, жалів її за життя і довго шкодував за нею по смерті. Він казав, що не давати його дружині кохати з його боку було б так само смішно, як і не давати їй пити. Він прощав їй многість її перемог за вишуканий добір їх. Вона ніколи не приймала впадання дурня або злого: її ласки завжди були нагородою за талант або чесність. Сказати, що хтось є чи був її коханець, це було твердити, що то — видатна людина. Знаючи свою легковажність, вона не зобов'язувалась бути вірною. «Я», казала вона, «тільки одну кривоприсягу склала в своєму житті, а саме — першу». Чи сам хтонебудь утрачав почуття, яке мав до неї, чи вона втрачала те почуття, що їй навіяно, вони лишались друзями. Годі побачити разючіший приклад розбіжності між чесністю та моральністю. Не можна було сказати, що вона моральна, а кожен визнавав, що важко знайти чеснішу людину. Кюре рідко бачив її в церкві, але повсякчас її гаманець був відкритий йому для бідних. Вона казала жартома, що релігія і закони, то пара милиць, яких не треба

[1] Нанон де-Лянкло. *Прим. фр. вид.*

відбирати тим, у кого слабі ноги. Жінки боялися її відносин для своїх чоловіків і бажали їх для своїх дітей.

Жак (буркнувши крізь зуби: «ти мені заплатиш за цей портрет», промовив). — І ви стерялися через цю жінку?

Пан. Напевно стерявся б, якби Деглан мене не випередив. Деглан закохався в неї...

Жак. Хіба історія його пластра і його кохання так між собою зв'язані, що їх не можна порізнити?

Пан. Порізнити можна; пластер — випадок, а історія — оповідання про все, що сталося під час їхнього кохання.

Жак. А сталося багато чого?

Пан. Багато.

Жак. У такому разі, якщо ви кожну пригоду розписуватимете так, як портрет героїні, ми не впораємось і до зелених свят; тоді каюк моєму коханню і вашому.

Пан. Навіщо ж ви мене збили, Жак?.. Ти бачив у Деглана хлопчика?

Жак. Злого, упертого, зухвалого й недолугого? Бачив.

Пан. То позашлюбний син Деглана і чудової вдови.

Жак. Цей хлопець завдасть йому великої туги. Він одинак, а це вже добра підстава, щоб бути ледащем; він знає, що буде багатий, — друга добра підстава, щоб бути ледащем.

Пан. А що він недолугий, його нічого не вчать; його ні в чому не стримують, йому ні в чому не перечать — третя добра підстава, щоб бути ледащем.

Жак. Якось уночі навісний хлопчина почав не своїм голосом кричати. Увесь дім сполошився, прибігли до нього. Він хоче, щоб прийшов його тато.

«— Ваш тато спить.

«— Байдуже, я хочу, щоб він прийшов, хочу, хочу.

«— Він хворий.

«— Байдуже, хай прийде, хочу, хочу...

«Збудили Деглана; він бере наопашки халат, приходить.

«— Ось я, мій любенький, що ти хочеш?

«— Хочу, щоб їх покликали.

«— Кого?

«— Усіх, хто в замку.

«Покликали їх — панів, слуг, гостей, застільників, Жанну, Денізу, мене з хворим коліном, усіх, крім старої, немічної воротарки, якій дали притулок у хатині за чверть льє від замку. Він хоче, щоб і її привели.

«— Алеж, дитино моя, вже північ.

«— Хочу, хочу.

«— Ти знаєш, що вона живе далеченько.

«— Хочу, хочу.

«— Що вона літня і не може ходити.

«— Хочу, хочу.

«Мусіли послати по бідну воротарку; принесли її, бо їй легше було б землі наїстися, ніж ходити. Коли ми всі зібралися, він хоче, щоб його підвели й одягли. Підвели й одягли його. Він хоче, щоб ми перейшли до великої залі, а його щоб посадовили у велике таткове крісло. Зробили це. Він хоче, щоб ми всі взялися за руки. Зробили це. Він хоче, щоб ми танцювали колом, і ми пустились танцювати колом. А кінець уже зовсім неймовірний...

Пан. Надіюсь, ти звільниш мене від кінця?

Жак. Ні, ні, пане, ви й кінець почуєте... Він гадає, що може безкарно малювати мені портрет матері на чотири аршини завдовжки...

Пан. Жак, я розбещую тебе.

Жак. Тим гірше для вас.

Пан. Вам допік довгий і нудний портрет удови, але ви мені, гадаю, добре віддячили довгим і нудним оповіданням про забаганку її сина.

Жак. Коли така ваша думка, починайте далі історію

батька; але без портретів, пане, я їх ненавиджу до смерті.

Пан. А чому ви ненавидите портрети?

Жак. Бо вони такі малоподібні, що коли випадково трапиться зустріти оригінали, їх не пізнаєш. Розповідайте мені факти, віддавайте вірно мову, а я й сам зміркую, з ким маю до діла. Одне слово, один рух іноді давали мені на розум більше, ніж балаканина цілого міста.

Пан. Одного дня Деглан...

Жак. Коли вас немає вдома, я заходжу часом до вашої бібліотеки, беру книгу, а то звичайно книга історична.

Пан. Одного дня Деглан...

Жак. Всі портрети я читаю через п'яте десяте.

Пан. Одного дня Деглан...

Жак. Вибачте, пане, машина була накручена й мусіла допрацювати до кінця.

Пан. Уже допрацювала?

Жак. Уже.

Пан. Одного дня Деглан запросив обідати чудову вдову й кількох шляхтичів з околиці. Пануванню Деглановому надходив кінець, і серед його гостей був той, до кого починала схилятися її непостійність. За столом Деглан і його суперник сиділи поруч навпроти чудової вдови; Деглан докладав усього свого розуму, щоб пожвавити розвагу, звертався до вдови з найпречнішими словами, але вона не слухала його й не зводила очей з його суперника. Деглан тримав у руці сире яйце; від ревнощів він конвульсійно стиснув кулак, яйце бризнуло з шкарлупи й заляпало його сусіді обличчя. Той зробив рух рукою: Деглан бере його за п'ясть, спиняє і каже йому на вухо: «Пане, вважаю його за одержаний...» Западає глибока мовчанка; чудова вдова почулася зле. Бенкет був сумний і короткий. Коли встали від столу, вона покликала Деглана

з його суперником до окремої кімнати, і щоб їх замирити, вона зробила все, що тільки дозволяє пристойність зробити жінці; благала, плакала, знепритомніла, але насправді стискала руки Дегланові, на його суперника дивилася повними сліз очима: «Ви мене кохаєте», казала цьому; «ви мене кохали», казала тому, потім до обох: «І ви хочете мене погубити, хочете ославити мене, зробити мене метою ненависті й зневаги для всієї округи! Хто б із вас двох не відібрав життя своєму ворогові, він мене ніколи не побачить; він не може бути ні другом мені, ні коханцем; я почуватиму до нього ненависть, яка не кінчиться, поки мого життя...» Потім знову зомліла й, зомліваючи, казала: «Жорстокі, добудьте ваші шпаги й простроміть ними мої груди; якщо, вмираючи, я побачу, що ви обнялися, я помру неремстиво!» Деглан і його суперник стояли нерухомо, або допомагали їй, і сами трохи заплакали. Проте, треба було розійтися. Чудову вдову відвезли додому ні живу, ні мертву.

Жак. Ну, пане, чи потрібен був мені портрет тієї жінки? Хіба тепер я не знав би й так усе, що ви мені казали?

Пан. Другого дня Деглан віддав візит чарівній зрадниці й застав у неї свого суперника. Обоє вони страшенно здивувалися, побачивши в Деглана на правій щоці великий круглий пластер.

«— Що це таке? — спитала вдова.

Деглан. Дрібниця.

Його суперник. Невеличкий флюс?

Деглан. Це пройде...

«Поговоривши якийсь час, Деглан пішов собі, а йдучи зробив своєму суперникові знак, який той зрозумів чудово. Той теж вийшов, і вони пішли — один з одного боку вулиці, а другий з другого, зустрілися за садами чудової вдови, стали до бою, і Дегланів суперник упав на бойовищі, поранений тяжко, але не смертельно. Поки

його відвозили додому, Деглан вертається до своєї вдови, сідає, вони знову починають мову про вчорашню пригоду. Вона питає, що значить величезний і смішний пластер, що вкриває йому щоку. Він підводиться, дивиться в дзеркало.

«— Справді, — каже, — він здається мені трохи завеликим...

«Бере в дами ножиці, здіймає пластра, обрізує його кругом на одну-дві лінії, наліплює назад на місце й каже вдові:

«— Як він вам тепер здається?

«— На одну-дві лінії менш смішним, ніж раніше.

«— І то вже добре.

«Видужав Дегланів суперник. Другий дуель, знову переміг Деглан, і так п'ять чи шість разів уряд, а Деглан кожного разу обрізував свого пластра на маленьку смужку й знову наліпляв його на щоку.

Жак. Чим же ця пригода кінчилася? Коли мене привезли до Деглана в замок, у нього, здається вже не було того чорного кружальця.

Пан. Атож. Кінець цієї пригоди був кінцем чудової вдови. Довга туга, якої завдала їй ця справа, докраю зруйнувала її кволе й хистке здоров'я.

Жак. А Деглан?

Пан. Одного дня, коли ми вдвох гуляли, він дістав листа, розпечатав його й сказав:

«— Він був дуже хоробрий, але з його смерті я не можу журитися...

«І відразу здер із щоки решту чорного кружала, що від частого обрізування стало вже завбільшки, як звичайна мушка. Оце Дегланова історія. Жака вдоволено, і чи можу я сподіватись, що він слухатиме історію мого кохання або почне далі історію свого?

Жак. Не те й не те.

Пан. З якої причини?

 Жак. Бо надворі гаряче, я стомився, місцевість ча-

рівна, ми спинимось ось тут під деревами й спочинемо в холодку коло струмка.

Пан. Я згоден, але твоя нежить?

Жак. Від неї жар, а лікарі кажуть, що противне лікується противним.

Пан. Це правдиво як у царині фізичній, так і в моральній. Дивну я помітив річ: немає моральних правил, з яких не зробили б медичного афоризму, і, навпаки, мало з яких медичних афоризмів не зроблено морального правила.

Жак. Так і мусить бути.

Вони злізають з коней, простягаються на траві. Жак каже панові:

— Спатимете чи ні? Якщо ви не спатимете, я спатиму; якщо ви спатимете, я не спатиму.

Пан каже йому:

— Спи, спи.

— А чи можу я покластися, що ви не спатимете? Бо цей раз ми можемо позбутися двох коней.

Пан добув годинника й табакерку; Жак узяв собі за обов'язок заснути, але щомить прокидався й ляскав у повітрі руками. Пан спитав його:

— Якого ти біса?

Жак. Мушва та комарі. Хотів би я знати, на що ці капосні комахи?

Пан. А як не знаєш, то думаєш, що ні на що? Природа не створила нічого марного та зайвого.

Жак. Мабуть, бо коли щось є, воно мусить бути.

Пан. Що ти робиш, коли в тебе забагато крові або зіпсута кров? Кличеш хірурга, що пускає її тобі дві-три тацьки. Так от, комарі, на яких ти нарікаєш, це хмара маленьких хірургів, які колять тебе своїми ланцетиками й пускають тобі кров краплю по краплі.

Жак. Це так, алеж навмання, не розбираючи, чи в мене її забагато, чи замало. Приведіть сюди сухотного й подивіться, чи не жалитимуть його маленькі крилаті

хірурги. Вони дбають за себе, і все в природі дбає за себе, тільки за себе. Хай це на шкоду іншим, то байдуже, аби тільки собі було добре... — І знову ляскав у повітрі руками й казав: — К бісу маленьких крилатих хірургів!

Пан. Жак, ти знаєш байку про Гаро?

Жак. Атож.

Пан. Якою вона тобі здається?

Жак. Поганою.

Пан. Це легко сказати.

Жак. І легко довести. Чи заснув би той дурень Гаро під дубом, якби на ньому росли гарбузи, а не жолуді? А якби він не під дубом заснув, хіба не байдуже було б для порятунку його носа, гарбузи з нього падають, чи жолуді? Це ви дайте дітям читати.

Пан. Філософ з твоїм ім'ям цього не хоче[1].

Жак. Бо в кожного своя думка, і Жан-Жак — не Жак.

Пан. Тим гірше для Жака.

Жак. Хто це знає, аж поки не дійде до останнього слова в останньому рядку на сторінці, написаній йому у великому сувої?..

Пан. Про що ти думаєш?

Жак. Думаю про те, що коли ви говорили мені, а я вам відповідав, ви говорили мені не хотячи, а я вам не хотячи відповідав.

Пан. Далі.

Жак. Далі? Що ми дві справжні машини, живі й мислящі.

Пан. То й що ж із того?

Жак. Їйбогу, те саме знову. До того ж, у обох машинах діє одна тільки пружина.

Пан. І ця пружина?..

Жак. Хай чорт мене вхопить, коли я зрозумію, що

[1] Жан-Жак Руссо, «Еміль», кн. II. *Прим. укр. вид.*

вона може діяти без причини. Мій капітан казав: дайте причину, виникає наслідок; від слабої причини — слабий наслідок; від хвилинної причини — хвилинний наслідок; від переривної причини — переривний наслідок; від перешкодженої причини — сповільнений наслідок; припинилась причина — ніякого наслідку.

Пан. Але, здається мені, я внутрішньо почуваю, що я вільний, як почуваю і те, що я мислю.

Жак. Мій капітан казав: так, це зараз, коли ви нічого не хочете; але захотіть упасти з коня!

Пан. Ну й упаду.

Жак. Весело, без огиди, без зусилля, як ніби ви любенько злазите коло корчми?

Пан. Не зовсім, але що з того, аби тільки я впав і довів собі, що я вільний!

Жак. Мій капітан казав: як, хіба ви не бачите, що коли б не моє сперечання, у вас ніколи не з'явилася б примха скрутити собі в'язи. Отже, це я беру вас за ноги й скидаю з сідла. Коли ваше падіння доводить щонебудь, то не те, що ви вільний, а що ви божевільний. Мій капітан казав також, що користування свободою, незалежною від мотиву, було б справжньою прикметою маніака.

Пан. Це надто розумно для мене, але наперекір твоєму капітанові і тобі, я гадатиму, що я хочу тоді, коли хочу.

Жак. Так коли ви є і завжди були господар свого хотіння, чому не хочете зараз покохати якусь мармузу й чому ви не перестали кохати Агату кожного разу, як цього хотіли? Пане мій, люди три чверті свого життя хочуть, не роблячи.

Пан. Це правда.

Жак. І роблять, не хотячи.

Пан. І ти мені доведеш це?

Жак. Коли ви згодні.

Пан. Згоден.

Жак. Це зробиться, побалакаймо про щось інше.

Після цих балясів та інших не менш важливих речень вони замовкли; і Жак підвів трохи свій величезний капелюх — дощовик у негоду, холодок у спеку накриття про всяку погоду, темну святиню, під якою найкращий з мозків, що будь-коли існували, запитував у великих пригодах долю; коли криси цього капелюха були закочені, його обличчя ставало приблизно посередині тіла; коли спущені, він чи й бачив за десять кроків перед себе; тому й була в нього звичка задирати носа, і тоді можна було сказати про його капелюха:

Os illi sublime dedit, coelumque tueri
Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus [1]

Отож, Жак підвів трохи свій величезний капелюх і, задивившись у далеч, побачив хлібороба, що марно батожив одного з пари коней, запряжених у плуга. Цей кінь, молодий і здоровий, ліг на борозну, і скільки хлібороб не смикав його за вуздечку, скільки не просив, не голубив, не кричав, не лаявся та не бив, тварина лежала нерухомо й уперто не хотіла підвестися.

Задумавшись трохи над цією сценою, Жак сказав панові, який теж звернув на неї увагу:

— Знаєте, пане, що там робиться?

Пан. А що ж там, по-твоєму, робиться, як не те, що я бачу?

Жак. Ви нічого не вгадуєте?

Пан. Ні. А ти що вгадуєш?

Жак. Я вгадую, що та дурна, бундюча й ледаща тварина — городянка, яка, пишаючись своїм колишнім становищем верхового коня, зневажає плуга; а щоб усе вам сказати одним словом, цей кінь — символ ось цього Жака й сили інших підлих ледарів, що покинули село

[1] Овідій, «Метаморфози», кн. I, вірш. 85. «Юпітер дав людині високе лице, сказав їй дивитись на небо й підводити чоло до зор». *Прим. фр. вид.*

задля столичної лівреї і воліють краще жебрати шмат хліба на вулиці або з голоду померти, ніж вернутись до рільництва, найкориснішого і найпочеснішого з усіх реместв.

Пан засміявся, а Жак казав до хлібороба, що не чув його:

— Бий, бий, скільки влізе, бідолахо! Він затявся, і ти не одного наконечника на батозі зіб'єш, поки навієш цьому ледацюзі трохи справжньої гідності та смаку до праці...

Пан сміявся собі. Жак почасті від гніву, почасті від жалю, підводиться, іде до хлібороба, та не ступив ще й двісті кроків, як обернувсь до пана й почав кричати:

— Сюди, сюди, пане! Це ваш кінь, ваш кінь!

То справді був він. Скоро тільки пізнала тварина Жака з його паном, вона сама підвелася, струснула гривою, заіржала, стала цапа й ніжно простягла морду до морди свого товариша. А втім, обурений Жак бурмотів крізь зуби:

— Паскудо, поганцю, ледащо, дивись, як би я не дав тобі десятків зо два стусанів ногою...

Навпаки, пан цілував коня, узяв його однією рукою попід черево, другою стиха ляскав по клубах і скрикнув, мало не плачучи від радощів:

— Мій коню, мій бідний коню, я таки знайшов тебе!

Хлібороб нічогісінько не тямив.

— Бачу, панове, що це ваш кінь, але я теж набув його не беззаконно, купив його на останнім ярмарку. Коли ви заберете його в мене за три чверті грошей, що я сплатив, зробите мені велику послугу, бо мені він ні до чого. Як треба із стайні вивести — бісова морока; як треба запрягати — ще гірше, а як на поле прийде, просто лягає і краще здохне від побоїв, ніж дасть собі надіти хомута або навантажити лантуха на спину. Може, панове, проявили б ласку й одзволили б

мене від цієї клятої худобини? Кінь добрячий, та тільки вибрикувати під верхівцем, а не до моєї справи...

Йому запропонували помінятися на одного з двох, котрий йому більше до вподоби; він на це пристав, і наші два подорожні вернулися ступою до місця, де були спочивали, і звідти з задоволенням побачили, що кінь, якого вони відступили хліборобові, без огиди впокорився своєму новому становищу.

Жак. Ну, пане?

Пан. Ну, це вже певно, що ти надхнений, тільки від бога чи від чорта? Не знаю. Жак, друже мій, боюсь, що в тобі чорт сидить.

Жак. Чому чорт?

Пан. Бо ти твориш чудеса і вчення твоє підозріле.

Жак. А що спільного між ученням, яке визнаєш, і чудесами, які твориш?

Пан. Бачу, ти не читав отця Лятаста.

Жак. А що пише отець Лятаст, якого я не читав?

Пан. Він пише, що бог і чорт однаково творять чудеса.

Жак. А як він відрізняє божі чудеса від чортових?

Пан. По вченню. Якщо вчення добре, чудеса божі; якщо воно лихе, чудеса чортові.

Жак (тут Жак засвистів, потім промовив).—А хто ж навчить мене, бідного неука, добре чи лихе вчення в чудотворця? Нумо, пане, сідаймо на коні. Що вас обходить, за допомогою бога чи вельзевула знайшовсь ваш кінь? Хіба від цього він гірше бігатиме?

Пан. Ні. А втім, Жак, якщо ви опанований...

Жак. То який проти цього засіб?

Пан. Засіб!.. Треба було б вам до заклинання... пити саму тільки свячену воду.

Жак. Мені, пане, воду пити! Жакові свячену воду! Та хай краще в моєму тілі сто тисяч чортів сидітиме, ніж я вип'ю хоч краплину води, свяченої чи не свяченої. Хіба ви досі не помітили, що я гідрофоб?

А, «гідрофоб»! Жак сказав «гідрофоб»?.. Ні, читачу, ні; визнаю, що це не його слово. Та коли так суворо критикувати, знайдіть мені таку сцену в комедії або трагедії, такий діалог, хоч як гарно написаний, де б на устах у дієвої особи не прохопилось авторове слово! Жак сказав: «Хіба ви досі не помітили, пане, що від води мене сказ бере?» То що ж, висловлюючись інакше, ніж він, я був менш правдивий, зате стисліший.

Вони сіли на коні, і Жак сказав панові:

— Ви спинились у своєму коханні на тому, що, зазнавши щастя двічі, збирались, мабуть, зазнати його і втретє.

Пан. Коли це двері з коридору відчиняються, і до кімнати з галасом суне юрба людей; я бачу свічки, чую чоловічі й жіночі голоси, що говорили всі разом. Заслону рвучко відсмикують, і я бачу батька, матір, кузенів, кузин і комісара, що казав їм поважно:

«— Панове, панії, без крику; добродія спіймано на гарячому вчинку, він людина порядна; є тільки один спосіб виправити зло, і добродій волітиме краще погодитись на нього своєю охотою, ніж під примусом закону...

«Його на кожному слові уривав батько, що обсипав мене докорами, тітки та кузени, що посилали найприкріші епітети Агаті, яка сховалася з головою під ковдру. Я був приголомшений, не знав, що казати. Комісар промовив до мене іронічно:

«— Вам дуже добре, пане, а втім будьте ласкаві встати й одягтися...

«Це я й зробив, але одягтися в своє власне вбрання, яке лежало замість убрання шевальє. Підсунули стола, комісар почав складати протокола. Тим часом матір треба було тримати за руки й ноги, щоб вона не прибила дочку, а батько казав їй:

«— Тихо, дружино, тихо; коли ви вб'єте свою дочку, лихові не зарадите. Все влаштується на краще...

«Інші дієві особи посідали скрізь на стільцях у різноманітних позах горя, обурення і гніву. Батько, стримуючи час од часу свою дружину, казав їй:

«— Ось що значить не пильнувати доччиної поведінки...

«Мати відповідала йому:

«— Хто подумав би, що добродій, такий добрий і чесний з вигляду?..

«Інші мовчали. Протокола складено, зачитали мені його, а що в ньому була сама тільки правда, я його підписав і вийшов з комісаром, що дуже люб'язно попросив мене сісти коло ганку в карету і з досить численним почтом повіз мене просто до Фор-л'Евек.

Жак. До Фор-л'Евек! До в'язниці!

Пан. До в'язниці; і от почався жахливий процес. Ішлося не про що менше, як про одружіння з панною Агатою; ні про яке інше полагодження батьки й слухати не хотіли. Шевальє з'явився до мого притулку вранці ж. Він знав усе. Агата була в розпачі, всі родичі лютували; він наслухавсь найжорстокіших докорів за віроломного знайомого, якого привів до них; то він був первопричина їхнього нещастя й ослави їхньої дочки. Він попросив дозволу поговорити з Агатою окремо і насилу добився його. Агата трохи не видряпала йому очі й назвала його найгидкішими словами. Він сподівався цього, дав перейтися її шаленству; після того спробував намовити її до чогось розсудливого, але дівчина казала йому таке, на що він не міг нічого заперечити:

«— Батьки захопили мене з вашим приятелем; чи ж мушу я сказати їм, що, сплячи з ним, я гадала, що спала з вами?..

«Він відповів їй:

«— Але чи вірите ви по щирості, що мій приятель може одружитися з вами?..

«— Ні, — казала вона, — це вас, поганця, вас, негідника, треба було б до цього присудити.

«— Але, — сказав я шевальє, — тільки від вас залежить мене порятувати.

«— Як саме?

«— Як? Розказати, як була справа.

«— Я грозився цим Агаті, але, безперечно, так не зроблю. Непевна річ, чи вийде нам на користь цей спосіб, а що він укриє нас ганьбою, то вже напевно. Та й ваша це провина.

«— Моя провина?

«— Так, ваша. Якби ви погодились на штуку, що я вам пропонував, Агату захопили б із двома чоловіками, і все кінчилося б посміховищем. Але не так сталося, і тепер треба виплутуватись із біди.

«— А чи не могли б ви, шевальє, пояснити мені одну дрібницю? Замість вашого вбрання в гардеробні лежало моє; їйбогу, скільки я не думав, ця таємниця не дається мені. Через це Агата здалась мені трохи підозрілою; мені спало на думку, що вона пізнала облуду й що між нею та родичами була якась змова.

«— Може бути, вас побачили, як ви йшли; а то вже певно, що тільки ви роздяглися, мені прислали моє вбрання і зажадали ваше.

«— Згодом це виявиться...

«Коли ми з шевальє отак одне одного засмучували, заспокоювали, винуватили, лаяли і перепрошували, ввійшов комісар; шевальє зблід і зразу вийшов. Комісар був добряча душа, як то трапляється серед них часом, і, перечитуючи вдома протокола, він пригадав, що колись учився разом з юнаком, який звався моїм прізвищем; йому спало на думку, що я, мабуть, родич, або син його колишнього товариша в колегії; так воно

й було. Передусім він спитав мене, хто то такий угік, коли він зайшов.

«— Він не втік, — сказав я, — а вийшов; то мій найближчий приятель, шевальє де-Сент-Уен.

«— Ваш приятель! Чудний же у вас приятель. Чи знаєте, пане, що якраз він ви́кликав мене? З ним був батько і ще один родич.

«— Він!?

«— Він самий.

«— Ви цього певні?

«— Цілковито. А як ви назвали його?

«— Шевальє де-Сент-Уен.

«— О, шевальє де-Сент-Уен, так, так! А знаєте, хто такий ваш найближчий приятель, шевальє де-Сент-Уен? Шельма, помічений у сотні всіляких шахрайств. Поліція лишає на волі таких людей тільки заради послуг, які від них іноді має. Вони шахраї і виказники шахраїв; тож і вважають, певно, що, упереджуючи та виявляючи зло, вони приносять більше користі, ніж шкодять злом, яке сами роблять...

«Я розповів комісарові свою сумну пригоду, як вона була. Від того вона не здалась йому багато легшою, бо всього того, що могло мене виправдати, не можна було ні заявити, ні довести на суді. Проте, він узявся викликати батьків, притиснути дочку, пояснити справу судді і не проминути нічого, що могло б послужити до мого виправдання, але раз-у раз попереджав мене, що коли ті люди матимуть доброго порадника, влада зможе зробити дуже мало.

«— Як, пане комісар, невже я змушений буду одружитися?

«— Одружитись! Це було б надто жорстоко, та я цього й не боюся; але доведеться дати відшкодовання і в цьому разі чимале...

«Але ти, Жак, здається, хочеш мені щось сказати.

Жак. Атож, хочу вам сказати, що ви були нещас-

ніший від мене, хоч я й заплатив, не ночувавши. До того ж, я, здається, зрозумів вашу історію достоту, якщо Агата була вагітна.

Пан. Не відкидайся свого здогаду, бо за якийсь час по ув'язненні комісар повідомив мене, що вона приходила заявити йому про свою вагітність.

Жак. І от ви батько дитини...

Пан. Якій я не пошкодив.

Жак. Але яку не ви зробили.

Пан. Ні заступництво судді, ні всі заходи комісара не змогли перешкодити законному ходові справи; та що дочка й батьки мали погану славу, я не одружився за гратами. Мені присудили сплатити чималу грошову пеню на пологи та на забезпеку життя і виховання дитини, що виникла заходами й старанням мого приятеля шевальє де-Сент-Уена, з якого вона була портретом у мініатюрі. То був дебелий хлопець, якого панна Агата дуже щасливо породила між сьомим і восьмим місяцем; йому дали добру мамку, якій я платив аж досі.

Жак. А скільки вашому синові років?

Пан. Незабаром буде десять. Ввесь цей час я держав його на селі, де вчитель навчив його читати, писати й рахувати. Це недалеко від місця, де ми їдемо, і я користуюся з нагоди, щоб сплатити тим людям усе, що їм належиться, забрати його й віддати до ремества.

Жак та його пан заночували ще раз у дорозі. Вони були вже надто близько до мети своєї подорожі, щоб Жак починав далі історію свого кохання; до того ж, його горловий біль ще аж ніяк не пройшов. Другого дня вони прибули... — Куди? — Слово честі, не знаю. — А що їм треба було робити там, куди вони їхали? — Все, що вам завгодно. Хіба Жаків пан розказував про свої справи кому попало? У всякому разі, ці справи не вимагали більше, як двотижневого перебування.

1172—9

Добре чи зле вони кінчились? Знову таки не знаю. Горловий біль у Жака припинився від двох антипатичних йому засобів: діети та спочинку.

Одного ранку пан сказав своєму слузі:

— Жак, гнуздай і сідлай коні та наливай свою кабаківку; треба їхати, ти знаєш куди...

Зразу так і зроблено. От рушили вони до місця, де вже десять років коштом Жакового пана годувалась дитина шевальє де-Сент-Уена. На деякій відстані від житла, яке вони допіру покинули, пан звернувся до Жака з такою мовою:

— Що ти скажеш, Жак, про моє кохання?

Жак. Що дивні речі написано на небі. От зробилася бозна-як дитина. Хто знає, яку ролю відогра́є в світі цей байстрюк? Хто знає, чи не народився він для щастя або поваленння якогось царства?

Пан. Ручуся, що ні. Я зроблю з нього доброго токаря або годинникаря. Він одружиться, матиме дітей, що точитимуть до смерті ніжки до стільців на цім світі.

Жак. Атож, коли так написано на небі. Але хіба не може вийти Кромвел з токарної майстерні? Хіба той, хто стяв голову своєму королеві, не вийшов з броварні і хіба не кажуть тепер...

Пан. Облишмо це. Ти видужав і знаєш моє кохання; по совісті, випадає вже й тобі почати далі історію свого.

Жак. Усе цьому противиться. Поперше, їхати вже нам недовго; подруге, я забув, на чому спинився; потретє, маю отут бісове передчуття, що ця історія не повинна закінчитись, що це оповідання спричинить нам нещастя і що тільки но я почну його знову, його переб'є якась щаслива чи нещаслива катастрофа.

Пан. Якщо щаслива, тим краще!

Жак. Згоден, але ось почуваю, що вона буде нещаслива.

Пан. Нещаслива! Хай. Але хіба їй завадить статися, говоритимеш ти чи мовчатимеш?

Жак. Хто-зна!

Пан. Тобі треба було б народитись два-три століття раніше.

Жак. Ні, пане, я народився вчасно, як і все на світі.

Пан. З тебе був би великий авгур.

Жак. Не знаю достоту, що таке авгур, та й не цікавий знати.

Пан. Це ж один з важливих розділів твоєї розправи про ворожіння.

Жак. То правда; але її написано вже так давно, що я не пам'ятаю з неї ні слова. Стривайте, пане, ось що тямить у цьому більше, ніж усі авгури, віщі гуси й священні курчата республіки — кабаківка. Запитаймо кабаківку.

Жак узяв кабаківку й довго з нею радився. Пан добув годинника й табакерку, подивився, котра година, нюхнув табаки, а Жак сказав:

— Тепер, здається мені, я бачу нашу долю менш лихою. Скажіть, де я спинився.

Пан. У Деглановому замку; твоє коліно трохи загоїлось, і Деніза дістала від матері наказа доглядати тебе.

Жак. Деніза була слух'яна. Рана в моєму коліні майже закрилася; я міг навіть танцювати тої ночі перед хлопчиком; проте, мене мучили іноді страшенні болі. Замковому хірургові, що розумівсь на цьому трохи більше за свого колегу, спало на думку, що причиною упертого повороту цих болів могла бути лише присутність стороннього тіла, що лишилась у м'язах після вийняття кулі. Через те він прийшов до мене вранці, присунув до мого ліжка стола, і коли відкрили мою заслону, я побачив на тому столі силу різного інструменту, Денізу, що сиділа в головах і плакала гарячими сльозами, її матір, що сумовито стояла,

склавши руки, і хірурга, що скинув плаща, закачав рукава куцини й тримав у правій руці бістурей.

Пан. Ти мене лякаєш.

Жак. Я сам злякався.

«— Друже, — сказав мені хірург, — вам обридло мучитись?

«— Дуже обридло.

«— Хочете покінчити з цим і зберегти свою ногу?

«— Безперечно.

«— То дайте її сюди й дозвольте мені коло неї попрацювати...

«Я дав свою ногу. Хірург бере ручку свого бістурея в зуби, підводить мою ногу собі під ліву руку, затискає її міцно, виймає з рота бістурей, стромляє його лезо в розтулину моєї рани і робить мені глибокий і широкий розріз. Я й не скривився, але Жанна відвернулась, Деніза пронизливо скрикнула й почулася зле...

Тут Жак урвав своє оповідання і вчинив новий напад на кабаківку. Напади були тим частіші, чим коротша відстань, або, мовляв за геометрами, обернено пропорційна до відстані. Він був у своїх вимірах такий точний, що з повної на від'їзді кабаківка ставала порожня по приїзді. Добродії з управи мостів і шляхів могли б зробити з неї чудовий шляхомір, і кожен напад на неї мав здебільшого свою достатню підставу. Цей раз його вчинено на те, щоб опритомнити Денізу й очунятись від болісного розрізу, що зробив йому в коліні хірург. Коли Деніза очутилась і сам він підсилився, то повів далі.

Жак. Цей величезний розріз розкрив до глибини мою рану, звідки хірург витяг щипцями малесенький шматочок сукна від моїх штанів, що там лишився і своєю присутністю спричиняв болі й не давав рані цілком зашрамуватися. Після цієї операції мій стан, завдяки Денізиному доглядові, дедалі все кращав; болі й пропасниця зникли, вернувся апетит, сон і сили.

Деніза перев'язувала мене надзвичайно пильно і дбайливо. Треба було бачити, як обережно й легко здіймала вона мою перев'язку, як боялась завдати мені хоч трохи болю, як промивала мені рану; я сидів край ліжка, вона стояла одним коліном на землі, моя нога лежала в неї на стіні, яке я іноді стиха натискував; однією рукою я спирався їй на плече й дивився на її працю із зворушенням, яке вона, здавалось, поділяла. Коли перев'язування скінчено, я брав її за руки, дякував, не знав, що сказати і як засвідчити свою подяку; вона стояла, спустивши очі, і мовчки слухала мене. В кожного коробейника, що приходив до замку, я їй неодмінно купував щонебудь; то косинку, то аршин кілька ситцю чи серпанку, золотий хрестик, бавовняні панчохи, каблучку, гранатове намисто. Купивши щось, мав мороку запропонувати, а вона прийняти. Спочатку я показував їй річ; якщо вона їй подобалась, я казав: «Це я вам купив, Денізо...» Коли вона приймала, моя рука тремтіла, даючи їй дарунка, а її рука — беручи його. Одного дня, не знаючи вже, що їй подарувати, я купив підв'язки; вони були шовкові, обшиті білим, синьо-червоні і з девізом. Вранці, перед тим, як вона прийшла, я поклав їх на спинку стільця, що стояв поруч мого ліжка. Деніза зразу їх побачила й сказала:

«— О, які гарні підв'язки!

«— Це моїй коханій, — відповів я.

«— Так у вас є кохана, пане Жак?

«— Звичайно! Хіба я вам ще не казав?

«— Ні. Вона, певно, дуже люба, правда?

«— Надзвичайно.

«— І ви її дуже кохаєте?

«— Усім серцем.

«— І вона вас так само кохає?

«— Про це не знаю. Ці підв'язки — їй, і вона пообіцяла мені ласку, від якої я, мабуть, стеряюсь, коли дістану.

«— Яка ж це ласка?

«— Така, що з цих двох підв'язок я одну надіну власними руками...

«Деніза почервоніла, не зрозуміла моїх слів, подумала, що підв'язки справді для іншої, посмутніла, робила все не до ладу, не знаходила потрібного для перев'язки, хоч воно було в неї перед очима; перекинула вино, яке поставила грітися, підійшла до мого ліжка перев'язувати, взяла мою ногу тремтячою рукою, незграбно розв'язала бінти, а коли треба було промити рану, забула все потрібне до цього; почала шукати, і коли перев'язувала, я побачив, що вона плаче.

«— Ви, здається, плачете, Денізо. Що це вам?

«— Нічого.

«— Може вас образили?

«— Так.

«— А хто ж це, лихий, образив вас?

«— Ви.

«— Я?

«— А так.

«— Як же це сталося?..

«Замість відповіді вона показала очима на підв'язки.

«— Ото, — сказав я їй, — через це ви плачете?

«— Атож.

«— Ет, не плачте, Денізо, я їх вам купив!

«— Ви щиру правду кажете, пане Жак?

«— Щирісіньку, таку правду, що ось вони вам.

«І подав їй обидві; але одну затримав; умить вона посміхнулася крізь сльози. Я взяв її за руку, підвів до ліжка, взяв її ногу й поставив на край; закотив їй спідниці до коліна, де вона притиснула їх обома руками, поцілував їй ногу й надів підв'язку, що тримав у руці; та тількищо встиг надіти, ввійшла її мати Жанна.

 Пан. От недоречна візита.

Жак. Може так, може ні. Вона звернула увагу не на наше замішання, а на підв'язку, що була в руках у її дочки.

«— От гарна підв'язка, — сказала вона, — а де ж друга?

«— На нозі, — відповіла Деніза. — Він сказав мені, що купив їх своїй коханій, я зміркувала, що то мені. Якщо я одну наділа, мамо, то й другу мушу собі взяти, правда?

«— Ах, пане Жак, правду Деніза каже, підв'язка потребує пари, а ви ж не схочете відібрати їй ту, що в неї.

«— Чому не схочу?

«— Бо цього Деніза не схоче, та й я також.

«— То помиримось на тому, що я їй другу при вас надіну.

«— Ні, ні, цього не можна.

«— То хай віддасть мені обидві.

«— Цього теж не можна.

Але Жак та його пан в'їздили в село, де вони мали побачити дитину й годувальників дитини шевальє де-Сент-Уена. Жак замовк, а пан сказав:

— Злізьмо з коней і зробимо тут павзу.

— Чому?

— Бо, скільки бачу, твоє кохання доходить до кінця.

— Не зовсім.

— Коли дійшлося до коліна, дорога вже недалека.

— У Денізи, пане, стегно було довше, ніж у інших.

— Злізьмо все таки.

Вони злізли з коней, Жак перший і мерщій кинувся допомагати панові, що не встиг опертися ногою об стремено, як ремінь порвався і верхівець мій, перекинувшись навзнак, упав би на землю, якби слуга не підхопив його на руки.

Пан. Он як ти пильнуєш мене, Жак! А що якби

я зломив ребро, руку, розбив голову або й на смерть убився?

Жак. Велике лихо!

Пан. Що ти кажеш, мурло? Стривай, стривай, я навчу тебе говорити...

І пан, обмотавши двічі свого батога об руку, ну гнатися за Жаком, а Жак ну бігти круг коня, регочучи, а пан ну клясти в чорта й бога, лютувати й теж круг коня бігаги, виригаючи на Жака зливу лайок, і бігали вони, аж поки обидва, спітнілі та знесилені, не спинилися один з одного боку коня, а другий — з другого, Жак відсапуючи й сміючись, пан відсапуючи й кидаючи на нього гнівними поглядами. Вони ще не зовсім віддихали, як Жак сказав панові:

— Тепер ви погоджуєтесь, пане господарю?

Пан. А з чим я мушу, по-твоєму, погодитись, собако, мерзотнику, паскудо, як не з тим, що ти найлихіший із слуг, а я — найнещасніший з панів?

Жак. Хіба не очевидно доведено, що ми діємо здебільшого, не хотячи? Ану покладіть руку на серце: чи хотіли ви хоч щонебудь з того, що казали й робили півгодини? Хіба не були ви моєю лялькою і хіба не були б моїм полішинелем хоч цілий місяць, якби в мене був такий намір?

Пан. Як! Це був жарт?

Жак. Жарт.

Пан. І ти знав, що ремінь порветься?

Жак. Сам його підрізав.

Пан. І морочив мене, щоб розсердити?

Жак. Звичайно!

Пан. І твоя зухвала відповідь була навмисна?

Жак. Навмисна.

Пан. Ти небезпечний негідник.

Жак. Скажіть: завдяки моєму капітанові, що мені самому підстроїв таку штуку, з мене став добрий мислитель.

Пан. А якби я поранився?

Жак. На небі і в моїй завбачливості написано, щоб цього не сталося.

Пан. Ну, сядьмо; нам треба спочити.

Вони сідають, і Жак каже:

— Трясця б його вхопила, дурня!

Пан. Ти, розуміється, про себе говориш.

Жак. Атож, про себе, бо не припас зайвого ковтка в кабаківці.

Пан. Не жалкуй, я б його випив, бо помираю від спраги.

Жак. Знову таки трясця б його вхопила дурня, що не припас двох!

Щоб зігнати стому та спрагу, пан благає Жака почати далі оповідання, Жак відмовляється, пан свариться, Жак на те не зважає; нарешті, попередивши про лихо, яке з того станеться, Жак починає далі історію свого кохання і каже:

— Одного святкового дня, коли господар замку був на полюванні...

На цім слові він раптом спинився і сказав:

— Не можу, не годен далі розповідати; знову почуваю руку долі в себе на горлі, вона душить мене; на бога, пане, дозвольте мені мовчати.

— Та мовчи вже і спитай ось у цій хатині, де живе годувальник.

Жив він туди далі, і вони рушили, ведучи своїх коней за вуздечку. Аж ось двері в годувальника розчиняються, виходить якийсь добродій; Жаків пан скрикує і хапається за шпагу, а той добродій і собі. Від брязкоту зброї коні сполошились, Жаків кінь порвав вуздечку і втік, і ту саму мить добродій, що з ним бився пан, падає мертвий на землю. Збігаються селяни. Жаків пан мерщій сідає в сідло і жене геть щодуху. Жака хапають, скручують йому за спину руки й ведуть до місцевого судді, що завдає його до

в'язниці. Забитий добродій був шевальє де-Сент-Уен, якого випадок саме того дня привів з Агатою до годувальниці їхньої дитини. Агата рве на собі волосся над трупом коханця. Жаків пан уже так далеко, що його й не видно. Жак, ідучи від судді до в'язниці, казав:

— Так мусіло бути, так написано на небі...

А я спинюсь, бо розказав уже вам про обох дієвих осіб усе, що знав. — А Жакове кохання? — Жак сто разів казав, що йому на небі написано не закінчити історію, і, бачу я, він мав рацію. Бачу я, що вам прикро це, читачу; то що ж, починайте його оповідання з того місця, де він його покинув, і продовжіть по своїй уподобі або зробіть візит панні Агаті, довідайтесь, у якому селі Жака ув'язнено, навідайте його та розпитайте; він не дасть себе просити, щоб уволити вас, бо це його розважить. На підставі записок, що я їх з поважних причин маю за непевні, я може й міг би доповнити. те, чого тут бракує, але навіщо? Цікавитись можна тільки тим, що вважаєш за правдиве. А що зухвало було б без зрілої розваги складати собі думку про розмови Жака та його пана, про цей найважливіший твір, що з'явився після «Пантагрюеля» метра Франсуа Рабле та «Життя й пригод кума Матьє»[1], то я перечитаю ще раз ці записки з усім напруженням розуму і всією безсторонністю, до яких я здібен, і через тиждень скажу вам своє остаточне судження з тим, що зречуся його, коли хтось розумніший від мене доведе мені мою помилку.

Видавець додає: тиждень минув. Я перечитав згадані записки; з трьох зайвих розділів, що вони містять супроти рукопису, який мені належить, перший і остан-

[1] Неподобна книга абата Анрі-Жозефа Делорана, яку довгий час приписували Вольтерові та Дідро. *Прим. пер.*

ній показуються мені автентичними, а серединний — очевидна вставка. Ось перший розділ, який мислить собою другу прогалину в розмові Жака та його пана.

Одного святкового дня, коли господар замку був на полюванні, а решта застільників пішла до церкви, що була від замку за добрих чверть льє, Жак стояв, а Деніза сиділа поруч нього. Вони мовчали, виглядали так, ніби посварились, та й посварилися справді. Жак брався на всякі способи, щоб намовити Денізу вщасливити його, а Деніза не піддавалася. Помовчавши довгенько, Жак гаряче заплакав і сказав їй суворо та гірко:

— Бо ви мене не кохаєте...

Деніза спересердя підводиться, бере його за руку, веде його рвучко до ліжка, сідає і каже йому:

— Так я не кохаю вас, пане Жак? Що ж, пане Жак, робіть з нещасною Денізою все, що вам хочеться...

І вимовляючи ці слова, залилася слізьми, зайшлася від ридань...

Скажіть мені, читачу, що ви зробили б на Жаковому місці? Нічого. То так і він зробив. Він посадив Денізу знову на стільця, кинувся їй до ніг, утер сльози, що текли з її очей, поцілував їй руку, розрадив, заспокоїв, повірив, що вона його ніжно кохає і здався на її любов щодо хвилини, коли їй забажається нагородити його кохання. Цей учинок дуже зворушив Денізу.

Може бути, зауважать, що Жак біля ніг у Денізи не міг утерти їй сльози... Якщо тільки стілець не був дуже низенький. Рукопис про це не говорить, але це можна припустити.

Ось другий розділ, списаний з життя «Трістрама Шенді», якщо розмова Жака та його пана не старіша від цього твору і якщо пан Стерн не плагіатор, чого я не думаю лише з цілком особливої пошани до пана

Стерна, якого відрізняю від більшості письменників його нації, що мають досить часто звичку обкрадати нас і лаяти.

Іншим разом Деніза прийшла вранці перев'язати Жака. Вона тремтіла. Приступивши до Жакових дверей, спинилась, не знаючи, зайти їй чи ні. Тремтячи, ввійшла і довго стояла коло Жакового ліжка, не зважуючись відкрити заслону. Тихо відсунула її, тремтячи привіталась до Жака, тремтячи спитала, як він спав і як його здоров'я. Жак сказав їй, що не сплющував очей, що мучився і зараз мучиться від страшної сверблячки в коліні. Деніза запропонувала полегшити її; взяла шматочок фланелі, Жак вистромив ногу, і Деніза почала терти фланеллю навколо рани, спочатку одним пальцем, потім двома, трьома, чотирма, всією рукою. Жак дивився на неї і п'янів від кохання. Потім Деніза почала терти саму рану, що її шрам був ще червоний, спочатку одним пальцем, потім двома, трьома, чотирма, всією рукою. Але недосить було втишити сверблячку під коліном та на коліні; треба було втишити її і над коліном, де вона почувалася ще дужче. Деніза поклала фланель над коліном і почала терти так само міцно, спочатку одним пальцем, потім двома, трьома, чотирма, всією рукою. Пристрасть у Жака, який не переставав дивитись на неї, забуяла так, що він, не здоліючи їй опиратись, схопив Денізу за руку... і поцілував її.

Але дальші рядки вже не лишають ніякісінького сумніву в плагіаті. Плагіатор каже: якщо ви, читачу, незадоволені з того, що я розказую вам про Жакове кохання, зробіть краще, я згоден. Хоч як ви старатиметесь, я певен, що кінчите так, як і я. — Помиляєшся, безличний наклепнику, я не кінчу так, як ти. Деніза була цнотлива. — А хто це заперечує? Жак схопив її за руку й поцілував її, тобто руку. — А, так він поцілував тільки руку? — Звичайно; Жак був

надто розумний, щоб зводити ту, кого хотів узяти за дружину, і розворушити в собі недовіру, що могла б отруїти йому решту життя. — Алеж у попередньому розділі сказано, що Жак брався на всякі способи, щоб намовити Денізу вщасливити його! — Бо тоді він, очевидно, ще не хотів узяти її за дружину.

Третій розділ показує нам Жака, нашого бідного фаталіста, що лежить, закутий у кайдани, на соломі в темній камері, пригадує все, що пам'ятав з філософських засад свого капітана, і ладен думати, що колись він може ще й пошкодує за цим вогким, смердючим і темним житлом, де його годують чорним хлібом та водою, де він руками й ногами мусить відбиватися від нападів мишей та пацюків. Нас повідомляють, що серед цих міркувань двері його в'язниці та його камери виважено, що його звільнив десяток розбійників і що він опинився у Мандріновій[1] ватазі. Тим часом сторожа, що гналася слідком за його паном, догнала його, схопила й завдала до іншої в'язниці. Він з неї вийшов завдяки щирій допомозі комісара, який так добре прислуживсь йому в першій його пригоді, і вже два-три місяці жив відлюдно в Дегглановому замку, коли це випадок повернув йому слугу, що для його щастя був майже такий доконечний, як і годинник з табакеркою. Він ні разу не нюхнув табаки, ні разу не глянув на годинника, не промовивши з зідханням:

— Що сталося з тобою, мій бідний Жак?..

Однієї ночі мандрінці напали на Дегланів замок; Жак пізнав житло свого добродійника й коханої; він заступивсь і врятував замок від грабування. Далі читаємо патетичну подробицю про несподіване побачення Жака, його пана, Деглана, Денізи та Жанни.

— Це ти, мій друже!

— Це ви, мій любий пане!

[1] Відомий контрабандист того часу. *Прим. пер.*

— Як ти опинився серед тих людей?

— А як сталося, що я вас тут зустрів?

— Це ви, Денізо?

— Це ви, пане Жак? Як я через вас наплакалась!..

Тим часом Деглан кричав:

— Несіть склянок і вина, мерщій, мерщій! Він же врятував нам усім життя...

За кілька день по тому стара замкова воротарка померла; Жак дістав її посаду, побрався з Денізою і дбає з нею про зародження учнів Зенонові та Спінозі; його любить Деглан, жалує пан і палко кохає дружина, бо так написано на небі.

Мене хотіли переконати, що його пан з Дегланом закохались у його дружину. Не знаю, як воно є, але я певен, що ввечері він казав сам собі: «Коли тобі, Жак, написано на небі бути рогатим, то будеш, хоч що робитимеш; а коли там написано навпаки, то не будеш, хоч що вони робитимуть, не будеш; спи ж, мій друже!»... і засинав.